

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Віктор Горобець

ВЛАДА ТА СОЦІУМ ГЕТЬМАНАТУ
ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОЛІТИЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Київ – 2009

Горобець Віктор.

Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.

ISBN 978-966-02-5007-9

У монографії досліджуються різноманітні аспекти соціальної та політичної організації козацької України. Реконструюється інституційна модель організації влади Гетьманату, з'ясовуються механізми функціонування її окремих елементів на центральному і місцевому рівнях, відтворюється персональний склад козацької адміністрації та простежуються шляхи службового зростання старшин. Акцентована увага звертається на судочинство Гетьманату, аналіз якого в антропологічному вимірі допомагає відтворити способи реалізації владних повноважень козацьких старшин у цій сфері, а також з'ясувати матеріальну вигоду суддів від судового і позасудового полагодження конфліктів.

Відповідальний редактор
академік НАН України Валерій Смолій

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України

На першій сторінці обкладинки:
«Остання рада на Січі». В. Ковальов, середина ХІХ ст. Олія.
Національний історичний музей України, м. Київ

ПЕРЕДМОВА

Гетьманат – державне утворення, що постало на українських землях в роки революційних зрушень середини XVII ст. і проіснувало в окремих своїх проявах і рудиментах аж до кінця XVIII ст. – здавна притягував до своєї історії пильну увагу професійних істориків, політиків та інтелектуалів загалом. Інтерес цей зберігався (лише з певних зміщенням акцентів рефлексування) практично упродовж усього XIX–XX ст. Зокрема, у середині-другій половині XIX ст., коли в Європі активно ширився рух за розбудову модерних націй, образ козацької держави використовувався як символ своєрідного «золотого часу» України. Згодом, у добу поширення ліберально-народницьких поглядів, суспільний лад Гетьманату відчув на собі потужну критику з позицій недосконалості його соціального облаштування. Натомість історики-державники початку XX ст. вбачали в Гетьманаті майже досконалу, базовану на глибинних традиціях, модель української державності. Рух за суверенізацію України в останні десятиліття XX ст. не лише відродив інтерес до цієї історичної форми існування української державності, а й певною мірою реанімував погляд на Гетьманат як «золоту добу» української історії¹.

Зрозуміло, що така близькість історичної проблематики до сфер ідеології і політики неминуче провокувала певну міфологізацію історичного образу не лише в суспільній пам'яті, а й науковій історіографії. Щоправда, це аж ніяк не перекреслює вагомість наукових здобутків В.Барвінського, О.Лазаревського, В.М'якотіна, В.Липинського, Л.Окиншевича, А.Яковліва, О.Оглоблина, І.Крип'якевича та інших авторитетних дослідників XIX–XX ст., котрі розробляли різноманітні аспекти історії Гетьманату². Наприкінці XX – початку

¹ Докладніше про метаморфози історіографічного образу Гетьманату див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I.–К., 1998.

² Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII в. – Харьков, 1909; Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888-1902. – Т.1-3; его же. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.). – К., 1908; его же. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. – К., 1899 та ін.; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. – Т.1. – Прага, 1924; Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Зап. НТШ. – Т. 138–140, 144, 145, 147, 151. – Львів, 1925–1931; Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Твори. – Т. 2. – Філадельфія, 1980; його ж. Україна на переломі 1657–1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті) / Твори. – Т.3. – Філадельфія, 1991; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року //

XXI ст. історіографія проблеми суттєво доповнилася цікавими дослідженнями авторства В.Смоля, В.Степанкова, Ю.Мицика, В.Борисенка, О.Гуржія, Т.Чухліба, Я.Федорука, Т.Яковлевої та ін³. Найбільше уваги в цей час припало на дослідження політичних процесів у Гетьманаті на різних етапах його існування, зовнішньополітичній діяльності гетьманських урядів, а також й окремим сюжетам соціально-економічного розвитку.

Дослідницький інтерес автора до проблематики історії Гетьманату також має доволі тривалу власну історію розвитку, а його втілення відобразилось у публікаціях праць, присвячених взаєминам гетьманських урядів з керівництвами Російської держави і Речі Посполитої, перебігу політичних процесів у козацькій державі на окремих етапах її існування тощо⁴.

Зауважуючи значущість наукового доробку вчених у реконструкції історії Гетьманату, водночас варто наголосити й на існуванні широкого простору для проведення досліджень у майбутньому. Досліджень, спрямованих передовсім на з'ясування механізмів функціонування політичного життя в козацькій Україні, а також способів суспільної організації, соціального дисциплінування. Адже існуючі нині уявлення у значній своїй масі хибують надмірним узагальненням матеріалу, а отже й екстраполяцією висновків, знайдених при аналізі поодиноких випадків, на значно ширший історичний

Укр. історик. – 1965. – № 1–2; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.// Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.-Вип.2.-К., 1926; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959 та ін.

³ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986; його ж. Українська козацька держава в другій половині XVII– XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Гуржий О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1995; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Частина I: 1654 рік. – Львів, 1996; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648-1714 рр. – К., 2003 та ін.

⁴ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I.–К., 1998; його ж. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; його ж. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998; його ж. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000; його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; його ж. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007 та ін.

контекст. Чимало проявів суспільного життя населення Гетьманату або зовсім залишилися поза увагою, або з приводу них панують уявлення, сформовані історіографією кінця ХІХ ст. Отож нині існує нагальна потреба і в розширенні предметного поля досліджень історії Гетьманату, і в перегляді існуючих уявлень про неї, і у виборі методів і прийомів реалізації поставлених завдань.

Останнє переконання зумовило вибір структури монографічного дослідження, яке охоплює три основні галузі суспільного життя: політичних відносин, соціального дисциплінування та регулювання правових відносин. В одних випадках, як то при реконструкції політичної системи і політичних відносин Гетьманату, напрацьованість емпіричного матеріалу і сформованість певних історіографічних традицій дала можливість підвищити рівень теоретизування й вийти на обґрунтовані узагальнення. В інших випадках, зокрема і щодо відтворення картини соціального облаштування на місцевому рівні, і щодо виявлення людського фактора у судочинстві Гетьманату, недостатній рівень історіографічної розробки проблематики у поєднанні з фактором регіональної унікальності їх виявлення змушував зупинятися на рівні казусного аналізу, без невиправданого за таких умов широкого узагальнення.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Тенденції розвитку владних відносин

Поняття «політичної системи» належить до головних політологічних категорій і означає основоположну структуру, в межах якої відбувається політичне життя суспільства. Політична система як інтегрована сукупність елементів, що утворюють певну цілісність, відіграє важливі суспільні функції щодо свого оточення, а саме: визначає ціль і завдання суспільства, мобілізує ресурси на їх здійснення, інтегрує всі його елементи, легітимізує суспільні відносини тощо.

Характерною особливістю організації і функціонування політичної системи на українських землях у XVII-XVIII ст. була поліваріантність існуючих політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Так, політичний устрій українських земель, підпорядкованих гетьманові – Гетьманат (самоназва – Військо Запорозьке, а сучасна історіографічна назва – Українська козацька держава), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, в процесі розвитку набув чимало специфічних ознак, які різнили його від свого прообразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній щодо гетьманської влади Січі.

Апробована на теренах Наддніпрянської України модель організації політичної влади Гетьманату в ході української колонізації південно-західних окраїн Російської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, де постав, щоправда у дещо модифікованому вигляді, притаманний козацькій Україні полково-сотенний устрій. Принципова його відмінність від свого прообразу з Подніпров'я полягала в тому, що він не був інтегрований інститутом гетьманської влади, натомість перебував у становищі підконтрольності місцевій адміністрації Російської держави – царським воєводам.

Як перша, так і друга моделі функціонування політичної влади принципово відрізнялася від порядку організації суспільства на Правобережжі та в Західній Україні, які до другої половини – кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. Водночас навіть у межах правобережного регіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивався антисистемний щодо неї козацький устрій.

Важливе значення мала й та обставина, що впродовж усієї другої половини XVII-XVIII ст. відбувалися принципові зміни в характері функціонування політичної системи Гетьманату, що значною мірою зумовлювалося скерованим на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії політичним курсом російської правлячої династії, протекція якої

з кінця 1660-х, а тим паче середини 1670-х років стала фактом доконаним, аргументовано заперечити який уже не змогла жодна із зацікавлених сторін.

Усе це змушує при розгляді історії розвитку політичної системи України не лише окремо зупинитися на характеристиці регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій у межах її окремих складових.

Своєрідність побудови державного організму Української козацької держави та специфіка взаємодії його окремих структурних складових зумовлювалась тими специфічними умовами, в яких розпочинався і протікав процес державотворення в середині–другій половині XVII ст. Насамперед, тут варто мати на увазі ту обставину, що початок формування державного каркасу Гетьманату відбувався водночас із руйнуванням старої системи влади, що перед тим функціонувала на українських землях як одне з відгалужень державної структури Корони Польської. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому подібного роду суспільному вибуху, зумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільненні його від традиційних умовностей і обмежень.

Роль фактора, що стимулював новаторські зміни у цій сфері, відігравали досвід і традиції існування з початку XVII ст. на теренах Середнього Подніпров'я козацького самоврядування, базованого на структурі реєстрових козацьких полків.

Суттєве ж підвищення в роки революції політичної ролі Війська Запорозького як окремої соціально-політичної інституції, відповідальної тепер уже й за інші суспільні верстви (міщанство та поспільство), а також перебирання на себе ролі повноважного репрезентанта волі українського (руського) політичного народу на зовнішній арені – неминуче потребувало певного ускладнення механізму козацького самоврядування та відповідної формалізації державного життя. Реалізації цього нагального завдання сприяло активне долучення до визвольних змагань козацтва чималої групи шляхти (переважно православних і таких, що ідентифікували себе як частину православної “Русі”). Одним із промовистих свідчень накладання досвіду функціонування старої системи влади на нову модель служить заява козацького сотника, а в майбутньому – впливового лівобережного полковника Пилипа Уманця, датована початком 1650-х років: “А тепер у нас за ласкою Божою [...] тут у всім краю сіверському ні воеводи, на старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю”¹.

На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Утім, перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче тягло за собою принципові зміни у цій ланці державного управління. Насамперед це втілилось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади – Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набувала система козацького судочинства. Вибудовувалася певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 232.

увінчувалася Генеральним військовим судом та інститутом гетьманської влади як вищою касаційною інстанцією. Приблизно такі ж метаморфози відбуваються і в управлінні фінансовою системою. Окрім того, спостерігалось ускладнення структури й інституту генеральної старшини через включення до її числа хорунжого, підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечувало формування певних традицій державного життя, зміцнювало політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стала реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяла консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріпилася практика формування старшинських династій, у важливий фактор службового зростання перетворився чинник належності до певного старшинського роду.

Важливою складовою цього процесу стала також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих “чорних”) рад до – егалітарних за своєю суттю старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

Ще одна, досить важлива, тенденція розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII – XVIII ст. зумовлювалася його підпаданням під протекцію російських монархів. Адже, якщо в середині століття, згідно з умовами Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р., Військо Запорозьке користувалося правами політичної автономії, то, починаючи з кінця 1650-х років, російська влада чинила тиск з метою нівелювання автономних прав Гетьманату, аж до отримання Москвою можливостей впливати на перебіг політичного життя в Україні, впровадження в її політичну систему власних владних інститутів тощо. У загальних історичних працях утвердилася думка, що цей тиск з боку владних інституцій Російської держави був перманентним, а успіхи від його реалізації поступальними. Утім, на практиці найбільший успіх російська влада отримала восени 1665 р., коли уряду Олексія Михайловича вдалося накинути гетьману Івану Брюховецькому інкорпораційні за своєю суттю Московські статті. Згідно з ними, Гетьманат утрачав не лише політичну, а й адміністративну автономію, зберігши автономні права тільки для козацького стану. Проте антиросійський виступ на Лівобережжі, ініційований гетьманом Іваном Брюховецьким на початку 1668 р., змусив царську владу відмовитися від настільки далекосяжних обмежень суверенітету Гетьманату і в укладеному в березні 1669 р. Глухівському договорі з гетьманським урядом Дем’яна Ігнатовича (Многогрішного) було реанімовано положення, що закріплювали адміністративну автономію Війська Запорозького².

² Ширше див.: Горобець В.М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 6. – Кн. 1. – К.; Черкаси, 1997.–С.67-75.

Зафіксована в Глухівському договорі 1669 р. адміністративна автономія Гетьманату забезпечувалася збереженням в недоторканності існуючої політичної системи, сформованої на підставі розвитку іманентних інститутів влади, власних правових норм і кодексів, політичної культури тощо. Упроваджений угодою статус неодноразово підтверджувався упродовж останньої третини XVII ст. наступними договорами Війська Запорозького з царем³.

Щоправда, водночас спостерігалися спроби розмивання адміністративних прав Гетьманату через поширення на територію краю окремих правових норм Російської держави, використання матеріальних і людських ресурсів автономії на потреби російської правлячої династії тощо. Особливо виразно ці тенденції проявились уже з початком XVIII ст., коли Петро I, намагаючися вийти на Балтику, вступив у війну проти Шведського королівства, що потребувала небаченого раніше напруження сил і можливостей держави. У контексті реалізації мобілізаційних заходів царя порушувалися прерогативи гетьманської влади по управлінню козацьким військом, без узгодження з козацькою адміністрацією на задоволення потреб російської армії використовувалися матеріальні і людські ресурси краю. Починаючи з 1703 р., в оточенні царя мусуються проекти реформування політичної системи Гетьманату через скасування принципу виборності козацької старшини, підпорядкування гетьмана російському військовому командуванню, заміни іррегулярного принципу формування збройних сил регулярним тощо⁴.

Політичний виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р. лише на деякий час примусив Петра I до демонстрування готовності зберігати непорушним політичний устрій Гетьманату. Проте вже при обранні на гетьманство Івана Скоропадського у листопаді 1708 р. російський цар продемонстрував повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру неугодного йому претендента Павла Полуботка, та відмовивши українській стороні в правовому закріпленні гарантій непорушності української автономії в новому українсько-російському договорі. Відразу після перемоги, здобутої над союзною гетьману Мазепі шведською армією короля Карла XII під Полтавою, російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого і ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й реформування базових засад його політичної системи.

Початок цьому було покладено імплантацією до політичної системи Гетьманату в липні 1709 р. інституту царських резидентів⁵. Останні були покликані забезпечити утвердження ефективного контролю за політичною діяльністю гетьманського проводу, а окрім того розпочати процес формування питомо російського владного центру в Україні, який би конкурував з гетьманською владою⁶.

³ Див.: Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – Нью-Йорк, 1954; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.–К., 1995.

⁴ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.57-59.

⁵ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Банташем-Каменским. – Ч. 2. – М., 1859. – С.228-230; Російський державний архів давніх актів (далі. – РДАДА). – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1806, Арк. 86-87.

⁶ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.61-65.

Слідом за цим розпочався процес нищення існуючих традицій у кадровому забезпеченні функціонування місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників, який перед тим зазнавав порушень з боку гетьманської влади, починаючи з 1708-1709 рр., став активно піддаватися діям російської влади, зацікавленої у формуванні цілком лояльного до інтересів російського царя старшинського корпусу. Окрім того, що уряд Петра I активно втручався і порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинських вакансій, він започаткував процес посадження на уряди іноземних шляхтичів, котрим українські традиції врядування були абсолютно чужими. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату із загальноімперськими зразками⁷.

Наступним кроком на шляху свідомого руйнування російською владою політичної системи Гетьманату стало поширення у 1712-1714 рр. на його правове поле дії регулятивних норм Російської держави у торговельно-економічній діяльності – царські укази про так звані «заповідні товари»⁸.

Із запровадженням в Україні 1722 року російської владної інституції – Малоросійської колегії – розпочався завершальний етап нівелювання самотутніх рис політичної системи Гетьманату, уніфікації із загальноімперськими зразками норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада вчинила спробу де-факто ліквідувати інститути гетьманства і генеральної старшини, підмінити формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, трансформувати судову і фінансові системи⁹.

Визрілі по смерті Петра I в січні 1725 р. зовнішньополітичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки правління царя-реформатора зумовило певну лібералізацію внутрішньої політики Російської імперії, в контексті якої було на певний час згорнути інкорпораційні реформи в Україні 1720-х років. У часи гетьманування Данила Апостола (1727-1734) і Кирила Розумовського (1750-1764) було навіть вчинено спроби реанімувати самотутні риси політичного устрою, витвореного в добу визвольних змагань середини XVII ст., відновити у повному обсязі автономні права Гетьманату та модернізувати його устрій відповідно до веління часу, але за умови збереження притаманного йому політичного колориту. Утім, логіка розвитку політичної системи Російської імперії не залишала перспектив для реалізації цих починань. Започатковані в роки царювання Петра I уніфікаційні та інкорпораційні процеси щодо України виявилися незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II 1764 року ліквідацією в Україні інституту гетьманства¹⁰.

⁷ Там само. – С.65-66.

⁸ Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е (далі. – ПСЗ). – Т. 5. – М., 1830. – № 2793; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С.28-29.

⁹ Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.76-276.

¹⁰ Там само. – С.276-307; Його ж. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та

Політичний режим Гетьманату

Механізм функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством – визначають характер *політичного режиму*, а останній, згідно з пануючою в політології думкою, маркірує тип політичної системи.

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дає підстави охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої.

Водночас, звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату – Генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) – не залишалось незмінним, а, навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Унаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших – олігархічного.

Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдана Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління можемо класифікувати і гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи – особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому, в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням.

Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на початку правління – Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже у жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем – адміністративній, за якої зберігалось самоврядування при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства і традицій¹¹.

За таких умов сувереном виступав російський монарх і *de jure* його санкція була необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал

російська династія... – С.409-430.

¹¹ Див.: Горобець В.М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини... – С.67-75.

української влади – гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливим перебирання українською владою деяких з названих функцій на себе, загальна тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII-XVIII ст. зумовлювала поступове, але невпинне обмеження автономії Гетьманату, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування¹².

Політична влада в Гетьманаті за своєю суттю була моноцентричною – тобто центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління, яким підпорядковувались усі місцеві структури козацького врядування.

Гетьманату був притаманний і достатньо високий рівень централізації влади, принаймні, якщо порівнювати його зі зразками, взятими з практик державного життя Речі Посполитої. Порівняно ж з державними практиками Російського царства централізація Гетьманату виглядала не вельми переконливо. Адже в козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на магдебурзькому праві чи, принаймні, його певних елементах. Окрім того, доволі впевнено, особливо з 1710-х років, почувалися на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевих еліт, або ж (що було ще більш важливо) високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади і, відповідно, не вельми зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули в часи гетьманування Івана Скоропадського, коли уряд Петра I реалізовував заходи по свідомій дискредитації влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте, навіть за відсутності такого зовнішнього тиску, влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою. Дуже значне коло владних повноважень реалізовувалося на місцевому – полковому і сотенному – рівні. Про неабиякий соціальний престиж влади полковника свідчать хоча б результати аналізу просування козацьких старшин шаблями службової ієрархії – лише як певне покарання можна розцінювати переміщення, скажімо, переяславського полковника Леонтія Полуботка на уряд генерального осавула чи гадяцького полковника Івана Чарниша – генерального судді. Водночас як прикладів зворотного службового просування – з посад генеральних старшин на полковництво – можна навести безліч, і всі вони свідчитимуть лише про успішність службової кар'єри того чи іншого старшини.

Політична культура

Довготривале змагання українського козацтва з елітами чужих держав сформувало в нього спрямованість на політичну окремішність та суб'єктність

¹² Докладніше див.: Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... – К., 1995; Його ж. Присмерк Гетьманщини...–К., 1998; Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр.іст.журн.–1997.–№ 1.–С.22-42.

зорганізованого ним власного політичного інституту – Війська Запорозького. Дослідники зауважують той факт, що впродовж тривалих і виснажливих визвольних змагань спрямованість політичної діяльності козацької еліти зазнавала принципів змін: від орієнтування на станова автономію козацтва, до усвідомлення потреби в автономії політичній і, врешті-решт, до обстоювання права власного суверенітету, що найбільш виразно виявлялося у прагненні Богдана Хмельницького до перебирання на себе права верховного володарювання (претензії на запровадження власної правлячої династії) та суб'єктності у проведенні зовнішньополітичної діяльності.

Утім, зважаючи на цілу низку факторів, орієнтування на суверенітет в умовах другої половини XVII ст. не набуло домінуючих позицій (найголовнішими серед цих факторів, вочевидь, були: несприятливість міжнародних процесів для становлення незалежної Української держави, пануючі в тогочасній Європі стійкі уявлення про права володарювання та обов'язки підданства, а також об'єктивну за своєю природою незрілість самої ідеї суверенітету української спільноти, втілювати яку обов'язково мали).

Головними імперативами поведінки козацької старшини як політичної еліти Гетьманату стали показне залюбування і демонстрування поваги до славного козацького минулого, наголошуванні на лицарському статусі козацтва його політичній суб'єктності. У площині ж політичної практики це втілювалося в обстоювання «козацьких прав і вольностей». І навіть попри суттєві відмінності в трактуванні цих «прав і вольностей», скажімо, козацькою старшиною, «кармазиновим козацтвом» і козацькою сірою, саме це надзавдання виступало об'єднавчою, стрижневою ідеєю політичної культури українського ранньомодерного суспільства. Як слушно зазначав з цього приводу канадський дослідник Зенон Когут, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією... ці права та привілеї формують досить міцну систему, яка глибоко вкоренилась в колективній свідомості»¹³.

Важливим фактором розвитку політичної культури Гетьманату виступала його політична залежність від російської монархічної влади, представники якої в різні історичні періоди з різною наполегливістю, проте доволі послідовно, демонстрували наміри цю залежність суттєво посилити.

Дослідники цілком слушно звертають увагу на принципові відмінності характеру соціального устрою та політичних систем і моделей політичного розвитку республіканського за своєю суттю Гетьманату та Російської монархії. І вказують, що вже ця обставина об'єктивно сприяла запереченню погляду на Гетьманат як невід'ємної частини Російської імперії¹⁴.

Утім, у цьому зв'язку не можемо вповні погодитися з категоричною тезою,

¹³ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. – К., 1996. – С.64.

¹⁴ Матях В.М. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – Т.1. – К., 2006. – С.172; Когут З. Назв. праця. – С.63 – 64.

що одночасно «існування автономної козацької України було... аномальним явищем», а звідси можна зробити висновок і про його вже апіорі приреченість. Адже, як тонко помітив свого часу німецький дослідник Андреас Капеллер, російська політична еліта, прирошуючи впродовж багатьох віків територію своєї держави, виробила цілий арсенал прийомів і методів поширення своєї влади на нові землі, в числі яких знаходились і способи поступового, розтягнутого на десятиліття і століття упокорення приєднаних народів¹⁵. Отже, допоки існування автономії республіканського Гетьманату не входило у протиріччя з державними інтересами самодержавної влади Російської імперії, доти остання не ставило питання про ліквідацію існуючої невідповідності.

Інша справа, що потреби державного будівництва або ж різного роду політичні та воєнні інтереси російської влади в їх стратегічному чи навіть тактичному звучанні зумовлювали дії, спрямовані на певні трансформації політичного устрою Гетьманату, переважно у бік його уніфікації із загальноімперськими зразками. Тривале співіснування різних культур, при відвертій політичній домінації носіїв однієї з них, переважно призводило до певних мутацій тієї, що належала спільнотам, які перебували у підпорядкованому становищі.

¹⁵ Капеллер А. Россия – многонациональная империя. – М., 1996. – 378 с.

ІНСТИТУТИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ГЕТЬМАНАТУ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Генеральна рада

Місце інституту в системі політичної взаємодії. Поняття *колективної волі* в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків її самоорганізації посідало центральне місце.

На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної лицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо¹.

Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада – як форма прямого волевиявлення всіх без винятку повноправних представників козацької лицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність і під час воєнних кампаній і походів.

Початок Української революції середини XVII ст. не вніс суттєвих змін у характер політичної організації козацької спільноти і *загальна рада* (Генеральна чи, як її називають сучасники, *повна рада*) за гетьманування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше ради проходили серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що врешті наочно демонструвало вразливі місця у функціонуванні цього інституту влади й механізмів прямої демократії, чи точніше сказати – військової демократії, по мірі ускладнення соціополітичної системи, перебирання нею на себе державних функцій.

Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовився від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на старшинську раду.

Утім потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І лише зі зміцненням позицій гетьманської влади, генеральна рада залишалася тільки як традиційний

¹ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.109.

церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й ухвали рішень. Гетьман скликав повну раду в тому випадку, коли вирішення справ уже визріло і довгі міркування й наради не були потрібні.

Після смерті Б.Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради істотно посилилося, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагалися використати «шукачі» гетьманства з метою повалення діючого правителя та перебирання правління Гетьманатом до своїх рук.

Через цілу низку обставин з кінця 1650-х років інститут Генеральних рад – не лише як украй важливий, а просто таки життєво необхідний елемент політичної системи Гетьманату – отримав підтримку з боку російської влади. Головна причина зацікавленості російської сторони у збереженні інституту та розширенні його функцій крилася в усвідомленні можливостей успішнішого маніпулювання настроями учасників широкого зібрання козацтва порівняно з тиском на кількісно вужчу та фахово ліпше підготовлену групу вищої і середньої козацької старшини. Тому ще з початком 1657 р., а особливо із серпня цього року, тобто від моменту отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо обстоював позицію щодо необхідності вирішення всіх найважливіших справ політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній, «чорній», раді. Відмова претендентів на гетьманування або й діючих регіментарів (Івана Виговського, Якіма Сомка, Демка Ігнатовича) від реалізації цієї вимоги вже апріорі сприймалася як акт недружній або ж, навіть, протизаконний. Зокрема, саме вимога російської сторони провести в Україні загальну козацьку раду восени 1657 р., на якій обов'язково мав бути присутнім царський представник князь А.Н.Трубецкой, спричинила гострий конфлікт з урядом Івана Виговського, що трохи згодом переріс у справжню війну². Так само у доволі гострий конфлікт вилилось і намагання наказного гетьмана Якіма Сомка залагодити внутрішню проблему функціонування влади в Гетьманаті у форматі старшинської ради із суттєво розширеним складом її учасників.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що спостерігалася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберегла за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем (так званих «гетьманських статей», які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України козацької). З деяких опосередкованих відомостей випливає, що одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Жодних підтверджень тому, що учасники генеральної ради впливали якимось чином на цей процес, виявити не пощастило. Отже, логічним буде припустити, що обрання на уряди відбувалося на старшинській раді, а на Генеральній раді лише його оприлюднювали перед широким козацьким загалом.

Однак і ті прерогативи Генеральної ради, що в середині XVII ст. були їй властиві, з часом втрачали свій первісний зміст. Так, згідно з нормами

² Див.: Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія... – С. 112-130.

українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже так звані “Нові статті” Ю.Хмельницького 1659 р. конституювали: «...Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить»³. Окрім того, справа обрання на гетьманство як І.Виговського, так і Д.Ігнатовича (Многогрішного), І.Самойловича та І.Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд генеральної ради⁴.

Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема, в гетьманство І.Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальної, а старшинської ради⁵. Аналогічним чином вирішувалося питання щодо змісту нового договору Війська Запорозького з царем і під час обрання на гетьманство Івана Мазепи, що відбулось у таборі на р.Коломаку наприкінці липня 1687 р. Напередодні проведення Генеральної ради, призначеної на 25 липня, відбулася нарада в наметі російського «генералісімуса», князя Василя Голіцина, до участі в якій було запрошено, згідно з інформацією одного з очільників російського війська генерала Патріка Гордона, «знатних козаків». Саме на цій раді старшин, що проходила під головуванням царського вельможі, і відбулось узгодження договірних норм, які наступного дня були лише оприлюднені на Генеральній раді, без жодних передумов для їх обговорення чи відхилення.

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ учинили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік – на Різдво, Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці – скликати генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситися найважливіші питання політичного життя Гетьманату: «о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких діліхъ публичныхъ». Причому, скликання генеральної ради виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалося зобов'язання «...ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити»⁶.

Утім, в умовах подальшого занепаду української автономії упродовж 1708-1750-х років прерогативи Генеральної ради невпинно звужувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розу-

³ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі. – Акты ЮЗР).– Т.4.–С.266.

⁴ Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971.–С.106; Акты ЮЗР.–Т.7.–С.185; Эйнгорн В. Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899.–С.845-848.

⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада на Лівобережній Україні у XVII–XVIII віках // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (далі. – Праці КВІЗРВП). – Вип. 6. – К., 1928.–С.268; Книги Разрядные по официальным оных спискам, изданные.–Т.2.–СПб., 1855.–С.991-993.

⁶ Источники малороссийской истории, собр. Д.Бантыш-Каменским.–М., 1859.– Ч.2.–С.248.

мовського вирішальне слово належало російській владі й остання не надто переймалася тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для обрання нового гетьмана на противагу Івану Мазепі, котрий перейшов на бік Карла XII, козацтво схилилося до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро I рішуче заперечив проти цього, аргументуючи свою позицію тим, що той «очень хитер, может Мазепе уравнился»⁷.

Не менш важливою була роль російської влади і при обранні наступників гетьмана Скоропадського. Так, після смерті останнього на початку липня 1722 р., незважаючи на численні клопотання наказного гетьмана Павла Полуботка і чинною на той час генеральної старшини, уряд Петра I упродовж другої половини 1722-1725 рр. дозволу на скликання елекційної Генеральної ради так і не надав, маючи на меті ліквідацію гетьманського сану взагалі. Коли ж політичний курс щодо Гетьманату зазнав певних трансформацій і на початку літа 1727 р. в Москві було ухвалено рішення про відновлення гетьманської форми правління (імператорський указ від 20 червня 1727 р. «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему...»⁸), роль інституту Генеральної ради в реалізації виборчого права козацтва зводилася до мінімуму. Зокрема, у розробленій членами Таємної верховної ради таємній інструкції російському представнику на виборах в Україні від 22 липня 1727 р. вказувалося наступне. Незважаючи на декларовану урядом обіцянку повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину», написано це «для лица». Насправді ж імператор висловив «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, представнику імператора на Генеральній раді наказувалось після прибуття до тогочасного адміністративного центру Гетьманату, до Глухова, і «обява о сем указу и раз ослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...». Якщо резиденту стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирает, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...». Якщо уповноважений імператора буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, інструкція зобов'язувала його «...то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел»⁹.

Так само й при обранні на гетьманство Кирила Розумовського пошуки кандидатури та її схвалення, як про це широко відомо, мали місце не в Глухові з числа найбільш заслужених українських достойників, а в Петербурзі – з оточення осіб, наближених до імператриці Єлизавети Петрівни.

Не менш очевидною була деформація прерогатив Генеральної ради і у статутотворчості. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за

⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... – М., 1847. – Кн. 5. – С.50.

⁸ РДАДА. – Ф.248. – Оп. 29. – Спр.1780. – Арк.92-96; Сборник Русского исторического общества (далі. – Сборник РИО). – Т.63. – М., 1858. – С.779.

⁹ РДАДА. – Ф.248. – Оп. 29. – Спр.1780. – Арк.97-102.

традицією належало до виняткових прерогатив Генеральних рад, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам¹⁰, правомочність яких уже за їх видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони.

Таким чином, починаючи з 1708 р. за Генеральною радою залишилися чинними лише суто церемоніальні функції.

Механізми організації функціонування інституції і проблема забезпечення легітимності її рішень. Прерогатива скликання Генеральної ради належала гетьману або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковника та полкової старшини розсилалися універсали, про зміст яких можна скласти враження хоч би зі звернення гетьмана П.Дорошенка в липні 1669 р. до товариства Прилуцького полку: «...прошу чтоб вы – конные, пішие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою разливаем, есть желательные (прибували)...»¹¹.

Як правило, на Генеральній раді головував гетьман. У тому випадку, коли йшлося про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше – генеральний обозний).

За розпорядчиків на Генеральних радах, зазвичай, виступали генеральні осавули – «пытано по килка крот *през асавулов* (виділено нами. – *В.Г.*) войска: на чом бы воля їх была...»¹² Хоча залежно від обставин порядок організації ради могли змінювати. Так, на Переяславській раді 1654 р. місцевий полковник П. Тетеря, ймовірно, як господар міста, «...ходячи в круг, на всі стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете?»¹³.

Щодо чисельності учасників Генеральних рад та рівня їхньої регіональної і соціальної репрезентативності, то варто зазначити, що вона не залишалася незмінною протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з найбільш масових була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «...сорок тисяч і больше...» осіб¹⁴. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зійшлися лівобережні і правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П.Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «...вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани...»¹⁵. Згідно зі свідченнями Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І.Самойловича гетьманом «...совершенним з обох сторон

¹⁰ Див.: Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. // Укр.іст.журн.–1993.–№.2-3.–С.70-75.

¹¹ Цит за: Окиншевич Л. Генеральна рада...–С.327.

¹² Літопис Самовидця.–С.75.

¹³ Акты ЮЗР.–Т.10.– С.219.

¹⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... – Додаток № 6.

¹⁵ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.89.

Дніпра...», було також скликано «...усіх полковників и козаков чолнійших...»¹⁶. Участь у Генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, окрім полковників і старшини, також «...знатні особи, которые урядом не иміють, и знатных же войсковых товарищей и все посполство»¹⁷. Щоправда, загальна кількість учасників елекції – близько 2 тис. козаків¹⁸ – вказує на те, що участь «всього посполства» обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50 тис.

Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «...полковником, сотником и старшині войскової и начальным людем, *всего войска не собирая...* (виділено нами. – В.Г.)»¹⁹.

В інших, відомих нам, випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується в джерелах як повна, або Генеральна рада, були присутні «...полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20...»²⁰. На генеральній раді в Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, «...а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше»²¹.

Зміцнення ж позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя Гетьманату призвели до того, що російська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазивала до Глухова «...изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки...», навіть не згадуючи при цьому рядових козаків²².

До середини XVII ст. до участі у роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, склад учасників загальних рад суттєво змінився. Так, уже в гетьманство І.Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архімандритів та ігуменів православних монастирів – Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найбільш впливових представників білого духовенства – протопопів Максима Филімоновича, Григорія Бутовича та ін.²³ Надалі відомості про «духовных особ на раду призванных» зустрічаються при описі майже усіх Генеральних рад. Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі видно з того, що при обранні на гетьманство І.Самойловича раду не розпочинали до того часу, аж поки до Конотопа не прибув архієпископ Лазар Баранович²⁴. Причому, як на

¹⁶ Літопис Самовидця.–С.118.

¹⁷ Источники малороссийской истории.–Ч.2.–С.177.

¹⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада...–С.283.

¹⁹ Акты ЮЗР.–Т.9.–С.849.

²⁰ Там само.–Т.4.–С.57.

²¹ Там само.–Т.15.–С.49-50.

²² РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1806.–Арк.7-8.

²³ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.100.

²⁴ Там само.–Т.9.– С.943-944.

раді 1669 р., так і 1672 р., участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, 1669 року при виробленні нових умов українсько-російського договору Л.Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод та наполягав на встановленні в Чернігові митрополії²⁵.

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було закликано, окрім полковників, всієї старшини і козаків, також «...і вйтів, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все посполство обох сторін Дніпра...»²⁶. Присутність представників міщан на генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І.Брюховецького, Д.Ігнатовича та І.Самойловича²⁷. Причому, йдеться не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «...війскових і градцких діл к потановленню статей...» «виборних міщан»²⁸. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація – вйти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

У гостру проблему суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. вилилося питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття²⁹, полягали у вимозі обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі генеральних рад у Гетьманаті, як необхідної умови їх легітимності. Політичні претензії січовиків викликали різкий спротив керівництва Гетьманщини. Проти цього активно виступав воєводи 1657 – взимку 1658 р. І.Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводив на початку 1660-х років й Я.Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «...из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтитца...»³⁰. Апогеєм впливу січового товариства на перебіг Генеральних рад стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених І.Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігали свій вплив на хід генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно як це було 1663 року). Утім, уже після зречення гетьманства їх ставлеником М.Ханенком, а згодом і П.Дорошенком, участь запорожців Генеральних радах не мала організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та виробленні умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їхню участь в акції гетьмана Івана Мазепи (адже на відміну від вагань значної частини городової старшини і городового козацтва, запорожці, попри свою давню ворожість до гетьмана, одностайно підтримали його антимосковські дії), відігравали надзвичайно важливу роль.

²⁵ Див.: Окиншевич Л. Генеральна рада...–С.302.

²⁶ Акты ЮЗР.–Т.4.– С.262.

²⁷ Там само.–Т.5.–С.173; Т.8.–С. 50, 89; Т.9.– С.911 та ін.

²⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада...–С.299.

²⁹ Про перипетії політичного протистояння Коша та гетьманського уряду див.: Горобець В.М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.)// Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.–К.; Запоріжжя, 1997.–С.33-43.

³⁰ Цит за: Окиншевич Л. Генеральна рада...–С.287.

Загалом, Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М.Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада у Переяславі в лютому поточного року була неправомочною, оскільки «...были на раде те полковники, которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши...»³¹. Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «...не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»³².

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків з основних політичних проблем суттєво різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р., як неправомочної, опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки³³. Неправомочність елекції Я.Сомка 1662 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже – «...какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы...»³⁴.

Таким чином, невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєву перешкоду у функціонуванні політичної системи Гетьманату. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше – польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас, заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуальне розв'язання проблеми представництва козацтва на Генеральних радах було представлено в положеннях Конституції 1710 р. Так, згідно з її нормами, до участі в Генеральних радах допускались, окрім гетьмана і генеральної старшини, полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708-1709 рр., окремо наголошувалося на обов'язковому допущенні до участі у засіданнях Генеральної ради представників низового козацтва³⁵. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їх роботі для запрошених спеціальних гетьманським «ординансом» старшин і козаків була не лише правом, а й обов'язком: «Послы мають и повинни будуть,

³¹ Акты ЮЗР.–Т.15.–С.49–50.

³² Цит за: Востоков А.Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина.– 1887.– № 2.–С.277.

³³ Акты ЮЗР.–Т.15.– С.49-50.

³⁴ Там само.–Т.7.– С.349.

³⁵ Там само. – С.249.

за присланьємъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничего назначеного термену не ухибляючи...».

Творці Конституції навіть закріпили в документі своєрідний кодекс «депутатської честі», закликаючи послів «о томъ всімъ благосовістно, безъ жадныхъ, приватного свого и чужого порядку, респектові, безъ душегубной зависти и вражды, совітовати...»³⁶. Утім, як відомо, цей документ ужитку в політичному житті Гетьманату так і не набув. Отже, його норми можемо розглядати лише як артикуляцію прагнень тогочасної української політичної еліти, націлених на розбудову власних політичних інститутів.

Старшинська рада

Тенденції розвитку інституту. Значення старшинської ради у політичному житті Гетьманщини зростало із занепадом ролі рад генеральних. Варто зазначити, що старшинські ради не являли собою продукту нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжжі як інструмент розв'язання нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. Щоправда, на Запорозжжі вони мали низку характерних ознак, які були втрачені при перенесенні в принципово нові умови функціонування. Передовсім, це стосується показної публічності в організації роботи старшинських рад на Січі. Дослідники відзначали, що, як правило, старшинські ради відбувалися в присутності товариства: нарадчики збиралися на своє вузьке коло посеред зібрання загальнокозацького. Така показна публічність старшинських рад у Гетьманаті джерелами не зауважується.

Варто відзначити також, що в роки становлення і розвитку Української держави надзвичайно зростало значення і статус старшинських рад. Так, за гетьманування Хмельницького на розгляд старшинських рад виносилися найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою у Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду³⁷. Більше того, саме учасники старшинської ради і санкціонували скликання умовно кажучи Генеральної ради (оскільки військо після виснажливої Жванецької кампанії було розпущене по домівках, а від часу ухвалення рішення про скликання Генеральної ради і до його реалізації пройшло лише кілька годин, приписувати Переяславській раді 1654 р. статус повноцінної Генеральної ради немає сенсу). Наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося кілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею³⁸.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С.217.

³⁸ Архив ЮЗР.–Т.6. – Ч.3. – С.205; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.235;

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми володаря, а отже повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносилися всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманщини. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І.Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалила рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання та проголосила курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана³⁹. Керівництво Правобережної України зі свого боку також порушувалося питання об'єднання двох Гетьманатів на засіданні старшинської ради, в роботі якої взяли участь, окрім правобережної старшини, і посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі⁴⁰.

Надалі старшинська рада стало не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема саме таке ставлення до неї у січні 1669 р. артикулював гетьман Петро Дорошенко у листі до російського воеводи князя Г.Г.Ромодановського, наголошуючи, що в гетьманській Україні «...без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно..»⁴¹.

Так само й при позбавленні влади гетьмана Демка Ігнатовича 1672 року чи Івана Самойловича 1687 року старшина обґрунтовувала необхідність таких дій серед іншого й небажанням реґіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи.

Отже і участь старшини у регулярних зібраннях у гетьмана сприймалися з останньої третини XVII ст. як традиційні. Так, наприклад, повідомляючи про з'їзд старшини у гетьмана, що відбувся на початку 1677 р., джерело вказує, що зібрання відбулося «пред Богоясненіем Господним... по **древнему обычаю** (виділено мною. – В.Г.) **войсковому**»⁴². Так само й 1688 року чернігівський полковник «на **обыкновенный празнишний съезд** (виділено мною. – В.Г.) ... из дому своего отъехал»⁴³.

Освячений традицією такий стан речей закріплювався нормами Конституції 1710 р. Згідно з ними всі найважливіші справи – про цілісність батьківщини, її загальне благо і всі публічні справи – гетьман був зобов'язаний вирішувати на генеральній раді. «Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующие, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енеральной старшины таковыя дела... управляти и отправовати»⁴⁴.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.–К., 1993.–С.458-459.

³⁹ Акты ЮЗР.–Т.7.–С.90; Літопис Самовидця.–С.104.

⁴⁰ Акты ЮЗР.–Т.7.–С.30-31.

⁴¹ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.53.

⁴² Акты ЮЗР.–Т. 13. – С.5-6.

⁴³ Окиншевич Л. Рада старшинська...– С.9.

⁴⁴ Источники малороссийской истории.–Ч.2.–С.249.

Від початків існування Гетьманату до виняткових прерогатив старшинської ради належала (за окремими винятками) зовнішньополітична сфера. Зазвичай, уже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення – «послали», «доручили» тощо⁴⁵. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.), так положення Конституції 1710 р.⁴⁶ Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишалися за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це «...з общего совету...»⁴⁷.

Поважне місце належало інституту старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право *de jure* належало до виняткових прерогатив генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на раді старшинській. Уперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р., коли тяжко хворий гетьман Б.Хмельницький добився від скликаної ним у розширеному складі старшинської ради (за участю війтів і бурмистрів) ухвали щодо успадкування у разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень⁴⁸. Надалі саме на старшинських радах уперше отримали гетьманську булаву І.Виговський, Я.Сомко, П.Дорошенко та Д.Ігнатович, а вже згодом їхні повноваження підтвердили генеральні ради. Під час важкої хвороби гетьмана Д.Многогрішного у січні 1671 р. в Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад. Рада ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя⁴⁹.

Навіть у тому випадку, коли питання гетьманської елекції виносилося на генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І.Самойловича 1672 року, І.Мазепи – 1687 року, І.Скоропадського – 1708 року та Д.Апостола – 1727 року.

Окрім того, до компетенції старшинської ради належало питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене у січні 1678 р. до Москви, донесення гетьмана І.Самойловича про те, що «...за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшины войсковое и полковников всіх на теперешнем съезде будучих, ухвалилимы во всіх рейменту нашего полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити...»⁵⁰. Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно із старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р.⁵¹ У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і вирішення фінансових

⁴⁵ Окиншевич Л. Рада старшинська...– С.17.

⁴⁶ Источники малороссийской истории.–Ч.2.–С.249.

⁴⁷ ПСЗ.–Т.8.–№ 5324.

⁴⁸ Грушевський М.С. Історія України-Русі.–Т.9.–Ч.2.–С.1368-1370; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея...–С.96-97.

⁴⁹ Эйнгорн В. Указ.соч.– С.735.

⁵⁰ Акты ЮЗР.–Т.13.– С.465-466; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство.–1915.–№ 5.–С.169-170.

⁵¹ Акты ЮЗР.–Т.5.– С.189-190.

питань, включивши положення, за яким «...каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет...»⁵². І дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором з шинків⁵³.

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманату. Так, Глухівські статті 1669 р. недвозначно вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами⁵⁴. У пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин вказували як укази царського уряду⁵⁵, так і положення Конституції 1710 р.⁵⁶. Щоправда, на практиці такий порядок не завжди дотримувався і гетьмани нерідко перебирали на себе цю важливу прерогативу⁵⁷.

Приблизно така ж картина спостерігалась і у кадровій політиці. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди, або ж вибори генеральної старшини на генеральних радах. Однак, зустрічаються згадки про обрання вищої старшини – членів гетьманського уряду та полковників – і на старшинських радах. Найбільш масовою була ротація, здійснена на старшинській раді 1687 року у військовому таборі на р. Коломаку (була скликана в наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни – князя В.В.Голіцина). Тоді старшинська рада за згодою Голіцина обрала низку полковників, генеральних писаря та суддю⁵⁸.

Розширений склад старшинської ради (окрім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) 1763 року ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів городських, земських і підкоморських⁵⁹, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у випадках нагальної потреби. Однак уже з гетьманства Б.Хмельницького простежувалася і певна закономірність у їх скликанні – навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдвом⁶⁰, що було, на нашу думку, продиктовано потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проводилися в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік – на Великдень і на Різдво (або Водохрещі).

⁵² Источники малороссийской истории.–Ч.1.–С.319.

⁵³ Окиншевич Л. Рада старшинська...–С.20.

⁵⁴ Источники малороссийской истории.–Ч.1.–С.220.

⁵⁵ Там само.–Ч.2.–С.228-231.

⁵⁶ Там само.–С.251.

⁵⁷ Окиншевич Л. Рада старшинська...–С.20.

⁵⁸ Там само.–С.21; Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киев. старина.–1898.–Кн.3.–С.479-489.

⁵⁹ Окиншевич Л. Рада старшинська...–С.21.

⁶⁰ Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.235.

Склад учасників старшинських рад. До участі у засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони відігравали на раді провідну роль⁶¹. Інколи ради проходили в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, – сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять (виняток становить хіба що городові отамани гетьманських резиденцій, котрі за своїм статусом відігравали доволі важливу роль у державному житті Гетьманату).

Водночас, збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми «голови сіл і міст», а квітневій 1657 р. – війти і бурмистри⁶². У пізніші часи, як уже відзначалося вище, до участі в старшинських радах або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші⁶³.

При оперативному розв'язанні поточних справ управління Гетьманатом, як правило, гетьман удавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний «малий пленум» старшинської ради⁶⁴.

Старшину на раду гетьман скликав листами з Генеральної військової канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, гетьман заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присутності царського посла В.Унковського наказав генеральному писарю «... послать по всіх полковников и по старшине, чтоб їхали всі тотчас в Чигирин для того: стануть думать, что... по договору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустит к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Польшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которие наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума...»⁶⁵ Окрім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося у травні 1655 р., коли полковники та сотники порушили клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів – «показанщини»⁶⁶.

Загалом складається враження, що важливим був не персональний склад учасників старшинської ради, а вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих справ. Таким чином, добір кандидатів міг здійснювати регіментар на свій розсуд, зважаючи на фахову підготовленість і зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

⁶¹ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (I Рада. II Генеральна старшина) // Ювілейний збірник НТШ.–Львів, 1925.

⁶² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.235.

⁶³ Окиншевич Л. Рада старшинська...–С.21.

⁶⁴ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв. // КВІЗРВП.–Вип.2.–К., 1926.–С.94.

⁶⁵ Акты ЮЗР.–Т.3– С.355.

⁶⁶ Там само.–Т.14.– С.701-702.

Інститут гетьманства

Роль інституту в політичній системі козацької України. Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, разом з генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Більше того, саме цей інститут уособлював собою сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави, вже назва якої походила від його назви, а примусова ліквідація гетьманського уряду російською владою у другій половині XVIII ст. стала початком кінця самої української держави.

Гетьманський уряд розглядався своєрідною гарантією єдності козацької держави. Згідно з переконаннями Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови») Військо Запорозьке піде «врозтіч»⁶⁷; а за твердженням його наступника на гетьманстві Демка Ігнатовича, «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁶⁸

Посада гетьмана, з погляду дослідників⁶⁹, сприймалася тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме у такому розумінні означував суть своїх стосунків до «цієї Малої Росії»: «...над нею же аз старшинствую»⁷⁰. Аналогічний вираз вжито і в ставленні гетьмана до «...цього малоросійського народу» – «...над ним же аз старшинствую»⁷¹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних спостережено також у документах, що вийшли з-під пера Якіма Сомка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича⁷². З кінця XVII ст., тобто в часи гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, традиція зберігалася і в документах, зазвичай, вживався термін «регіментар».

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я на той час малим будучи (малось на увазі посідання промовцем уряду полковника в гетьманування/старшування Богдана Хмельницького. – В.Г.) старшого слухав»⁷³.

Уживання поняття «старшування» для означення владних дій гетьмана вповні корелювалося з існуючою практикою титулування гетьманів – «ясновельможний», що в перекладі на латинь звучало як «ілюстрісіmus», тобто в пануючій на той час ієрархії влади «залежний володар», підвладний лише «северенісіmusу» (імператору, василевсу, королю). Таким чином, у семантичному ряду, який означував європейську владну ієрархію другого, нижчого, шабля,

⁶⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.61.

⁶⁸ Акты ЮЗР.–Т.8–С.111.

⁶⁹ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. – К., 2003. – С.224.

⁷⁰ Акты ЮЗР.–Т.9–С.394.

⁷¹ Акты ЮЗР.–Т.9–С.396.

⁷² Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. – С.225.

⁷³ Акты ЮЗР.–Т.6–С.241.

український гетьман мав би стояти поряд з європейськими князями, герцогами, іншими васально залежними правителями.

Утім, скажімо, князь Дердь II Ракоці, правитель Трансільванії, де князівська влада була делегована свого часу угорським королем, а крім того перебувала під протекцією династії Османів, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що «Ми є абсолютний володар – ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»⁷⁴.

Зауваження трансільванського правителя (висловлене, до речі, не в абстрактній політологічній дискусії, а з цілком очевидною прикладною метою – довести власну перевагу у ставленні до українського правителя) правильно відбивають статус гетьманської влади в Україні у принциповому плані, але хибують при розгляді окремих етапів еволюції даного політичного інституту – якщо не в площині писаних юридичних норм, то хоча б за фактичним станом речей. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б.Хмельницького із середини 1650-х років наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Після смерті Б.Хмельницького його наступник І.Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман «...володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»⁷⁵, на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що «...без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁷⁶. Однак, як справедливо відзначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень протиріч між різними верствами й громадянськими силами, викликаними в результаті зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі – як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот⁷⁷. Реагуючи на суспільні тенденції, І.Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів – Данило «...без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство...», а другий брат – Костянтин «...успадкував би пільне гетьманство...», щоб у такий спосіб «...на Україні не доходило до вибуху заворушень...»⁷⁸.

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади у спадкову монархічну виразно виявилися у політиці Д.Ігнатовича, І.Самойловича та І.Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя изначити

⁷⁴ Цит.за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.236.

⁷⁵ Акты ЮЗР.–Т.11.–Прилож.–С.764.

⁷⁶ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.43.

⁷⁷ Див.: Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики.– К.,1996.

⁷⁸ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Зап. НТШ.–Львів, 1991.–Т.222.–С.347.

свого наступника⁷⁹. Навіть гетьман П.Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, який свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків⁸⁰, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «...після нього сину і внуку його неодмінно...», а й виношував плани «...стати удільним князем...», «...удільним паном і володарем всієї України...», домогтися «...незалежної ні від кого монархічної влади...»⁸¹.

Утім, саме право вільної гетьманської елекції було одним з ключових понять узагальненого образу “козацьких прав і вольностей”. Традиція його правового застереження своїми витокami сягала часів розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями першої чверті XVII ст., а у своєму концентрованому вигляді норма була легітимізована договором гетьмана Богдана Хмельницького з російським монархом Олексієм Михайловичем 1654 р. Так, в одній із складових частин так званих “Березневих статей”, а саме в “Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей” застерігалось: “А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволити Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем”⁸². Тобто в даному випадку йшлося про право вільної, нічим і ніким необмеженої елекції, з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов’язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Прагнучи впровадити монархічну модель організації владних відносин у Гетьманаті, Хмельницький навесні 1657 р. вчинив спробу легітимізувати свої нововведення авторитетом російського царя та московського патріарха. Однак інтереси російської правлячої династії в Україні насправді зумовлювали принципово інший алгоритм розвитку політики Кремля щодо моделі владної системи Гетьманату взагалі та форм проведення гетьманських виборів зокрема. Уже реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом факту визнання Юрася Хмельницького офіційним спадкоємцем гетьманства, повноважений представник царя в Україні окольничий

⁷⁹ Див.: Степанков В.С. Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького...–С.29; Верба І.В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.–К., 1991.–С.79-84.

⁸⁰ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.–С.663.

⁸¹ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.66; 138; Т.9.–С.43; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.– К.,1993.– Вип.2.–С.24; Степанков В.С. Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького...–С.29.

⁸² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1964. – Т.3.–С.568.

Ф.Бутурлін зауважив: “По смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде...”⁸³.

Загострення і розрив українсько-російських стосунків, що мав місце в роки гетьманування Івана Виговського, не дав можливості московському керівництву реалізувати свої амбітні наміри відразу по смерті Богдана Хмельницького. Однак вже при поверненні Війська Запорозького, очолюваного його сином Юрієм, під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст, нібито, договору 1654 р. було включено принципове доповнення, що зобов’язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького “...по обраній, гетьману ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи. И великій государь его царское пресветлое величество пожалует гетьмана по чину, булаву и знамя, и на гетьманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит”⁸⁴.

Таким чином відтепер впроваджувалася своєрідна процедура інавгурації, котра обов’язково мала проходити в Москві, у царських палатах.

Утім, фактично і Юрій Хмельницький, і його легітимний (з точки зору визнання легітимності московським керівництвом) наступник Іван Брюховецький під різними приводами таки зуміли ухилитися від упровадження цієї правової вимоги в політичне життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. (так звані Глухівські статті) був вільний від неї. А натомість у ньому містилася норма: “...им обирати гетьмана по их праву, и чтоб с своего государскаго милосердія пожаловал, велелі дати в войско гетьману войсковыя клейнота...”⁸⁵. Щоправда, водночас залишалась у силі норма, зафіксована в Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р., котра забороняла Війську Запорозькому зміщувати за будь-які проступки, за винятком лише зради царю, гетьмана з його уряду без відповідного царського дозволу: “А самим однолично гетьмана, без указа царского величества, не переменять...”⁸⁶.

Отже, з формально-правового боку вирішення проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Окрім того, *de facto* утвердилася практика проведення елекційних рад за обов’язкової участі повноважних представників царя – окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст., причому, зазвичай, виряджалися вони в Україну в супроводі царського війська.

Загалом же інститут гетьманства виступав своєрідним уособленням самої козацької державності. Тому будь-які радикальні кроки російської влади, спрямовані на обмеження автономії Гетьману чи уніфікації його державних порядків із загальноімперськими, неминуче висували на порядок денний російської

⁸³ Акты ЮЗР.—Т.11.—Прибавление №1.—С.682.

⁸⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Львів, 2004.—С.115.

⁸⁵ Там само.—С.467.

⁸⁶ Там само.—С.119.

політики питання ліквідації гетьманського сану. Так було після смерті гетьмана Івана Скоропадського в середині 1722 р. і Данила Апостола на початку 1734 р. З ліквідації інституту гетьманства розпочалися й заходи уряду Катерини II, спрямовані на остаточне знищення самобутності українського державного устрою, в 1764 р., коли останній український гетьман Кирило Розумовський був відправлений у відставку.

Владний статус регіментаря та його прерогативи. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховий правитель очолював усі суспільні стани та групи козацької України, користуючися правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва – в ролі прямого глави, для решти станів – як верховний арбітр.

Добре обізнаний з технологією влади в Гетьманаті, автор широко відомого «Літописця» Самійло Величко, котрий значну частину свого життя був на службі в Генеральній військовій канцелярії, описуючи, наприклад, обрання на гетьманство Петра Дорошенка, вживав таку семантичну форму: «...і вручили йому в нагляд... правління і всі гетьманські тогобічні військові і громадянські справи»⁸⁷. Процитована форма цілком адекватно відбиває й неодноразово застосовану канцелярією гетьмана Данила Апостола офіційну формулу щодо суті гетьманського правління: «Ми гетьман... маючи владу всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштувати порядки...», «...щоб у народі малоросійському одним перед іншим не могло бути образи і обтяження...»⁸⁸.

Водночас, у своїй основі влада гетьмана була обмежена. Формально генеральна рада обирала на гетьманський уряд пожиттево, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави – «Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать...»⁸⁹. Однак фактично – як засвідчила доля І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням генеральної ради чи в результаті заколоту – вибори здійснювалися «до ласки войскової».

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомо-

⁸⁷ Величко С. Літопис. – К., 1990. – Т.2. – С.47.

⁸⁸ Материалы для отечественной истории. – Т.1. – К., 1853. – Отд.1. – С.119; Отд.2. – С.42, 47, 50, 53, 56.

⁸⁹ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.263; Т.10.–С.490; ПСЗ.–Т.1–№ 119; № 447; Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.219 та ін.

гу з боку російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д. Ігнатовича та І.Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Бачення української політичної еліти щодо суті гетьманської влади та меж повноважень гетьмана у концентрованому вигляді артикульовано у Конституції 1710 р. Згідно з її нормами, гетьман передусім повинен був «...старатися и крѣпко застановляти, абы жадное иновіріе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджено...», а також «высокимъ своимъ разумомъ и искусствомъ, урядъ тотъ Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радѣти и радити», піклуватись «о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких ділехъ публичныхъ»⁹⁰. Окрім того, він був зобов'язаний також слідкувати за тим, аби людям військовим і посполитим «збытечныя не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства». Усі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «владгою своею възбраняти, чого и самъ, на добрый иншимъ, подручнымъ себѣ, прикладъ, міеть выстерегатися и не чинити»⁹¹. Окремо наголошувалося на необхідності суворого дотримання правових засад у відбиранні та роздаванні майна Війська Запорозького – «...болшъ зась Ясневельможный Гетманъ маетностей добръ войсковыхъ не міеть самовластно себе привлащати и иншимъ, мній въ Воску Запорожскомъ заслужонымъ, а найбарзый чернцамъ, попамъ, вдовамъ бездітнымъ, урядникомъ, посполитымъ и войсковымъ мілкимъ слугамъ своимъ Гетманскимъ и особамъ приватнымъ, для респектовъ якихъ колвекъ, не роздавати»⁹².

У випадку порушення гетьманом своїх повноважень – «И если бы что противного, здорового, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизні неполезного усмотрено было в ясневельможном Гетману» – генеральна старшина, полковники і генеральні радці «моцны будутъ волными голосами чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публичне, на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенъ правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ ублаженъ и найменшого поврежденъ високого рейментарского гонору»⁹³. Водночас гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і бажання до помсти.

Як бачимо, у документі чітко простежується тенденція до закріплення за гетьманом прав і повноважень, спрямованих гарантування суб'єктності Гетьманату, непорушності прав і привілеїв його станів, територіальної цілісності, конфесійної стабільності (у тогочасному її розумінні) тощо. Водночас, не менш чітко в документі артикульовано й прагнення до обмеження самодержавних проявів у володарюванні українських регіментарів.

У сфері реальної політичної взаємодії протягом усієї другої половини XVII-XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації, пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів.

⁹⁰ Источники малороссійской истории.—Ч.2.—С.244, 245, 248.

⁹¹ Там само.—Ч.2.—С.251.

⁹² Там само.—Ч.2.—С.251.

⁹³ Источники малороссійской истории.—Ч.2.—С.249.

Зокрема, у політичному курсі Москви ще з часів правління Івана Виговського виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж, принаймні, перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Одним з наслідків реалізації такого політичного курсу стала ескалація напруги і навіть збройні конфлікти сторін. Певний консенсус у цьому питанні було досягнуто на переговорах, що відбулись у березні 1669 р. в Глухові під час елекції Демка Ігнатовича.

Згідно із Глухівськими статтями 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі⁹⁴. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також – позбавляти старшину урядів⁹⁵. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у поземельних відносинах, забороняючи регіментареві без узгодження з Московією відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтверджені царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Особливо цілеспрямовано робота по дискредитації гетьманського звання та звуження його владних прерогатив велася після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I та визнання ним протекторату шведського короля Карла XII 1708 року.

Чи не в найбільш концентрованому вигляді новий курс російської влади у цій царині був артикульований у листі київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина до центрального уряду з 1710 р., в якому серед іншого зазначалось і таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будут приходиться с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться...»⁹⁶.

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром I в середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана та нагляду, за тим, аби він не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «...неописавшись к великому государю...». Окрім того, резидент мав слідкувати, аби в «...гетьмане... никакой шатости к измене и возмущению народа... не было...», в разі потреби – для запобігання «зради» – йому дозволялося використовувати два російських полки, введені до гетьманської

⁹⁴ Источники малороссийской истории.–Ч.1.–С.217-228; ПСЗ.–Т.1.–№ 447.

⁹⁵ Акты ЮЗР.–Т.9.–С.915; ПСЗ.–Т.1.–№ 519.

⁹⁶ Ширше про програму князя Д.М.Голіцина див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64-65.

резиденції⁹⁷. Надалі прерогативи резидента невпинно розширювались, аж поки 1722 року його не було замінено на посаді паралельний щодо гетьманської влади інститут російської центральної влади – Малоросійську колегію. Завдячуючи сприятливим внутрішнім обставинам, зокрема смерті влітку 1722 р. гетьмана Івана Скоропадського, остання вже на середину 1723 р. фактично повністю узурпувала всю повноту влади в Гетьманаті.

Відновлення гетьманства восени 1727 р. загалом безперечно сприяло збереженню української козацької державності ще на кілька десятиліть. Утім з компетенції гетьмана було вилучено функції верховного командування українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також – право завідування фінансовою справою⁹⁸. Серйозні обмеження впроваджувалися також і в кадрову політику тощо.

Інститут генеральної старшини

Функції інституту та його внутрішня службова ієрархія. Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган – раду генеральної старшини⁹⁹, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин як своєрідного дорадчого органу при гетьманові закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочь тых вышщеченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребуючіе, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отправовати»¹⁰⁰.

Значно зростало значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно зі свідченнями Самовидця, гетьман Б.Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І.Виговського, генерального обозного Т.Носача та генерального судді Г.Лесницького¹⁰¹. Або ж, коли в березні 1672 р. Д.Ігнатовича було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря¹⁰². По смерті гетьмана Івана Скоро-

⁹⁷ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.228-231.

⁹⁸ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии.–Вып.2.–Чернигов, 1902.

⁹⁹ Окиншевич Л. Генеральна старшина...– С.94.

¹⁰⁰ Источники малороссийской истории.–Ч.2.–С.249.

¹⁰¹ Літопис Самовидця.–С.75.

¹⁰² Акты ЮЗР.–Т.9.–С.721, 735.

падського (липень 1722 р.) у Глухові відразу ж відбулася нарада генеральних старшин (наказний гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний осавул Яків Лизогуб і генеральний хорунжий Василь Жураковський), котрі й перебрали де-факто владу до своїх рук, одночасно порушуючи перед імператором клопотання про обрання нового гетьмана¹⁰³.

В ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв *генеральний обозний*. Уряд військового обозного був відомим на Запорозжжі уже з початку XVII ст. З початком визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 рр. інститут генерального обозного був обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату. На уряд, який увінчував службу ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів.

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою, на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, яких могло бути двоє чи навіть більше, інститут генерального обозного посідав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості через це виконання ним своїх функціональних обов'язків, вочевидь, практикувалося “наказничество”, тобто тимчасове виконання відповідних службових обов'язків.

Порівняно з практиками розвитку військової демократії на Запорозькій Січі, у роки революції середини XVII ст. суттєво зросла широта повноважень та, відповідно, вплив військового обозного, який одним з перших увійшов до складу гетьманського уряду. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організовувати її матеріальне забезпечення («...дабы он для деланія пороха в потребных материалах всемерно имел старательство...»¹⁰⁴), підбирати і представляти для затвердження гетьмана та генеральної старшини штат Генеральної військової артилерії – осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного було покладено й таку важливу функцію, як ведення реєстру козацького війська¹⁰⁵.

Окрім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний інколи як наказний гетьман виступав начальником окремих козацьких формувань (наприклад, у такій ролі бачимо генерального обозного гетьмана Богдана Хмельницького Івана Черняту, гетьмана Петра Дорошенка – Якова Корицького та ін.) та заступав гетьмана під час його відсутності в Україні.

Нерідко генеральні обозні очолювали повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т.Носач очолював українську делегацію на варшавському вальному сеймі, де на порядку денному було питання ратифікації Гадяцької угоди 1658 р.¹⁰⁶ У липні 1663 р.

¹⁰³ Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.113-130.

¹⁰⁴ Экстракт из указов...–С.272.

¹⁰⁵ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.304.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.214; Т.15.–С.351; ПКК...–Т.3.–С.313.

генеральний обозний гетьманського уряду Івана Брюховецького Іван Цесарський, а в січні 1669 р. обозний Д.Многогрішного Петро Забіла очолювали поноважні посольства до Москви¹⁰⁷.

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення генеральних рад. Зазвичай, саме обозний виступав розпорядником при проведенні таких зібрань, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади – булаву¹⁰⁸.

Як генеральний обозний у військових справах, приблизно таку ж роль у цивільних справах відігравав *генеральний писар*. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без «притеснення (якої) листи жадние», згідно з положеннями Жердівських статей 1659 р., не мали офіційної сили¹⁰⁹.

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи їх могло бути двоє. Саме двоє писарів було на початку Визвольної війни і таку ж кількість регламентували Переяславські статті 1659 р., що містили в собі вимогу: «...при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю»¹¹⁰. Після розпаду України на два Гетьманати втратило свою актуальність і дане положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. У розпорядженні писаря перебувала спеціальна військова канцелярія, в якій працював штат канцеляристів – усі з освітою та знанням мов.

За своїм положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньої політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б.Хмельницького Іван Виговський. Згідно зі свідченнями сучасників, Виговський «...абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів»¹¹¹. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що «Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином»¹¹²) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» як другу, після гетьмана, за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався і генеральний писар став нарівні з іншими генеральними старшинами.

Після ж складання обов'язків генерального писаря для адміністративної практики Гетьманату другої половини XVII ст. найбільш типовим виглядає переміщення на уряд генерального судді. Не менш типово для цього часу виглядає і переміщення з урядів генеральних писарів на полкові посади.

¹⁰⁷ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.20.

¹⁰⁸ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина...–С.110.

¹⁰⁹ Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.102.

¹¹⁰ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.267.

¹¹¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.238.

¹¹² Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie.–Kraków, 1840.–Т.1.–S.298.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє *генеральних суддів*, хоч нерідко документи фіксують лише прізвище одного урядовця, що дає підстави гіпотетично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень. У тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них виступав “першим” (“старшим”), а інший – “другим”, тобто нижчим за своїм службовим рангом. Серед іншого, це відбивалося і на розмірах пожалувань, якими цар обдарував козацьких старшин при певних нагодах.

Прямим обов’язком суддів був розгляд і винесення вироку у цивільних справах. Для вирішення карних справ скликалася суддівська колегія – Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один із генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Зокрема, джерела фіксують відрядження гетьманом І.Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді П.Забілі і військового канцеляриста Д.Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Г.Витязенком та ігуменом Полтавського монастиря Г.Івашківським за млини. У червні 1673 р. генеральний суддя П.Животовський разом з гадяцьким полковником С.Остренком засудили в Гадячі до смертної кари Т.Бута за «непристойні слова» на адресу царя¹¹³.

Військовим клейнодом генеральних суддів була «комишина» або «ліска судейська чорна гибанова, просто в сребло оправная»¹¹⁴. Окрім «ліски»-«комишини» атрибутом влади генерального судді була також печатка військова суддівська, необхідна «...для запечатованія укончонных... справ»¹¹⁵.

Як і для решти генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням лише їхніх прямих функціональних обов’язків. Часто-густо генеральні судді виконували різноманітні доручення гетьмана. Так, досить часто суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн (зокрема, генеральний суддя С.Богданович-Зарудний очолював посольства до Москви 1652 та 1654 рр.). Хоча діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь. Так, функції наказного гетьмана в походах у різний час виконували генеральні судді Антон Жданович, Іван Самойлович та Павло Животовський¹¹⁶. Під час відсутності гетьмана Івана Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов’язки наказного гетьмана справляв генеральний суддя Василь Кочубей¹¹⁷.

У переважній більшості виконання обов’язків генерального судді так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар’єру козацьку старшини.

¹¹³ Окиншевич Л. Генеральна старшина...–С.116; Акты ЮЗР.–Т.11.– С.262.

¹¹⁴ Величко С. Літопис.–К., 1990.–Т.3.–С.553.

¹¹⁵ Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаяющихся...// Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.–К., 1898.–Кн.12.–Отд.3.–С.98.

¹¹⁶ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.260; Т.11.–С.631, Окиншевич Л. Генеральна старшина...–С.118.

¹¹⁷ Источники малороссийской истории.–Ч.2.–С.61-62.

Про уряд *генерального підскарб'я* перші звістки доходять з часів гетьманування Б.Хмельницького, але постійнодіючим він став лише 1728 року. До кола функціональних обов'язків генерального підскарб'я входили питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарб'ій визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового скарбу.

Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарб'ій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. В його прерогативи входило право видачі дозволу на побудову нових млинів, контролю за дотриманням правил користування ними.

З метою встановлення контролю за українськими фінансами з боку російського уряду «Решительные пункты» 1728 р. наказували «...для збору з малоросійського народу в войскової скарб доходів учредить двух подскарбіев, одного из великоросійського, и одного из малоросійського (народу)»¹¹⁸.

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а у пізніші часу і підскарб'я, дослідники зараховують до складу “вищої” групи гетьманського уряду. Відповідно до складу “нижчої” генеральної старшини входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний.

В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідали полковницькі уряди. Один з найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини Л.Окиншевич взагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування.¹¹⁹ Однак, відомий факт посідання Михайлом Суличем полкового уряду після обіймання посади генерального судді або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, або колишнім генеральним писарем Л.Бускевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні, стосовно практик другої половини XVII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища других, “нижчих” генеральних старшин, було досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський¹²⁰.

Утім, у випадках з генеральними осавулами були й інші, протилежні за напрямом, службові переміщення. Окрім того, генеральні осавули, зазвичай, отримували більшу, аніж скажімо генеральні судді, царську платню. Усе це дає можливість переглянути запропонований Л. Окиншевичем поділ і віднести до першої, “вищої”, групи генеральних старшин і урядників, котрі посідали уряд генерального осавула.

Звертає на себе увагу й той факт, що на відміну від першої групи генеральної старшини, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко вираже-

¹¹⁸ Сб. РИО.—Т.84.—С.57-58.

¹¹⁹ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина.—С.152.

¹²⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина...— С.140.

них функціональних обов'язків. Так, з формального боку функції *генерального хорунжого* полягали в охороні військової корогви (стягу), а *бунчужного* – гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Однак згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед урядів генеральних, особи, що їх обіймали, й надалі були зобов'язані «...находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імеит...»¹²¹.

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорозжі з кінця XVI-початку XVII ст. З початком революції *генеральні осавули* входили до складу генеральної старшини, і так само, як і генеральний обозний, найбільш тісно були пов'язані з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначалися командирами окремих частин козацького війська. Зокрема, відомо, що впродовж другої половини XVII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатько, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пиляй, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі).

Вельми промовистим з точки зору функціональної справованості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків є той факт, що з числа встановлених нами сорока дев'яти прізвищ генеральних осавулів середини – другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Завершення служби генеральними осавулами також, здебільшого, увінчувалося посіданням полковницького уряду.

Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалися завдання організації караульної служби. У мирний час генеральний осавул частіше інших генеральних старшин виконував різного роду поліцейські функції, проводив судові розслідування та приведення до виконання вироків Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить політичною була їхня роль під час проведення генеральних рад, на яких вони виступали як розпорядники¹²².

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Як і осавулам, їм також нерідко доручали командувати окремими військовими командами та підрозділами, проводити судові розслідування, засідати у Генеральному військовому суді, бути присутніми при виконанні судових вироків. Окрім того, практикувалося і залучення генеральних бунчужних і хорунжих до виконання різноманітних дипломатичних доручень (хоч випадки виконання ними важливих дипломатичних завдань

¹²¹ Цит. за: Там само.– С.142.

¹²² Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.40; Акты ЮЗР.–Т.10.–С.217; Окиншевич Л. Генеральна старшина...–С.143.

чи керування повноваженими посольствами до іноземних правителів – не були типовими).

Загалом же, з наявного у джерелах фактичного матеріалу випливає, що як генеральний бунчужний, так і генеральний хорунжий не були жорстко прив'язані до виконання чітко зумовлених функціональних обов'язків, як це мало місце у випадку з іншими генеральними старшинами.

Поява цієї категорії вищих козацьких урядників зумовлювалася ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генерального бунчужного і хорунжого зустрічаються вже у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку зазначалися: “Васко хорунжый бунчужный” та “Опанас Процовънин хорунжый воисковый”¹²³. Ідентифікація “Васка” як “хоружого бунчужного” дала підстави дослідникам висловити припущення стосовно того, що первісно не існувало ані чіткого розмежування їхніх функціональних обов'язків, ані диференціації між ними загалом¹²⁴. І тому згаданий вище Васько, перший з-поміж відомих нам нині військових бунчужних, у джерелах згадується і як “хорунжий Хмельницького”¹²⁵, і як “хорунжый гетманской”¹²⁶.

Тривалий час ієрархічно як бунчужний, так і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, залишаючися посадами гетьманськими чи двірськими. Свідченням доволі невисокого соціального статусу особи, що посідала уряд “гетьманського бунчужного”, може слугувати розмір річної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. Згідно з нею генеральному бунчужному випадало на рік 50 золотих польських, тобто так само, як полковим писарю чи хорунжому. Водночас, як генеральний суддя отримував у шість, а генеральний осавул у вісім разів більше грошми та, окрім того, з наданням права користування прибутками з одного млина. Навіть полковий осавул і той отримував учетверо більше грошової платні, аніж генеральний бунчужний, не беручи до уваги прибутків з млина. Більше того, грошова платня сотника чи писаря Генерального військового суду вдвічі перевищувала платню гетьманського бунчужного.

За нез'ясованих обставин, у так званих “Прежних статях Богдана Хмельницького” у варіанті 1659 р. (що насправді являли собою сфальсифікований російською стороною текст угоди 1654 р.) розмір грошової платні гетьманським бунчужним зріс удвічі і тепер складав відповідно уже 100 золотих польських, у той час як розміри платні решті козацької старшини залишилися незмінними.

Разом з тим, незмінною залишалась і практика не включення бунчужного до складу козацьких старшин, яким передбачалося надання прибутків з млинів. І ця обставина, з нашого погляду, є досить показовою щодо визначення соціального статусу гетьманського бунчужного в козацькій ієрархії середини XVII ст., а також демаркації кола його постійних функціональних обов'язків. Адже угода, аргументуючи доцільність винагородження певних категорій вищих

¹²³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.–С.27.

¹²⁴ Окиншевич Л. Генеральна старшина.–С.152.

¹²⁵ Там само. – С.152, прим.6.

¹²⁶ Акты ЮЗР.–Т.8.–С.349-350.

козацьких старшин через надання їм на ранг прибутків з млинів акцентувала увагу на їхній безперервній заангажованості військовими справами: “Да обо-зному ж и писарю и на судей по дву человек и на всякого полковника и ясаулам войсковым и полковым, *которые на услугах войсковых всегда бывають* (виділено нами. – Авт.), по мельнице б было”¹²⁷.

Доволі показовим є й те, що ані в угоді 1654, ані 1659, ані 1669 р. при ви-значенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується ін-ститут генеральних чи гетьманських хорунжих, хоч в урядах Б.Хмельницького, І.Брюховецького та Д.Ігнатовича фактично вони були присутніми (про що свід-чать документальні відомості про осіб, котрі в цей час обіймали ці посади). Щоправда, принагідно варто зауважити, що інформація про цю групу козаць-ких старшин упродовж 40 – початку 70-х років XVII ст. все ж згадується спо-радично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича 1672 року інститут генерального хорунжого стає постійнодіючим, причому, впродовж 1672-1677 рр. цю посаду обіймали такі впливові козацькі старшини як Григо-рій Карпович Коровка-Вольський та Степан Петрович Забіла, що безумовно, сприяло зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

Утім, в ієрархічній драбині Війська Запорозького аж до початку XVIII ст. уряд генерального хорунжого все ж стояв нижче за уряд генерального бунчуж-ного. Причин такого становища дослідники вбачають передовсім в особистості вельми енергійного старшини, до того ж, родича гетьмана Самойловича, май-бутнього генерального осавула і полковника переяславського Леонтія Полубот-ка, котрий, упродовж 1672-1677 рр. обіймаючи уряд генерального бунчужного, неодноразово призначався наказним гетьманом та виконував важливі доручен-ня гетьманського проводу¹²⁸.

Проте, на нашу думку, ієрархічна перевага генерального бунчужного над генеральним хорунжим простежувалась і в попередні роки і десятиліття, коли, як уже відзначалося, хорунжі взагалі не потрапляли до переліку старшин, яким була передбачена виплата грошової платні. Окрім того, навіть згадки про них у джерелах зустрічаються набагато рідше, аніж про генеральних чи військових хорунжих.

Власне, у перші десятиліття існування Гетьманату як бунчужний, так і хо-рунжий у документах згадуються як чини двірські – “гетьманський бунчуж-ний”, “гетьманський хорунжий”. Перша відома нам згадка про бунчужного, як про уряд генеральний, датується 1675 р. Саме тоді цей уряд посідав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй кипучій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674-1676 рр. Самойлович тричі призначав Полуботка наказним гетьманом, а 1677 року перемістив на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прий-шов ще один свояк гетьмана – колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича 1687 року, неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення його в ранзі наказного гетьмана.

¹²⁷ Універсали українських гетьманів...–С.116.

¹²⁸ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина...– С.160.

Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Як правило, на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини.

Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного давав можливість з часом переміститися на полковницькі уряди, уряди генерального хорунжого чи генерального осавула, і навіть – генерального обозного.

Стосовно ж статусу самого інституту генеральних бунчужних у службовій ієрархії Гетьманату то з кінця XVII – початку XVIII ст. відбувалося його пониження порівняно з інститутом генеральних хорунжих. Свідченням цього є вже хоч би те, що в цей час стратегія службового зростання генеральних старшин передбачала переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального хорунжого, а не навпаки. Зокрема наприкінці XVII – початку XVIII ст. такий шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно ж решти відомих нам осіб, які в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передувало перебування на посадах сотників чи полкової старшини (але не полковників), знаходження серед значних чи бунчукових військових товаришів.

Прерогативи генеральних старшин і соціальний престиж від перебування на уряді. Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної разом з гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думки генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д.Ігнатовича 1672 року та І.Самойловича 1687 року. Зокрема, при скиненні Самойловича з гетьманства старшина закидала йому серед іншого й таке: «все один ділаєт, никого к думі не призывает»¹²⁹.

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. прагнули закріпити цю функцію, як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони «... всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міють ясневельможну гетману доносити и деклярации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати»¹³⁰.

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити хоч би клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К.Розумовського 1752 року¹³¹.

Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній або

¹²⁹ Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.302.

¹³⁰ Там само.–Ч.2.–С.250.

¹³¹ Мякотин В. Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство.–1894.–№ 3.–С.217-218; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. – К., 1998. –С.87.

старшинській раді та гетьманське призначення. З формального боку, згідно з традиціями Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою свої посади. Владу втрачали лише ті з них, хто скомпрометував себе в очах російських властей, або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим з гетьманства, правителем. Зокрема, найбільш кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю.Хмельницького ввійшли зразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул¹³².

Ще більш разючими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви у середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської Генеральної ради булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади, прийшло чимало нових людей, більшість з яких перед тим навіть не залишили про себе згадки в історичних джерелах як про осіб, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Винятки становили хіба що колишній миргородський полковник Павло Животовський, обраний (чи призначений) тепер наказним генеральним обозним, новий генеральний писар Степан Потребич-Гречаний, котрий раніше входив до складу сотенної старшини Корсунського полку, новий генеральний суддя Петро Забіла та генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, котрі перед тим сотникували в Чернігівському полку. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Д.Многогрішного, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий¹³³.

З посиленням ролі і значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. У даному випадку можливі були два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням¹³⁴.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманату у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем¹³⁵. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення¹³⁶.

¹³² Собрание государственных грамот и договоров (далі. – СГГД). – М., 1856.–Т.4.–С.272; Источники малороссийской истории. – Ч.1.–С.244.–Т.4.–М., 1825.–С.51.

¹³³ Акты ЮЗР.–Т.9.–С.946.

¹³⁴ Окиншевич Л. Генеральна старшина...–С.99.

¹³⁵ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.229.

¹³⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина...–С.100.

Необхідною умовою для того, аби мати право претендувати на генеральний уряд, було лише те, щоб претендент був православний і не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р. і згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже відзначалося вище, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер)¹³⁷.

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не зафіксували випадків, коли одна й та сама особа посідала одночасно кілька генеральних урядів (винятки становлять лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, як правило, осавулами, полковницьких обов'язків, за умови раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Водночас відомо чимало випадків, коли той чи інший старшина посідав генеральний уряд як так званий “наказний”, тобто лише певний час виконував обов'язки генерального старшини. Найбільше поширення подібна практика набула щодо інституту гетьманства, але історичні джерела фіксують згадки і про існування “наказничества” на уряді генерального обозного, генерального осавула та генерального писаря. З джерел випливає, що у цьому випадку наказничество практикувалося у зв'язку з відсутністю того чи іншого повноправного старшини в Гетьманаті, зокрема, згадки про наказного генерального обозного Павла Животовського містяться в документах другої половини 1663 р., коли “повний” генеральний обозний Іван Цесарський перебував за дорученням гетьмана у Москві.

Зважаючи на те, що генеральна старшина «...на услугах войсковых всегда обрѣтаютца і хлѣба пахать не могут...», передбачалася грошова оплата їхньої діяльності.

Порівняльний аналіз розмірів цієї платні, разом із спостереженнями за персональними стратегіями службового зростання відомих нам генеральних старшин, дає можливість реконструювати картину ієрархічної побудови цієї соціальної групи. Зокрема, згідно з положеннями договору Війська Запорозького з царем 1654 р., на оплату генеральному писареві передбачалося виділення тисячі золотих польських, генеральним осавулам і обозному Генеральної військової артилерії –400, генеральним суддям –300, а генеральному бунчужному – 50¹³⁸. У так званих “Прежних статях Богдана Хмельницького” що, як доводять дослідники, являють собою змінений російською стороною текст договору 1654 р., розміри платні для переважної більшості генеральних старшин залишилися незмінними. Лише генеральному обозному було призначено платню, ідентичну тій, що її отримував генеральний писар – тисячу золотих польських. Удвічі було збільшено й платню гетьманському бунчужному¹³⁹. Наступні угоди Війська Запорозького з царем, укладені в 60-80-х роках XVII ст., розміри платні генеральним старшинам залишили незмінними.

За незрозумілих причин, до тексту цих договорів, вочевидь згідно з прецедентом 1654 р., не потрапляли згадки про розміри платні генеральному хорун-

¹³⁷ СГГД.–Т.4–С.56.

¹³⁸ Воссоединение Украины с Россией...–Т.3.–С.561,563.

¹³⁹ Універсали українських гетьманів...–С.116.

жому, котрий на той час став уже постійним членом складу генеральної старшини. Хоч у випадках екстраординарних пожалувань царем козацької старшини з приводу тих чи інших нагод генеральні хорунжі потрапляли до числа таких осіб. Так, наприклад, при пожалуванні царем вищої козацької старшини правобережного Гетьманату, котра разом з гетьманом П. Дорошенком присягнула на вірність російському монархові, генеральний хорунжий нарівні з генеральними обозним, суддями, писарем, осавулом та полковниками отримав від імені Федора Олексійовича “по сороку соболей, по 60 рублей сорок, да по паре соболев по 10 рублей, да по атласу доброму розных цветов...”¹⁴⁰.

Так само без змін упродовж другої половини XVII ст. залишилося положення і щодо виділення генеральним обозному, писарю, суддям та осавулам на ранг прибутків кожному з одного млина, що перебували у корпоративній власності Війська Запорозького.

Загалом же з аналізу наведеного фактичного матеріалу щодо винагороди за службу генеральних старшин випливає, що за нормами угоди 1654 р. ієрархічна драбина вищого ешелону козацької старшини мала такий вигляд: гетьман, генеральний писар, генеральний осавул та обозний Генеральної військової артилерії, генеральний суддя, гетьманський бунчужний. Згідно з нормами ж наступних правових актів, генеральний обозний піднявся на гору службової драбини посівши друге, слідом за гетьманом, місце.

З наведених у таблиці “Розміри річного грошового і натурального жалування...” показників, можна зробити висновок, що перша (або вища) група генеральних старшин – гетьман, обозний, писар, осавули і судді – займали у цьому сенсі привілейоване щодо решти старшин становище і конкуренцію їм тут становили лише полковники. Розмір же платні генерального або гетьманського бунчужного поступалися не лише платні полковників, а й – полковому осавулу, писареві Генерального військового суду, а за нормами договору 1654 р. – навіть і сотнику.

Таблиця № 1

Розміри річного грошового і натурального жалування гетьманові і Війську Запорозькому згідно з нормами українсько-російських договорів другої половини XVII ст.¹⁴¹

	Московський договір 1654 р.	“Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Гетьману	Староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих	1 тис. червоних золотих

¹⁴⁰ Источники малороссийской истории.–Ч.1.–С.275.

¹⁴¹ Складено на основі: Воссоединение Украины с Россией...–Т.3.–С.561-563,570; Універсали українських гетьманів...–С.116,463; Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.309.

Генеральному обозному	400 золотих польських	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральному писареві	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральним суддям	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Генеральному хорунжому				
Писареві Генерального військового суду	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Хорунжому Генеральної Військової артилерії	50 золотих польських			
Полковникам	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин
Полковим осавулам	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	
Полковим хорунжим	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Полковим писарям	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських

Сотникам	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Сотенним хорунжим			30 золотих польських	
Рядовим козакам	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських

З розпису ж царського пожалування вищій козацькій старшині гетьмана Івана Самойловича з нагоди укладення Москвою перемир'я з турецьким султаном 1681 р. випливає, що в цей час ієрархія службової драбини Війська Запорозького дещо змінилася і на той час мала такий вигляд: 1) гетьман; 2) генеральний обозний; 3) полковник; 4) генеральний суддя (перший) та генеральний осавул (перший); 5) генеральний писар та генеральний суддя (другий); 6) генеральний осавул (другий); 7) генеральний хорунжий.

Таблиця №2

Розміри екстраординарного натурального жалування царя гетьманові й козацькій старшині (70–80-ті роки XVII ст.)¹⁴²

	1677 р. (П. Дорошенко)	1681 р. (І. Самойлович)
Гетьман	Соболів “сорок во 100 рублев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 рублев, сорок в 45 рублев: всего на 375 рублев; “Атласу белого венецейского, самого добраго, 10 аршин”.	“бархат двуморховой; изарбаф посеребренной земле; обер серебряная; кушак золотой; сорок соболев во 100 рублев; 2 пары соболев по 10 рублев пара”.
Генеральний обозний	“сорока соболев по 60 рублев сорока, пара соболев по 10 рублев, атлас добрый розных цветов”.	“бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболев по 10 рублев пара, камка куфтер”.
Генеральний суддя	“сорока соболев по 60 рублев сорока, пара соболев по 10 рублев, атлас добрый розных цветов”.	“бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболев по 10 рублев пара”.

¹⁴² Складено на основі: Источники малороссийской истории.—Ч.1.—С.275.

Генеральний писар	“сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов”.	“бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев пара, атлас.
Генеральний осавул	“сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов”.	“бархат, оберя серебрянная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара”.
Генеральний хорунжий	“сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов”.	“изарбаф, обяря серебрянная, пара соболев в 8 рублев”.
Генеральний бунчужний	“сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов”.	
Другий генеральний суддя		“бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев пара”.
Другий генеральний осавул		“изорбаф, пара соболев в 10 рублев”.
Полковники	“сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов”.	“бархат, обяря серебрянная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас”.

Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря – 453, двох генеральних суддів та підскарбія – по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного – по 200¹⁴³.

Центральні урядові та судові установи

Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія. Центральними органами виконавчої влади Гетьманщини виступали *Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія*. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування Української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти і листування полкової і сотенної

¹⁴³ Экстракт из указов... – С.265.

старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. З 1720-х років Генеральна військова канцелярія, окрім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена у 1722-1723 рр.¹⁴⁴

Важливе місце в структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії – вищому органу фінансового управління в Гетьманщині. Запроваджена у 1720-х роках Генеральна скарбова канцелярія організувала збір податків, їх збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема *Личильна комісія*.

Генеральний суд. Найвищим судовим органом Гетьманщини був *Генеральний військовий суд*. До його складу, окрім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і, зазвичай, головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. У ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок увів до складу Генерального суду асесорів. Їх призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби у відсутність генерального судді приймали судові позови і готували їх до розгляду¹⁴⁵. До кінця 1720-х років функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у галузі судочинства не були чітко розмежовані і нерідко дублювалися. З часів гетьмана Данила Апостола Генеральний суд виступав самостійною установою.

¹⁴⁴ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.307; Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії / Україна в першій половині XVIII віку.–К., 1930.–С.113; Горобець В. Присмерк Гетьманщини...– С.66, 67, 171-179.

¹⁴⁵ Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ.–Львів, 1925.–С.105-130; Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.194-195.

ПОЛКОВО-СОТЕННИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНАТУ

Територіально-адміністративний поділ Війська Запорозького

Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидку мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі виявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників².

При становленні полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625-1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків³. Отже, до певної міри можна погодитися з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме: старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського тощо⁴ Щоправда,

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.–К., 1997.–С.202.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.230.

³ Смолій В. А., Степанков В. Українська національна революція.–С.44.

⁴ Див.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одеса, 1909. – С.30.

сумніви викликають категоричні твердження стосовно того, що співпадали навіть межі старих і нових адміністративних одиниць, а заслугою гетьманського уряду стала лише заміна старих назв «староства» новими – «полки»⁵. Дійсно, у межах Наддніпрянської України, точніше південної частини Київського воєводства, ще наприкінці XVI – початку XVII ст. тамтешні староства сприймалися владою Речі Посполитої як законне місце проживання реєстрового козацтва, об'єднаного в однойменні полки. Проте з початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікувалися і вийшли далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже впродовж літа 1648 р. були створені полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства⁶. На середину 1649 р. загальна кількість полків становила більш ніж двадцять військових одиниць, що опиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах шістнадцяти полків: Чигиринського, Черкаського, Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського⁷. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було перетворено у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін – одні полки існували дуже короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки.

Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20 полків, за інформацією одних джерел, до – 35, згідно з іншими (називалися також показники і в 30, 27, 22 тощо)⁸. Установити точну кількість «справжніх» полків – навіть на окремих часових відрізках – не видається за можливим уже через те, що часто-густо джерела містять далеко не вичерпну інформативність, з аналізу якого далеко не завжди можна з впевненістю встановити: йдеться про полк як певну військову та адміністративну одиницю, чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань.

⁵ Там само.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея.–С.35.

⁷ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року.–К., 1995.–592с.

⁸ Див.: Літопис Самовидця. – С.22.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. кв. км.

Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський – аж понад 30 тис. кв. км. Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, викликаних як розвитком міжнародних процесів, так і певними проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий 1658 року як покарання полтавській старшині за антигетьманський заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілу низку полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х років, коли до полку було прилучено кілька сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П.Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховувалося 17 сотень, став одним з найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І.Виговського щодо послаблення впливів своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідував лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський – суттєво послабив вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Окрім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, унаслідок проведених упродовж кінця 1650–1660-х років гетьманами І.Виговським, І.Брюховецьким і П.Дорошенком реформ на козацькій території з існуючих адміністративних одиниць було виділено цілу низку нових полкових структур або відновлено існування тих, які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них існували лише короткий час, а частина мала доволі тривалу історію і залишила по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої – значно більшої – створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. 1661 року ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк у складі дванадцяти сотень: Гадяцької, Веприцької, Грунської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнянської, Ковалівської, Зіньківської та Опішнянської. Щоправда, спроби козацтва відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінькові мали місце ще раніше, з кінця 50-х років, коли у

документах зустрічаються згадки про полковників гадяцького та зінківського Павла Апостола і Севастьяна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І. Виговського самопроголошеного гетьмана І.Безпалого⁹. У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зінківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінкові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти – утворено Гадяцький полк. Зінківська, Опішнянська і Ковалівська сотні повернулися полку вже за гетьмана Івана Мазепи 1687 року. Щоправда, у 1720-х роках Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська – ліквідована. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував у своєму складі вісімнадцять сотень, оскільки, крім існуючих раніше, додалися ще дві сотні у Гадячі, Опішні й Зінкові, та по одній – Ковалівці і Комишині¹⁰.

Більш драматичною видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. нараховувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657-1658 рр. полк зазнав значних руйнувань і гетьман І.Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, окрім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві – Полтавського.

Загалом же несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів зумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х років його територія головним чином невпинно танула. Зокрема, наприкінці 50-х було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі й зречення П. Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в ході колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, впродовж 1684-85 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім невдовзі, у 1712-14 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовано. Тим часом, на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до моменту її остаточної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; зворотними процесами, пов'язаними з

⁹ Див.: Акты ЮЗР.–Т. 7.–С.289,295,302.

¹⁰ Лятошинський М. В. Історичний курс територіального складу Полтавщини // Історично-географічні записки. Вип. 3.–К., 1928.– С. 204; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 355-356.

відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; створенням російською владою у 50–60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – “Нова Сербія” чи “Новослобідське козацьке поселення”).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський.

Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резиденування й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку знаходився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Переяславський полковник Думитрашка резидував у Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол облюбував для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод), окрім того у випадку з Києвом, вочевидь, бралися до уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, ймовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до мало примітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування кількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялися на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р. вона коливалася від 8 сотень у Чернігівському полку, до 23 – у Білоцерківському та 22 – у Брацлавському. Як уже відзначалося вище, нерідкими були випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об’єднував у своїх лавах 3 тис. 472 реєстровці, а Чигиринський – 3 тис. 222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічували 300 і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже 400 вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 8¹¹.

За часи громадянських війн та іноземних вторгнень 50–60-х років XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і

¹¹ Сотенно-полковий устрій Гетьманщини...–С.500-503.

дещо стала меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут налічувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі зафіксовано існування 124. Однак уже на кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла – аж до 163 одиниць¹². Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Таблиця № 3

Кількість сотень Лівобережного Гетьманату на час обрання на гетьманство І.Самойловича 1672 р.¹³

Полки	Кількість сотень
Київський	7
Переяславський	15
Миргородський	4
Полтавський	17
Прилуцький	9
Ніжинський	21
Чернігівський	14
Гадяцький	9
Лубенський	13
Стародубський	8
Усього	117

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на кілька окремих.

Користь від такого реформування полягала не лише у поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігалось виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Отже стрімко зростала чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів вирішувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О.Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹⁴.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках,

¹² Маркевич Н. История Малороссии.–Т.5.–М., 1843.–С.109.

¹³ Складено на основі: Акты ЮЗР.–Т.9.– С.907-910.

¹⁴ Порів.: Слабченко М.Е. Малорусский полк... – С.39,

розташовувалася не одна, а дві – три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁵, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилася до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував у наявності лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню¹⁶. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. налічувалося три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) – залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилася до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Однак інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічалася на ранніх етапах існування козацької держави. Утім, іноді її рудименти проявлялися аж до 20-х років XVIII ст. Скажімо, перепис Полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень – «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая», і лише наступний перепис, 1721 р., закріпив за ними відповідно назву Першої і Другої полкових сотень¹⁷.

Інститут полковництва

Місце інституту в системі козацького врядування. Очільником військової та адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав *полковник*. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни була досить таки поважною. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу – в силу різних обставин: як іманентних, так і привнесених ззовні.

Функціональні обов'язки полковника, як можна зробити висновок з окремих настановних документів, що збереглися донині¹⁸, частково окреслювалися в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковничої елекції чи призначення на полковництво, а також регулювались нормами звичаєвих практик.

¹⁵ Реєстр Війська Запорозького 1649 року...–С.463-470.

¹⁶ Переписні книги 1666 року. – К., 1933. – С.209.

¹⁷ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР). – Ф.І. – Спр. І 54480. – Арк.1-188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. І 54481. – Арк.1-210.

¹⁸ Зокрема це універсали гетьмана Богдана Хмельницького Лук'яну Сухині, Семену Сулимі та Івану Нечаю, а також гетьмана Івана Самойловича Павлу Мовчану. – Див.: Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657 (далі. – ДБХ). – К., 1961. – С.178-180; Універсали українських гетьманів. – С.734; Сулимовский архив. – С.80.

Найбільш рання гетьманська інструкція, відома нині дослідникам, міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. через призначення на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що мав на меті передовсім оповісти полчан про перемену влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. Так, зокрема, Хмельницький наказував: «абисте о том відаючи, оного всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу маєт тим полком справовати, *непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегти* (вид. мною. – В.Г.)...». Окрім того у визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом – необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р. Адже діючий перед тим полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією збірських постанов¹⁹. Тому цілком логічно виглядає наступна вимога універсалу: «... а подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не біла...»²⁰.

Проте, якщо пояснення лапідарності універсалу від 1 серпня 1650 р. ще можна віднайти в екстраординарності ситуації, що призвела до його термінової видачі й своєрідної форми легітимізування влади новопоставленого старшини, то стосовно іншого універсалу Богдана Хмельницького, виданого на полковництво білоруське Івану Нечаю від 29 січня 1656 р., подібний аргумент навряд чи має право на існування. Адже цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду²¹. Утім і в ньому прерогативи полковника визначалися доволі загально: «Тому пану Іванови Нечаєви, полковникови нашому булоруському, позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати...». І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення, зобов'язуючи полковника також «там зостаючи на пограничу, постерегла, якоби той полк в цале бил захований для дальшого послуги... наприготовко розних неприятелів...»²².

Не зазнала принципівих змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це зокрема вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду – універсал гетьмана Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук²³. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилася лапідарна – вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького – формула владних повноважень новопризначеного старшини: «иж он, помененьний пань

¹⁹ ДБХ. – С.178-179.

²⁰ ДБХ. – С.179-180.

²¹ Ширше див.: Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998.

²² ДБХ. – С. 470-471.

²³ Опубліковано в: Універсали українських гетьманів. – С.734

полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маеть, на тоє власть совершенъною оному даемъ»²⁴.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали надзвичайно широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів (про них йтиметься далі) саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їхній контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Вочевидь, усе це унормовувалося не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їх перенесення на письмо спостерігалось вже в часи реформування норм українського державного життя урядом Петра I²⁵, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим²⁶. Процес упровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще 1719 року, коли на полковника ніжинського було висунуто сина царського вельможі графа Алексія Толстого Петра; втім останній доводився зятем гетьману Івану Скоропадсько-

²⁴ Універсали українських гетьманів. – С.734

²⁵ Варто зауважити, що до наукового обігу введено і варіант більш деталізованої інструкції, яка, нібито, було видана гетьманом Богданом Хмельницьким призначеному на полковництво Семену Сулимі 1650 року. У ній зокрема вказувалося таке: «со всіма старшинами и сотниками мієт обходиться добропорядочно и доброхотно и должность звания своего управляют по Е.Ц.В. указам, малороссійским правам и наставлеєніям с верхній команди; а в прошеннях и в обидях всякого давать суд и рас праву без продолжения и волокити и обидях всякого давать суд и расправу без продолжения и волокиты и обидимых достойною довольствовать сатисфакцією, а винных без штрафа и наказания не оставляти и во все исправляют себе так, как верному и поверенному Е.И.В. рабу по его рангу принадлежит». – Сулимовский архив. – С.80. Утім, нехарактерна для середини XVII ст. мова документа, зокрема вжиті в ньому бюрократичні звороти, що прийшли в українське діловодство під впливом російських практик, недвозначно вказують на факт містифікації, здійсненої, ймовірно, не раніше аніж 1723 р.

²⁶ Див.: Горобець В. Примерек Гетьманщини... – С.86–92.

му і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту.

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майору російської армії Івану Кокошкіну, являв собою додаток до так званих «Артикулов воинских», що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в «малоросійському полку». Зокрема, наказ умотивовував нехарактерне для існуючих практик призначення наявністю «несносных обид и разорений» полчан з боку колишньої місцевої влади і закликами населення їх ліквідувати. Отже, новопризначеному старшині суворо наказувалось «яко огня боятись» повторення «тягостей», натомість «...быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьбою, ...от обычной пружних правителей гордости и суровости... удалиться и поступать с полчанами ласкаво и снисходительно». Запорукою ж дотримання інструкції-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: «и за малое сих правил преслушание» на винного чекало смертне покарання²⁷.

Кілька років потому, реагуючи на численні порушення, зафіксовані в діяльності наступника Кокошкіна на уряді стародубського полковника, іншого російського офіцера Ілля Пашкова, російська влада розпорядилася виготовити 300 примірників інструкції та розіслати їх по всіх полках Гетьманату для широкого ознайомлення з її змістом тамтешнього товариства²⁸. Зважаючи на великий наклад інструктивної продукції, неважко здогадатися, що дія її постанов поширювалася не лише на кількох російських офіцерів, призначених на полковництво в Україну, а й на місцевих старшин.

Зауважуючи роль звичаєвих практик у формуванні прерогатив полковницької влади, варто звернути увагу й на низку інших, украй важливих у цьому контексті, обставин. Зокрема ступінь повноти влади полковника залежала від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності чи віддаленості від персони регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків в середовищі владного прошарку козацтва. Окрім того, важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалася на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення в силу тих чи інших обставин гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади.

Доволі важливу роль у процесі «перетягування» владних повноважень поміж гетьманським урядом та полковниками відіграла позиція російської влади, яка зазвичай, як уже неодноразово відзначалося в інших подібних контекстах, виступала союзником полкової старшини у її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених

²⁷ Інструкцію опубліковано в: Чтения Общества исторических древностей российских. – СПб., 1862. – Кн.4.

²⁸ Слабченко М.Е. Малорусский полк. – С.70.

з ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей. Зокрема вже в так званих Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р. з-під гетьманського присуду виводилася ціла група старшин, переважно полковників – переяславського Тимоша Цицюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Оникія Силича – «если какою из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людем, без указа великого государя его царского величества не карати...»²⁹. Окрім того, гетьману заборонялося самочинно, без винесення питання на обговорення ради, позбавляти полковників їхньої влади. Утім, є доволі вагомі причини ставити під сумнів виконання українською владою цих приписів. Щоправда вже сам факт їх наявності створював правову підставу для оскарження дій гетьманського уряду перед Москвою. І в тому разі, коли царський уряд мав власні резони для покарання того чи іншого гетьмана, такі звернення використовувалися серед інших аргументів для їх повалення (як це було у випадку з Демком Ігнатовичем 1672 року чи Іваном Самойловичем 1687 року).

Процедура обрання на полковництво та позбавлення полковника влади.

Право вільної елекції полковників – так само, як і гетьмана – належало до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. виступало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій і цього, одного з наріжних, каменів військової демократії. Зміни стосувалися головним чином перебиранням гетьманом прерогативи призначення і звільнення з полковничих урядів до своїх рук. І якщо в гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого положення справ у відомих наразі документах не артикулюється, то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою, на протигагу гетьманському ставленнику, миргородський полковник Степан Довгаль, і також деякі інші старшини, легітимність яких ставилася під сумнів гетьманським проводом, проблема правомочності обрання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До так званих Нових статей Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – «а чтобъ выбирать въ Військо полковниковъ на радѣ, кого межъ себя излюбятъ»³⁰. Причому, статті 1659 р.

²⁹ Універсали українських гетьманів. – С. 120.

³⁰ Універсали українських гетьманів. – С. 119.

містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків – вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»³¹. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців – «Въ Войску ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людеямъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вірь людемъ впредь не быть». Не мали право посідати старшинські уряди й новохрещені іноземці. Обґрунтування як першого, так і другого, очевидно випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою і укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войску смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тісноты»³².

Отже, процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р. приділено багато місця; у наступних договорах про цю прерогативу згадується вельми побіжно.

Аналіз же практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді ж суттєво різнилися від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому, демонструє наступну картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів; реагуючи на нього, Самойлович видав дозвіл на проведення виборів, обрав і вислав разом з стародубцями «отъ боку нашего значную особу» для контролю за перебігом процедури; а крім того звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той вислав на місце проведення ради дві сотні охотників для підтримання порядку – «на річі поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прогресъ»³³.

Більш активною роль регіментаря виглядає при обранні на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком³⁴. Процедура заміщення вакансії проходила у гетьманській резиденції, в Батурині, з участю полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «позволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядъ пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинстві... знаючы бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до ділностей рыцерскихъ способного мужа»³⁵. Утім, зважаючи на місце проведення виборів, можна логічно припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення була набагато важливішою.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само. – С.705.

³⁴ Там само. – С.734.

³⁵ Там само.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів чинила російська влада. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади.

Мало того, що згідно з положеннями договору 1659 р., багато старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще й гетьману, як уже згадувалося, загалом заборонялося відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді – «полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать»³⁶.

Насправді ж, як у випадку обрання на полковництво, так і у випадку відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими. Зокрема процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Окрім того гетьмани вдавалися до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. Так у березні 1679 р., коли полтавська старшина порушила перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестает з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вона одночасно просила направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»³⁷. Гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як це було у цьому випадку), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця Самойлович розпорядився «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би рудному батку, не толко ему полковникові, и кому иншому, если би ся міло що на якого показати несполгуют»³⁸.

В окремих випадках, як у згаданій вище справі з переобранням на прилуцьке полковництво 1678 року, могла мати місце процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема тоді полковник Іван Маценко «добровольне зрелъся своего старшынства и за оное намъ подяковалъ»³⁹. Принаймні, саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р. Хоч насправді ж «добровільність» зречення могла виявитися дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р.,

³⁶ Там само. – С.119.

³⁷ Там само. – С.734.

³⁸ Там само. – С.744.

³⁹ Там само. – С.734.

в яких йдеться про суть і порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажь всякіе на людей вірных тяжести, утиски и здирства походят найбарзій от властолюбных накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншые власти»⁴⁰.

З метою ліквідації безладу і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочъ бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупції урядовъ Полковничьихъ и иншыхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники міють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»⁴¹.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів (перевиборів) під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії – «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ волі Гетманской отпраоватися повинны»⁴². Окрім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтврживаны»)»⁴³.

Утім, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708-1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалося досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві.

Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на припинення гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Так, у вже згадуваній доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду 1710 року, серед іншого зазначалося: «Для нашей безопасности на Украйне надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городех были

⁴⁰ Источники малороссийской истории.—Ч.2.—С.251-252.

⁴¹ Там само.—С.252.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»⁴⁴.

На необхідність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату, зокрема у питання призначення на полковництво та відбирання у діючих полковників владних повноважень, вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українській справі. Зокрема, той же Дмитро Голіцин, окрім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові І змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. – В.Г.) и произвести на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. Царський же резидент при гетьманському уряді Федір Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках.⁴⁵

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра І 1711 р.), російський канцлер Гаврило Головін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки. До того ж, сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»⁴⁶.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалося відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых і вірних» щодо царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полкової і сотенної старшині дозволялося вибирати лише 2-3 претендента на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне бать может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»⁴⁷. Й загалом, як впливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального фактору.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років, офіційний Петербург

⁴⁴ Ширше про цей аспект проблеми див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64-66.

⁴⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т.16. – С.32, 33, 286, 290.

⁴⁶ Там само. – С. 286.

⁴⁷ Материалы малороссийской истории. – Ч.2. – С.276.

почав вдаватися до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича або до Ніжина – сина царського вельможі графа Петра Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого полковника гадяцького Івана Чарниша царським указом було переміщено на уряд генерального судді.

Ще активніше подібна практика застосувалася при призначеннях на сотництво. Зокрема саме таким чином – через публікацію відповідних сенатських указів – сотниками в Україні стали балканські шляхтичі Федір Требинський і Гаврило Милорадович, колишній священик Федір Лісовський (останній зумів заслужити царську ласку гіпертрофованими виявленнями вірнопідданських настроїв, до яких Петро I був особливо чутливим після подій, пов'язаних з виступом Івана Мазепи).

Апробована у 1710-х роках практика з початком 1720-х років була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому – в полкові центри Гетьманату призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. Уже на другому етапі, при створенні сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Видана при цьому інструкція зобов'язувала, окрім суто іманентних функцій (як то: недопущення проникнення на ввірену їм територію лазутчиків з інших держав чи недопущення «тайних розговорів и пересилок» чужеземних дипломатів з місцевим населенням, охорони кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання царських указів щодо так званих «заповідних» товарів тощо), слідкувати за діяльністю органів місцевої влади і міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади⁴⁸.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества»)⁴⁹. Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявилися не на висоті покладених на них сподівань. Окрім того, загалом ло-

⁴⁸ РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1759. – Арк. 206-209; ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.212-218.

⁴⁹ РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1760. – Арк. 71, 91.

яльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згортання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Отже утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решті адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи з накидання Війську Запорозькому умов Нових статей 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві: «А кого новых полковниковъ обируть, и тихъ новообранныхъ полковниковъ на вѣрное подданство и вѣчную службу привести къ вѣрі»⁵⁰. Причому санкції до тих старшин, котрі б посміли не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими: «Будет кто великому государю, его царьскому величеству, по святой непорочной евангельской заповѣди... вѣры не учинить... тихъ людей по восковому праву казнить смертью»⁵¹. З пізніших свідчень джерел, можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема, по обранню у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Федора Мовчана гетьман Самойлович, підтверджуючи законність обрання, «оразъ наъ універсал ему, поимененному полковникови Прилуцкому, подавши, міти хочемъ и приказуемъ, абы оному все старшее и меньшее полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»⁵².

Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монарху й монарший указ 1715 р.⁵³.

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників та іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчизна» – «повиненъ будете каждый зъ них, при обнятию своего уряду, на вѣрность и у отчині на зичливость къ рейментарови своему на сохраненье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»⁵⁴.

Інститут полкової старшини

При управлінні ввіреним йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського

⁵⁰ Універсали українських гетьманів. – С.119.

⁵¹ Там само. – С.122.

⁵² Там само.

⁵³ Материалы малороссийской истории. – Ч.2. – С.276.

⁵⁴ Материалы малороссийской истории. – Ч.2. – С.249.

уряду – полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного. Натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків знаходимо згадки про уряд «праперщика полкового»⁵⁵, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Окрім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»⁵⁶.

Очевидно, близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда позиції полкового писаря, як і полкового обозного виглядають значно слабшими, аніж позиції їхніх аналогів у гетьманському уряді. Так, згідно з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах) полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, у той час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 ефимків і прибутки з млина (див. Таблицю № 1). Згідно із запропонованим урядом П. Тетері проекту сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковнику і полковому осавулу передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них – ще й прибутків з одного староства⁵⁷. Варто зауважити, що окрім полковників настільки великі пожалування на ранг були передбачені лише гетьману, отже це недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусу полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує і фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Зокрема, у вже згаданій вище “Выписке краткой о дачах жалованья...”, датованій кінцем 70-х – початком 80-х років XVII ст., розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин⁵⁸.

Завершуючи розгляд питання ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що на початку становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є “першим”⁵⁹, отже і старшим. У документах кінця

⁵⁵ Див.: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54479. – Арк. 6зв.

⁵⁶ Компут всего полку Полтавского... року 1719. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54480. – Арк.2; Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54335. – Арк.1.

⁵⁷ Див.: Горобець В. Козацький Гетьманат у соціальній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 40-61.

⁵⁸ Источники малороссийской истории...–Ч.1.–С.275.

⁵⁹ ІР НБУ.–Ф.ІІ. – № 15408.– Арк.2-3.

XVII-XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштовхувало на припущення про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 року, фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих⁶⁰, а перепис Полтавського полку 1732 року містить вказівку і на ієрархію стосунків між полковими осавулами, називаючи одного з них «осавулом полковим», а іншого – «другим осавулом»⁶¹.

Порівняльний аналіз компутів 1719 р. та 1732 р. дає підстави говорити про існування практик поступового просування полковою службовою драбиною. Як видно з таблиці, перш ніж посісти 1732 року уряд полкового обозного Лаврентій Никитович уже більше десятка років обіймав посаду полкового осавула. Теж саме можна стверджувати і про другого полкового осавула Михайла Руденка, котрий перед тим був першим полковим хорунжим. Його ж колега, другий полковий хорунжий в 1719 р. Павло Герасимович, по звільненні Руденком уряду першого хорунжого перемістився на його місце. Водночас ціла низка старшин – Антон Кованька, Тимофій Слущкий, Іван Левенець, Андрій Руновський, так само, як і сам полтавський полковник Василь Кочубей, посіли уряди полкових старшин без належного досвіду адміністрування. Щоправда, для частини названих старшин настільки стрімке кар’єрне зростання можна пояснити тісними родинними зв’язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей), чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька).

Таблиця №4

Ресстр полкової старшини Полтавського полку за 1719 р. і 1732 р.⁶²

	1719 рік	1732 рік
Полковник	Іван Черняк	Василь Кочубей (син генерального судді В.Кочубея, онук полтавського полковника Ф.Жученка)
Обозний	Климентій Нащинський	Лаврентій Никитович (колишній другий осавул)
Суддя	–	Василь Зеленський (колишній гетьманський дозорця)
Писар	Григорій Богаєвський	Андрій Руновський
Осавул	Григорій Буцький	Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця)

⁶⁰ Компут всего полку Полтавского... року 1719. – ІР НБУ. – Ф.І. – №54480. – Арк.2.

⁶¹ Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. – ІР НБУ. – Ф.І. – № 54335. – Арк.1.

⁶² Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 2; Видение... 1732 года... – Арк. 1.

Осавул другий	Лаврентій Никитович	Михайло Руденко (колишній перший полковий хорунжий)
Хорунжий	Михайло Руденко	Павло Герасимович (колишній другий полковий хорунжий)
Хорунжий другий	Павло Герасимович	
Осавул арматний	Григорій Терешенко	Тимофій Слущкий
Хорунжий арматний	Яков Фиранка	Антон Кованька (син полкового судді Олекси Кованьки)

З часом у практиках полкового урядування набуває поширення інститут так званого “наказництва”, який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільше поширення “наказництво” набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов’язки, полковників, призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частин полку в поході, або ж по відстороненні повноправного полковника до нового обрання чи призначення. Нерідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два – три (особливо, коли справа стосувалася розпорощення полку для участі у воєнних операціях зразу на кількох театрах бойових дій та, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов’язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше – полкову старшину; і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту “наказництва” для того, аби, уникаючи номінування “повного” полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)⁶³.

Сотенне управління

Модель адміністративного устрою полку дублювалася на сотенному рівні, де владні повноваження реалізували сотник, опираючись на сотенну старшину – городского отамана, сотенного осавула (або ж кількох осавулів чи осавула і підосавула)⁶⁴, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

⁶³ Ширше про це див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.209-240.

⁶⁴ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 252-255, 269-270. Щоправда, М.Слабченко, розгля-

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже у першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманна мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719-1732 рр., помічаємо що впродовж усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький – у Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 р. та 1721 р., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина Григорія Черняка. Аналогічним чином проблему заміщення сотницької вакансії було вирішено у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов його син, Федір Федорович, та Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрах зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 та 1732 рр., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так, само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне «успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Утім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежилися настільки коротким урядуванням, як це може скластись враження з переписних книг I, принаймні, до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили сугубо із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі⁶⁵. Не потрапляння їх до числа козацьких урядників 1732 року, як можна здогадатись із опосередкованих свідчень, пояснювалось тим, що на той час їх не було вже в живих⁶⁶. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олекси Кованьки – Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежуються практика пересідання із сотницького уряду у Переволочні на відповідний уряд в

даючи структуру сотенного управління Гетьманату в другій половині XVII – XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городского отамана, писаря і курінного отамана. – Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С.126.

⁶⁵ Див.: Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 533, 541.

⁶⁶ Підтвердженням цьому слугує згадка про «вдову Савину Таранухину», а також успадкування сином Дмитра Колачинського його маєтностей. – Виденіє... 1732 года... – Арк. 128.

Орлі. Не можна також установити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувалися з числа значних козаків полкового центру.

Загалом же, в межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалося чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина впродовж багатьох поколінь, а отже і багатьох десятиліть. Так, наприклад, у Борзнянській сотні упродовж 1654-1773 рр. сотницьку владу утримували Забіли, Мглинській у 1669-1732 рр. – Єсимонтовські, Топальській у 1669-1782 рр. – Рубці, Лохвицькій у 1679-1727 рр. – Гамалії, Олишківській у 1680-1773 рр. – Шрамченки, Городиській у 1687-1766 рр. – Петровські, Ічнянській у 1687-1752 рр. – Стороженки, Срібнянській у 1688-1755 рр. – Троцини, Варвинській у 1689-1763 рр. – Тарнавські, Шептаківській у 1692-1777 рр. – Манківські, Дівицькій у 1694-1767 рр. – Селецькі, Хорольській у 1701-1760 рр. – Родзянки, Конотопській у 1707-1750 рр. – Костенецькі тощо⁶⁷.

Функціональні обов'язки городского отамана включали в себе прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, без зачіпання сфери військової. Утім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. Через це передовсім варто наголосити, що сам інститут городових отаманів мав місце лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де існувало кілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана, як правило, містилися зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною⁶⁸.

Нерідко уряд городского отамана посідали старшини, які або перед тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, в тому числі й уряди полковників і генеральної старшини. Зокрема саме такий шлях службового зростання пройшли стародубський полковник Тимофій Олексієвич та чигиринський – Федір Коробка, генеральні судді Павло Животовський, Герман Гапанович та Іван Домонтович, генеральний осавул Іван Ковалевський.

Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2-3 до 5-6 осіб. І хоч згадки про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають хід політичних процесів, переконують у їхній важливій ролі, можливо навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городского отамана (там де останні були).

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини

⁶⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 116.

⁶⁸ РДАДА.–Ф.229. – Оп.2. – Спр.52. – Арк.337зв., Спр.54. – Арк.10, 934, 942зв.

призначав гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина дражливо ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без рады и совѣту всей черни» не призначав на полкові уряди та не скидав з них⁶⁹. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будутъ и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избранія цілої сотні, Сотников и иныхъ урядникові, для коррупцій и яких же колвекъ респектові, а для урядъ своїхъ частныхъ не повинны такъ же отъ урядов отставновляти»⁷⁰.

Проте з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та «всієї черні», а позиція офіційного Петербурга. У середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні⁷¹. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, згідно з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2-3 претендентів на уряд – «людей заслуженных и, не подозрительных в верности...», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішою і представляли його кандидатуру в Сенат⁷². Отже затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду.

У дійсності ж втручання центральної влади в справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з 1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки – Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону⁷³. Унаслідок цього виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації⁷⁴. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього «...для пилного интересу без умедленія; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет...», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився⁷⁵.

⁶⁹ Акты ЮЗР.–Т.4.–С.262-269.

⁷⁰ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.252.

⁷¹ Источники малороссийской истории...–Ч.2.–С.228-230.

⁷² Там само.–С.275-276.

⁷³ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.64-66; 219-223.

⁷⁴ Див.: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив.–1875.–Т.1; Моравский С. Федор Лисовский (1709-1722) // Киевская старина.–1891.–Кн. IX, X; Левицький О. З розстриги сотник // Літературно-Науковий Вістник.–1918.–Кн.1.

⁷⁵ Журнал, си есть насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключоучыхся... –С.128; Горобець В. Присмерк Гетьманщини...–С.148.

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігалися доволі тривалий час. Отже, і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувались.

Міське і сільське самоврядування

Окреміше місце в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування.

Щодо населення міст, то воно так само як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми – «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»⁷⁶. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадало внаслідок перебранням козацтвом на себе функцій народу політичного і злиттям шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування розвивалося надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом. За ним міста діставали самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань тощо. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»⁷⁷. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом⁷⁸). Влада війта була довічна⁷⁹. Важливу роль у системі міського самоврядування відігравали виборні магістрати, які склалися з *ради* (*райці* на чолі з *бурмистром*) і *лави*, або *лавничого суду*. *Райці* відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (*лавники*) на чолі з *війтом* вершили судочинство з цивільних і кримінальних справ, виносили по них вироки аж до смертних включно⁸⁰.

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городского

⁷⁶ Воссоединение Украины с Россией...–Т.3.–С.464.

⁷⁷ ЧИОНЛ.–1890.–Кн.4.–С.98; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.–С.241.

⁷⁸ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.–К., 1986.–С.32.

⁷⁹ Акты ЮЗР.–Т.10.–С.614.

⁸⁰ Борисенко В.Й. Назв.праця.–С.32-33.

отамана. Унаслідок цього у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

У містах, які користувалися магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні користувалися внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний вїйт – якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У випадку, коли мешканці села відбували повинності кільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції вїйтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і сільських поселеннях, проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом щодо місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема саме до числа останніх належали так звані «протекціоністи», що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть – сотенної, а також окремих російських вельмож⁸¹. Окрім того, існували різного роду соціо професійні групи – «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях і виконували різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувалися центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

⁸¹ Компут всего полку Полтавского... 1719 року НБУ, ІР. – Ф.І. – Спр. І 54480. – Арк. 188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721. – Там само. – Ф.І. – Спр. І 54481. – Арк.210; Видение... 1732 года. – Там само. – Ф.І. – Спр. І 54335. – Арк. 569.

СОЦІАЛЬНА МОЗАІКА ТА СОЦІАЛЬНЕ ДИСЦИПЛІНУВАННЯ

ЛЮДИ ВЛАДИ

Генеральні старшини як соціальна група

Інститут генеральних старшин як елемент політичної системи Гетьманату вже привертая увагу дослідників і в загальних рисах його охарактеризовано, встановлено коло функціональних обов'язків окремих його складових, внутрішню службу ієрархію групи¹.

Завданням ж цього дослідження є виявлення певних соціальних характеристик цієї спільноти, як то: кількісні показники групи, стратегії службового зростання її представників, тривалість службової каденції, у хронологічних межах, що охоплюють період від початку козацького повстання 1648 року, в ході якого інститут генеральних старшин власне і ствердився у своїй функції вищого розпорядчого органу (поруч із гетьманом), і до початку довготривалого гетьманування Івана Мазепи 1687 року, коли не лише остаточно стабілізувалася внутрішня ситуація в Гетьманаті, що було запорукою стабілізації і в кадровій сфері, а й ствердилася нова кадрова політика та принципи добору кандидатів на вищі уряди.

Як уже неодноразово відзначалося в історичних дослідженнях з перших років визвольних змагань козацтва в ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв *генеральний обозний*. З початком визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 рр. інститут генерального обозного був обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату.

На уряд, який увінчував службу ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів. Так, з-поміж відомих нам майже двадцяти старшин, що посідали цей уряд упродовж 1648-1687 рр., четверо – Петро Дорошенко, Іван Безпалый, Петро Забіла, Михайло Радкевич – перед тим обіймали інші генеральні уряди, а саме: генеральних суддів і осавулів. Стосовно Івана Черняти збереглися свідчення його перебування 1620-х роках на гетьманському уряді. Ще десять старшин (Тиміш Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець та інші) керували полками чи входили

¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст./ Праці КІЗРВП. – Вип.2. – К., 1926; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1–2. – Cambridge, Mass., 1978; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszozny kozackiej w latach 1648-1657 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, z.101. – Krakow, 1993; Горобець В. Політичний устрій українських земель... – К., 2000.

до складу полкової старшини. З-поміж не встановлених за браком джерельних свідчень стратегій службового зростання генеральних обозних, котрі перебували на цьому високому уряді в 60 – початку 70-х років, достеменно відомо, що Іван Цесарський, Яків Корицький, Федір Бурляй ще наприкінці 1640-х років значилися в козацьких реєстрах Чигиринського та Кальницького полків.

Звертає на себе увагу й тривалість перебування старшин на уряді генерального обозного, виконання обов'язків якого потребувало неабияких організаторських здібностей і військових талантів. Так, наприклад, Тиміш Носач залишався генеральним обозним упродовж дванадцяти років, входячи до складу гетьманських урядів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері. Петро Забіла утримував у своїх руках керівництво генеральною артилерією та обозу Війська Запорозького майже двадцять років – з 1669 р. до 1685 р. Досить тривалий час зберігали за собою посаду генерального обозного й деякі інші старшини, зокрема: Федір Коробка шість років, Іван Гулак – п'ять, Іван Цесарський – чотири.

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою, на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, яких могло бути двоє чи навіть більше, інститут генерального обозного посідав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості через це виконання ним своїх функціональних обов'язків, вочевидь, практикувалося “наказничество”. Принаймні, відомі нині історичні джерела фіксують під 1663 р. факти титулування колишнього миргородського полковника Павла Животовського “наказним генеральним обозним”, у той час, як “повний” генеральний обозний Іван Цесарський очолював делегацію Війська Запорозького, відправлену гетьманом І. Брюховецьким до Москви.

Перебування на уряді генерального обозного, як правило, увінчувало службу кар'єру козацького старшини. Так, за нашими спостереженнями, з-поміж відомих нам нині близько двадцяти осіб, котрі у другій половині XVII ст. обіймали цей високий уряд, лише двоє – Яків Корицький і Федір Коробка – по тому посідали полковницькі уряди, і ще троє – Семен Половець, Павло Животовський і Михайло Радкевич – виконували обов'язки (які можна трактувати як почесні) генеральних суддів. Петро Дорошенко з уряду генерального обозного посів гетьманський сан на Правобережжі, а решта або загинули, або потрапили в полон, або ж відійшли на спочинок (про подальшу долю певної кількості осіб через брак письмово зафіксованих свідчень про них важко щось сказати, проте вже сам факт не потрапляння в історичні джерела може слугувати опосередкованим підтвердженням відходу цих старшин від активної військової, політичної та адміністративної діяльності).

Як генеральний обозний у військових справах, приблизно таку ж роль у цивільних справах відігравав *генеральний писар*. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Так, з-поміж відомих нам двадцяти шести урядників, що впродовж середини – другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина – дванадцять – перед тим служили канце-

ляристами Генеральної військової канцелярії. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли такі відомі козацькі адміністратори, впливові політичні і державні діячі як: Іван Груша, Остап Голуховський, Іван Ломиковський, Карпо Мокрієвич, Василь Кочубей та інші. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи у державних канцеляріях Речі Посполитої – Іван Виговський та Павло Тетеря, чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях – Семен Савицький, Петро Суховій, Сава Прокопович, Хома Тризна та Степан Потребич-Гречаний. Відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Михайло Вуяхевич перед тим, як посісти посаду генерального писаря в уряді лівобережного гетьмана Якіма Сомка – служив писарем київського митрополита. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне писарство перед тим виконували функції генеральних старшин: Семен Богаченко – генерального судді, Лукаш Заборовський – генерального бунчужного.

Певною мірою унікальний є шлях, який здолав генеральний писар в уряді гетьмана Михайла Ханенка Петро Суховій. Попри свій молодий вік на момент посідання цієї посади він устиг побувати військовим писарем на Січі та навіть гетьманом частини козацької України. І вже після складання з себе гетьманських повноважень, які перейшли саме до Ханенка, – посів місце генерального писаря в уряді останнього.

Нікому більше не довелося повторити і стратегію службового зростання Павла Тетері, котрий перед посіданням уряду генерального писаря тривалий час очолював Переяславський полк, а також деякий час був секретарем польського короля.

Після складання обов'язків генерального писаря з-поміж досліджених службових біографій старшин, котрі обіймали цей уряд у середині – другій половині XVII ст., найбільш типово виглядало переміщення на уряд генерального судді. Такою була зокрема службова кар'єра Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича, Василя Кочубея. На початку XVIII ст. таким же видалося і службове зростання Василя Чуйкевича. Так само типово виглядало для цього часу і переміщення з урядів генеральних писарів на уряди полкової старшини (Степан Потребич-Гречаний, Лукаш Заборовський, Карпо Мокрієвич). Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький та Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків зуміли посісти полковницькі посади (перший з них, щоправда, тривалий час перед тим входив до складу полкової старшини).

Після ж складання обов'язків генерального писаря для адміністративної практики Гетьманату другої половини XVII ст. найбільш типовим виглядало переміщення на уряд генерального судді. З-поміж досліджених нами службових біографій старшини, що посідали в цей час уряд писаря, саме таким видався кар'єрний ріст Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича та Василя Кочубея. На початку наступного століття таким же було і службове зростання Василя Чуйкевича.

Не менш типово для цього часу виглядало і переміщення з урядів генеральних писарів на полкові посади, що мало місце у випадках зі Степаном Потребич-Гречаним, Лукашем Заборовським, Карпом Мокрієвичем. Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький і Лукаш Бузкевич після від-

сторонення від своїх обов'язків генеральних старшин зуміли посісти полковницькі посади (перший з названих, що правда, перед тим тривалий час входив до складу полкової старшини).

Широко відомим генеральним писарем в урядах Богдана та Юрія Хмельницьких, відповідно, Івану Виговському та Павлу Тетері, поталанило в 1657 р. та 1662 р. успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVIII ст., як пам'ятаємо, такий же шлях до гетьманства пройшов і Пилип Орлик – генеральний писар в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє *генеральних суддів*, хоч нерідко документи фіксують лише прізвище одного урядовця, що дає підстави гіпотетично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень. У тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них виступав “першим” (“старшим”), а інший – “другим”, тобто нижчим за своїм службовим рангом. Серед іншого, це відбивалося і на розмірах пожалувань, якими цар обдарував козацьких старшин при певних нагодах.

Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Зокрема, із реконструйованого нами переліку осіб, що виконували обов'язки генеральних суддів упродовж середини – другої половини XVII ст., – всього тридцять два прізвища – десятеро старшин, зокрема таких широко відомих, як: Федір Лобода, Антон Жданович, Петро Забіла (згодом був сотником), перед тим посідали (нерідко досить тривалий час) посади повних козацьких полковників. Ще вісім – генеральних старшин, а саме: генеральних обозних Семен Половець, Павло Животовський та Михайло Радкевич, генеральних писарів Михайло Вуяхевич, Сава Прокопович, Семен Богаченко та Семен Голуховський, генерального осавула – Григорій Гапанович. Інші – переважно полкової і рідше сотенної старшини (Кость Кублицький, Михайло Онацькович, Іван Домонтович, Самійло Богданович-Зарудний). Іван Безпалый – широкознаний опонент гетьмана Івана Виговського – перед посіданням на генеральній раді 1659 р. уряду генерального судді певний час був полковником і козацьким гетьманом під зверхністю російського царя та захистом його воєвод.

У переважній більшості виконання обов'язків генерального судді так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини. З відомих нам тридцяти осіб, котрі впродовж середини – другої половини XVII ст. посідали уряди генерального судді Війська Запорозького, після складання своїх обов'язків лише один старшина (Іван Самойлович) став гетьманом, ще троє генеральними обозними (Іван Безпалый, Михайло Радкевич та Петро Забіла), один полковником (Михайло Суличич), двоє полковими старшинами (Яків Улесько та Кость Кублицький) і один (Павло Животовський) городовим отаманом (але не на тривалий період, щоб згодом знову повернутися на уряд генерального судді). Решта ж з відомих історичних персонажів загинули чи потрапили в полон (Михайло Гамалія, Іван Креховецький, Юрій Незамай, Федір Лобода, Радочинський), перейшли у ранг безурядових значних

військових товаришів (Павло Животовський, Семен Половець, Прокіп Бережецький, Іван Домонтович, Антон Жданович та інші), або ж, як Михайло Вуяхевич, знайшли спокій за монастирським муром.

Про уряд *генерального підскарбія* перші звістки доходять з часів гетьманування Б.Хмельницького, але постійнодіючим він став лише 1728 року. Найбільш відомим генеральним підскарбієм був, безперечно, член уряду гетьмана Івана Брюховецького Роман Ракушка-Романовський. Перед тим, як зайняти цей уряд, претендент тривалий час був сотником першої міської Ніжинської сотні, йому також неодноразово доручалося виконання обов'язків ніжинського полковника.

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніших часах і підскарбія, дослідники зараховують до складу “вищої” групи гетьманського уряду. Відповідно до складу “нижчої” генеральної старшини входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний.

В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідав полковницькі уряди. Один з найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини, Л.Окиншевич взагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування.² Однак, наведені вище факти, зокрема щодо посідання Михайлом Суличем полкового уряду після обіймання посади генерального судді, або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою або колишнім генеральним писарем Л.Бускевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні, стосовно практик другої половини XVII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища других, “нижчих” генеральних старшин, було досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський³.

Утім, у випадках з генеральними осавулами були й інші, протилежні за напрямом, службові переміщення. Окрім того, генеральні осавули, зазвичай, отримували більшу, аніж скажімо генеральні судді, царську платню. Усе це дає підстави переглянути запропонований Л.Окиншевичем поділ і віднести до першої, “вищої”, групи генеральних старшин і урядників, котрі посідали уряд генерального осавула.

З числа встановлених нами сорока дев'яти прізвищ генеральних осавулів середини – другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Зокрема такий шлях пройшли такі відомі козацькі зверхники, як Іван Креховецький, Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Іван Богун, Демко Ігнатович, Яків Головченко, Михайло Гамалія, Іван Лисенко та інші. Ще десятеро були перед

² Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.140.

³ Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.140.

тим полковими старшинами, наприклад Демко Лисовець, Іван Скоробагатько, Мисько Дубина та ін. Леонтій Полуботок, перш ніж обійняти уряд генерального осавула, тривалий час перебував на посаді генерального бунчужного, Михайло Миклашевський – генерального хорунжого, а Богдан Щербак – осавула Генеральної військової артилерії. Уряд городового отамана чигиринського став трампліном для Івана Ковалевського, щоб посісти посаду генерального осавула. Для Івана Мазепи подібну роль відіграла посада ротмістра надвірної корогви гетьмана Петра Дорошенка. Найбільш ж стрімким став злет генерального осавула в уряді Івана Виговського Федора Вовка, котрий перед тим, згідно відомих нам джерел, перебував на посаді сотника.

Завершення служби у ранзі генерального осавула також, здебільшого, увінчувалося посіданням полковницького уряду. Зокрема саме таким чином розвивалася службова кар'єра таких відомих козацьких лідерів, як Павла Яненка-Хмельницького, Івана Скоробагатька, Демка Ігнатовича, Якова Кіндратовича Лизогуба, Якіма Головченка, Івана Лисенка, Леонтія Полуботка та інших (усього тринадцять із сорока восьми осіб). Генеральний осавул Іван Креховецький піднявся до рівня генерального судді, Петро Дорошенко – генерального обозного, а Іван Мазепа – гетьмана. Значна частина осіб (Василь Томиленко, Павло Кільдйай, Михайло Гамалія, Іван Богун, Матвій Гвинтовка, Павло Грибович та Михайло Пригара) загинула або потрапила у полон. Демко Пиляй та Федір Вовк повернулися на попередні уряди полкової та сотенної старшини.

Поява інститутів генерального бунчужного і генерального хорунжого цієї категорії вищих козацьких урядників, обумовлювалася ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генерального бунчужного і хорунжого зустрічаються вже у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку зазначалося: “Васко хорунжый бунчучный” та “Опанас Процовънин хорунжый воисковый”⁴. Ідентифікація “Васка” як “хорунжого бунчужного” дала підстави дослідникам висловити припущення стосовно того, що первісно не існувало ані чіткого розмежування їхніх функціональних обов'язків, ані диференціації між ними загалом⁵. І тому згаданий вище Васко, перший з-поміж відомих нам на сьогодні військових бунчужних, у джерелах згадується і як “хорунжий Хмельницького”⁶, і як “хорунжый гетманской”⁷.

Тривалий час ієрархічно як бунчужний, так і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, залишаючися посадами гетьманськими чи двірськими. Доволі показовим є й те, що ані в угоді 1654, ані 1659, ані 1669 р. при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується інститут генеральних чи гетьманських хорунжих, хоч в урядах Б.Хмельницького, І.Брюховецького та Д.Ігнатовича фактично вони були присутніми (про що свідчать документальні відомості про осіб, котрі в цей час обіймали названі посади). Щоправда, принагідно варто зауважити, що інфор-

⁴ Реєстр Війська Запорозького...–С.27.

⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина.–С.152.

⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина...– С.152, прим.6.

⁷ Акты ЮЗР.–Т.8.– С.349-350.

мація про цю групу козацьких старшин упродовж 40 – початку 70-х років XVII ст. все ж згадується спорадично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича 1672 року інститут генерального хорунжого стає постійно діючим, причому, впродовж 1672-1677 рр. цю посаду обіймали такі впливові козацькі старшини, як Григорій Карпович Коровка-Вольський та Степан Петрович Забіла, що безумовно, сприяло зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

Перша відома нам згадка про бунчужного, як про уряд генеральний, датується 1675 р. Саме тоді цей уряд посідав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй кипучій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674-1676 рр. Самойлович тричі призначав Полуботка наказним гетьманом, а 1677 року перемістив на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана – колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича 1687 року, неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення його в ранзі наказного гетьмана.

Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Як правило, на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини. Зокрема, з-поміж установлених нами двадцяти осіб, що впродовж другої половини XVII ст. перебували на уряді генерального бунчужного, перед тим як його посісти двоє – Костянтин Стриєвський і Леонтій Полуботок – належали до полкової старшини, Дмитро Мигай – охотницької старшини також полкового рівня, Костянтин Голуб – сотенної старшини. Належність до старшинського корпусу решти восьми кандидатів у джерелах не простежується, що свідчить про їхню не досить помітну роль у суспільно-політичних процесах і військових виправах, а отже – опосередковано, але зі значною мірою ймовірності – і про невисокий службовий статус. Подібна ситуація збереглася і в наступні часи. Так, з числа відомих нам генеральних бунчужних кінця XVII-XVIII ст. переважна більшість козаків – Іван Скоропадський, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Яків Юхимович Лизогуб – перед тим, як отримати призначення на цей генеральний уряд, певний час входили до складу полкової старшини, інша їх частина – до когорти знатних військових товаришів і бунчукових товаришів (головним чином завдячуючи заслугам своїх батьків), а ще одна, значно менша, – сотенної старшини.

Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дав можливість Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії – уряд генерального хорунжого, Леонтію Полуботку – генерального осавула.

Щодо статусу самого інституту генеральних бунчужних у службовій ієрархії Гетьманату, то з кінця XVII – початку XVIII ст. відбувається його пониження порівняно з інститутом генеральних хорунжих. Свідченням цього є вже хоч би те, що в цей час стратегія службового зростання генеральних старшин передбачало переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генераль-

ного хорунжого, а не навпаки. Зокрема наприкінці XVII – початку XVIII ст. такий шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно ж решти відомих нам осіб, що в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передувало обіймання посад сотників чи полкової старшини (але не полковників), перебування серед значних чи бунчукових військових товаришів.

Подальше ж службове переміщення могло втілюватися у вже згадані вище приклади обіймання уряду генерального осавула Михайлом Миклашевським і Михайлом Гамалією, генерального судді – Якимом Горленком, полковників – Григорієм Коровкою-Вольським, Степаном Забілою і Юхимом Лизогубом. І як вияв відвертого адміністративного покарання можна розцінювати переміщення генерального хорунжого в уряді Д. Ігнатовича Василя Свириденка на посаду сотника.

Загалом же, реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648-1687 рр. дала можливість встановити прізвища 141 генерального старшини. Утім, номінацій на уряди генеральних старшин насправді було набагато більше – понад 300 (див. таблицю № 5). Пояснення цьому знаходимо в тому, що переважна більшість старшин упродовж своєї службової кар'єри по кілька разів переміщувалася з одного уряду на інший.

Середня тривалість старшинської каденції на одному уряді у середовищі генеральних старшин становила приблизно 3,5 роки, що не набагато перевищувала тривалість перебування при владі козацьких полковників. Щоправда, без врахування показників періоду громадянського протистояння кінця 50-60-х років, коли владні перетурбації стали звичним явищем, каденції генеральних старшин, зазвичай, були достатньо тривалими. Зокрема, у перше десятиліття існування Гетьманату перебування Івана Виговського на уряді генерального писаря, як уже відзначалося вище, тривало 9 років, Самійла Богдановича-Зарудного на уряді генерального судді — 8, Демка Лісовця на уряді генерального осавула та Федора Коробки на уряді генерального обозного — по 6, а Тимоша Носача на уряді генерального обозного — взагалі 12 років! Ще стабільнішими були показники 70-80-х років XVII ст., коли, наприклад, каденція Петра Забіли на уряді генерального обозного обраховувалася 19-літнім терміном, Сава Прокопович обіймав уряд генерального писаря 16 років, а Іван Домонтович генерального судді – 14. Досить довготривалими були також каденції Костянтина Голуба, Степана Забіли, Павла Животовського, відповідно на урядах генерального бунчужного, генерального хорунжого та генерального судді, що тривали від п'яти до десяти років, причому з можливим наступним переміщенням на інші генеральні чи полковницькі уряди.

Загалом же стабілізація суспільно-політичних процесів у Гетьманаті, що стала очевидною з початком 1670-х років, сприяла помітному збільшенню тривалості старшинських каденцій. З одного боку, це, безперечно, консолідувало зазначену соціо-професійну групу, створювало умови для її еволюціонування в повноцінну соціальну верству. З іншого ж, позбавляло необхідного для розвитку оновлення влади, перекривало чи, принаймні, вельми ускладнювало шляхи і можливості поповнення правлячої еліти новими здібними представниками інших соціальних груп козацтва.

Таблиця № 5.

**Реєстр генеральних старшин Війська Запорозького по роках,
з вказівкою щодо їхнього попереднього та наступного
службового становища (1648-1687)⁸**

роки	Генеральний обозний	Генеральний писар	Генеральний суддя	Генеральний осавул	Генеральний хорунжий	Генеральний бунчужний
1648	[реєстровий старшина, гетьман] ⁹ Іван Чернота ¹⁰ (Чарнота, Чорнота)	[поручник панцерної корогви] Іван Демкович Креховецький (полковий писар курсунський) ¹¹ , [товариш драгунської корогви] Іван Виговський ¹³				

⁸ Перелік не враховує каденцію генерального підскарбія в уряді Івана Брюховецького – Романа Ракушку-Романовського (1663-1668), оскільки з відстороненням останнього від виконання його функціональних повноважень гетьманом Демком Ігнатовичем згадок про наявність цієї інституції в статусі члена гетьманського уряду аж до 1728 р. виявити не вдалось. Це дає підстави гіпотетично стверджувати, що попередній височий статус було втрачено і генеральний уряд трансформувался у двірську посаду при гетьмані.

⁹ Тут і далі в таких дужках вказівка на попередню дружбу.

¹⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького.../ Зап. НТШ. – Т. 149-150. – Львів, 1925. – С.75; Gajesky G. The Cossack Administration ... – P.657.

¹¹ Реєстр Війська Запорозького. - С.131.

¹² Тут і далі в таких дужках вказівка на наступну службу.

¹³ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajesky G. The Cossack Administration... - P.665.

1649	Іван Чер- нята ¹⁴	Іван Ви- говський ¹⁵	[суддя полковий Корсунсь- кий ¹⁶] Матвій Онаць- кович (Онаць- кий) ¹⁷	Михайло Лисенко (Луччен- ко) ¹⁸ , [полковий старшина ¹⁹] Демко Ми- хайлович Лісовець (Лисянсь- кий) ²⁰	Опанас Процовнін ²¹	Васько ²²
1650	Іван Чер- нята [знатний козак Чигирин- ської сотні ²³] Іван Тимофійо- вич Воле- вач ²⁴ , [полков- ник наказ-ний чигирин- ський] Федір Ко- робка ²⁵	Іван Ви- говський ²⁶	Матвій Онацько- вич	Михайло Лисенко ²⁷ Демко Лісовець ²⁸ Михайло Міщенко ²⁹ Григорій ³⁰	Васько Хо- рунжий ³¹	

¹⁴ Акты ЮЗР.– Т. 7. – СПб., 1872. – С.305; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78, Gajecy G. The Cossack Administration... – P.665

¹⁶ Реєстр Війська Запорозького. - С.131

¹⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.660

¹⁸ Реєстр Війська Запорозького. - С.27; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.670

¹⁹ Dąbrowski J. Pochodzenie spoteczne i drogi kariery wyzszej starszyny kozackiej... – S.43-59.

²⁰ Реєстр Війська Запорозького. - С.27. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... – P.670

²¹ Реєстр Війська Запорозького. – С.27.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1908. – Т. 1. - С.216; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

²⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина ... – С.88.; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.114; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

²⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.670.

²⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.670.

²⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.114.

³⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.119.

³¹ [Grabowski A.] Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.2. – Kraków, 1845. – S. 66-67; Акты ЮЗР. т.8. С.349-450.

1651	Федір Коробка ³²	Іван Виговський ³³		Михайло Лисенко ³⁴ Демко Лісовець ³⁵		
1652	Федір Коробка ³⁶	Іван Виговський ³⁷	[товариш козацької корогви] Самійло Богданович-Зарудний	Михайло Лисенко ³⁸ Демко Лісовець ³⁹		
1653	Федір Коробка ⁴⁰	Іван Виговський ⁴¹	Самійло Богданович-Зарудний	Михайло Лисенко ⁴² Демко Лісовець ⁴³		

³² Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

³³ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С. 78, Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

³⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

³⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

³⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С. 78, Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

³⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

⁴⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁴¹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С. 78, Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁴² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... -С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

⁴³ Акты ЮЗР. Т.3. С.497; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... - 1925 р. - С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

1654	Федір Коробка (через певний час – полковник чигиринський) ⁴⁴	Іван Виговський ⁴⁵	Самійло Богданович Зарудний ⁴⁶ , [полковник переяславський] Федір Лобода ⁴⁷	Демко Лісовець ⁴⁸ , [наказний полковник чигиринський] Василь Томиленко (+) ⁴⁹ , [козак осавульського куреня Чигиринського полку] Мисько Дубина ⁵⁰ [полковник київський наказний] Павло (Яненко) ⁵¹ (полковник київський)		
------	---	-------------------------------	---	--	--	--

⁴⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.735; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

⁴⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... –С. 78, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

⁴⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.735.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.670.

⁴⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.1018; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.670.

⁵⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.735; 1018; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.670.

⁵¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - С.735.

1655	[полковник брацлавський] Тиміш Носач ⁵² , [наказний полковник чигиринський] Іван Волевач ⁵³ ,	Іван Виговський ⁵⁴	Самійло Богданович-Зарудний	[отаман городовий чигиринський] Іван Ковалевський ⁵⁵		
1656	Іван Волевач, Тиміш Носач ⁵⁶ ,	Іван Виговський ⁵⁷	Самійло Богданович-Зарудний, [колишній полковник київський] Антін Жданович	Іван Ковалевський ⁵⁸		
1657	Тиміш Носач ⁵⁹ ,	Іван Виговський ⁶⁰ (гетьман)	Самійло Богданович-Зарудний, Антін Жданович	Іван Ковалевський ⁶¹ Мисько Дубина ⁶²		

⁵² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁵³ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Твори. – Т. 2. – Філадельфія, 1980. – С.472.

⁵⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁵⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁵⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... — С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁵⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78, Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁵⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁵⁹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁶⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 78, Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁶¹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁶² Акты ЮЗР. – Т.11. С.688.

1657	Тиміш Носач ⁶³	[писар ГВК] Іван Груша ⁶⁴	Самійло Богданович-Зарудний ⁶⁵ , [полковник миргородський] Григорій Лесницький, [городовий отаман чигиринський] Герман Гапанович	[колишній генеральний осавул] Михайло Лисенко ⁶⁶ Іван Ковалевський ⁶⁷ Григорій Ковалевський ⁶⁸ Мисько Дубина		
1658	[полковник туровський] Костянтин Виговський ⁶⁹ , Тиміш Носач ⁷⁰	Іван Груша ⁷¹	Самійло Богданович-Зарудний ⁷² , [колишній генеральний суддя] Федір Лобода Герман Гапанович ⁷³	Михайло Лисенко ⁷⁴ Мисько Дубина ⁷⁵ Іван Ковалевський ⁷⁶ ↓, Федір Вовк ⁷⁷ [полковий старшина Чигиринського полку ⁷⁸] Іван Скоробагатько ⁷⁹		Дмитро Мигай ⁸⁰

⁶³ Акты ЮЗР. – Т.4. С.50; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁶⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.10. - С.77.

⁶⁵ Акты ЮЗР. – Т.4. – С.50.

⁶⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

⁶⁷ Акты ЮЗР. – Т.4. – С.50; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁶⁸ Акты ЮЗР. – Т.15. – С.314.

⁶⁹ Липинський В. Участь шляхти... – С.467.

⁷⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁷¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.10. – С.77.

⁷² Акты ЮЗР. – Т.7. – С.229; Т.15. – С.270-272.

⁷³ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.10. - С.205.

⁷⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С.75-76; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.670.

⁷⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.10. - С.205.

⁷⁶ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... – С. 77; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁷⁷ Акты ЮЗР. – Т.4. – С.144-146; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁷⁸ Реєстр Війська Запорозького. - С.27.

⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т.4. – С.144-146. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.10. - С.335, 342; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁸⁰ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.312; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.159.

1659	Костянтин Виговський (полковник коронних військ) ⁸¹ , Тиміш Носач ⁸²	Іван Груша ⁸³	Федір Лобода ⁸⁴ ↓ ⁸⁵ Герман Гапанович ⁸⁶	[колишній генеральний осавул] Іван Ковалевський ⁸⁷ Іван Скоробагатько ⁸⁸ (згодом полковник чигиринський); [колишній генеральний осавул] Григорій Ковалевський ⁸⁹ Поривай (резидент гетьмана П. Дорошенка у Стамбулі ⁹⁰) ⁹¹ , Федір Вовк ⁹² (сотник бориспільський наказний ⁹³)	Дмитро Мигай ⁹⁴ (+) ⁹⁵
------	--	--------------------------	--	--	---

⁸¹ Липинський В. Участь шляхти... – С.219.

⁸² Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

⁸³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.10. - С.77.

⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т.15. – С.406.

⁸⁵ Заарештований Т.Цицурою. — Акты ЮЗР. – Т.7. – С.312.

⁸⁶ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.279, Т.15. – С.406.

⁸⁷ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... - 1925 р. - С. 77; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

⁸⁸ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.419.

⁸⁹ Акты ЮЗР. – Т.15. – С.419.

⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т.11. – С.561.

⁹¹ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.269; Т.15. – С.287.

⁹² Там само.

⁹³ Шамрай С. До історії міста Борисполя // Історико-географічні записки ВУАН. – Т.1. – К., 1927. – С.96.

⁹⁴ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.312; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С.159.

⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т.15. – С.438.

1659	Тиміш Носач ⁹⁶	[писар ГВК ⁹⁷] Семен Остапович Голухівський (Остапів); [писар ГВК ⁹⁸] Остап Фастієвич (Федькович) ⁹⁹	Іван Кравченко (Правденко) ¹⁰⁰ , [полковий старшина Уманського полку ¹⁰¹ ; наказний гетьман в опозиції до І.Виговського ¹⁰²] Іван Безпалий ¹⁰³	[полковник корсунський] Іван Креховецький (генеральний суддя) ¹⁰⁴ Онисько Чеботків ¹⁰⁵ Іван Ковалевський ¹⁰⁶		
1660	Тиміш Носач ¹⁰⁷	Семен Голухівський ¹⁰⁸ [колишній полковник переяславський] Павло Тетеря ¹⁰⁹ /	Іван Безпалий (генеральний обозний) Іван Ковалевський (+) ¹¹⁰			

⁹⁶ Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – М., 1858. – С.105; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

⁹⁷ Липинський В. Участь шляхти... – С.229.

⁹⁸ Липинський В. Участь шляхти... – С.229.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т.9. – С.946. СГГД. — Т.4. — С.51. Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.105; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.98; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁰⁰ СГГД. — Т.4. — С.51.

¹⁰¹ Реестр Війська Запорозького. - С.203.

¹⁰² Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.105; Акты ЮЗР. – Т.5. С.3 (тут же вказано і на “його полку начал них людей”, тобто Безпалий виступає як охочекомонний полковник).

¹⁰³ СГГД. — Т.4. — С.51.

¹⁰⁴ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. – Т.9. – С.946; СГГД. — Т.4. — С.51. Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.105; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.98; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁰⁶ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.105; Крип’якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького... - 1925 р. - С. 77; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁰⁷ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С.88; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.39, 41, 42.

¹⁰⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 4. – К., 1859 (далі – ПВК). – С.43; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.103; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹¹⁰ Акты ЮЗР. – Т.9. – С.310.

1661	Тиміш Носач ¹¹¹	Павло Тертя ¹¹²	Григорій Лесницький			
1662	Тиміш Носач ¹¹³	Павло Тертя ¹¹⁴	Михайло Радкевич ¹¹⁵ (генеральний обозний)			
1663	Тиміш Носач ¹¹⁶	Павло Тертя (гетьман) ¹¹⁷	[полковник курсунський] Іван Креховецький			
1661	[обозний полковий] Дмитро Святуха	[писар митрополита ¹¹⁸] Михайло Вуяхевич (Височинський) ¹¹⁹	Онисим Товстиченко ¹²⁰	[полковий старшина переяславський] Іван Воробей ¹²¹		
1662	Дмитро Святуха ¹²²	Михайло Вуяхевич ¹²³	[полковник черкаський] Михайло Гамалія (+) ¹²⁴			

¹¹¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹¹² Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹¹³ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹¹⁴ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹¹⁵ Максимович М. Бубновская сотня / Собр.соч. – Т.1. – К., 1876. – С.771.

¹¹⁶ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.88; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹¹⁷ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹¹⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. – С.747 (прим.1).

¹¹⁹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський // Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – Вип. 16. – К., 1928. – С. 203; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹²⁰ Акты ЮЗР. - Т.5. - С.60, 61.

¹²¹ Акты ЮЗР. - Т.5. - С.61.

¹²² Акты ЮЗР. - Т.5. - С.115; Стецюк К. Народні рухи на лівобережній і Слобідській Україні в 50-70 роках XVII ст. – К., 1960. –С.238; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹²³ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹²⁴ Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648-1678 рр.). - С.36.

1663	Дмитро Святуха ¹²⁵	Михайло Вуяхевич ¹²⁶ (засланий до Сибіру); [полковий старшина] Самійло Савицький ¹²⁷	Іван Дехенька (Дегенька) ¹²⁸ [генеральний писар] Семен Остапів (Голуховський) ¹²⁹	[полковий старшина переяславський] Михайло Пригара ¹³⁰ (можливо, полковник у П.Дорошенка ¹³¹) [осавул Ніжинського полку] Павло Кільдяй (Боженок; страчений) ¹³²		
1663		[писар ГВК ¹³³] Святослав Кривецький ¹³⁴	[генеральний осавул] Іван Креховецький ¹³⁵ Кравченко ¹³⁶	[полковник] Петро Дорошенко ¹³⁷ [полковник] Іван Богун ¹³⁸		

¹²⁵ Акты ЮЗР. - Т.5. - С.115: Стецюк К. Назв. праця. - С.238; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

¹²⁶ Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

¹²⁷ Повідомлення про повернення 1670 року із заслання, куди він потрапив 1663 року за звинуваченням І.Брюховецького. – Акты ЮЗР. - Т. 9. – С.240.

¹²⁸ Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661 (поклик автора неправильний на: Акты ЮЗР. – Т.6. – С.343-377).

¹²⁹ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.355.

¹³⁰ Стецюк К. Назв. праця. - С.238.

¹³¹ Акты ЮЗР. – Т.11. – С.251.

¹³² Там само. – Т.7. – С.369.

¹³³ Липинський В. Участь шляхти... – С.229.

¹³⁴ Там само. – С.488; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.40–61.

¹³⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.120; Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці УІФТР. – Т.2. – Прага, 1939. – С.30.

¹³⁶ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.351

¹³⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С.453; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.671.

¹³⁸ Максимович М. Собрание сочинений. - Т.1. – С. 521

1664	[генеральний суддя] Михайло Радкевич ¹³⁹ [колишній полковник білоцерківський] Семен Половець ¹⁴⁰ (генеральний суддя)	Святослав Кривецький ¹⁴¹	Іван Креховецький ¹⁴² , [колишній генеральний осавул] Герман Гапанович ¹⁴³	Петро Дорошенко ¹⁴⁴ (генеральний обозний) Іван Лупіненко ¹⁴⁵ Іван Богун ¹⁴⁶ (+)		
1665	Тиміш Носач ¹⁴⁷ (потрапив у полон)	Святослав Кривецький ¹⁴⁸	Іван Креховецький ¹⁴⁹ (потрапив у полон) ¹⁵⁰			

¹³⁹ Липинський В. Участь шляхти... – С.488; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657 ; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С.40–61.

¹⁴⁰ ПВК. – Т.4. – С.148; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... – С.62.

¹⁴¹ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁴² Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.120; Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30; Липинський В. Участь шляхти... – С.488; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С.40–61.

¹⁴³ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30; Липинський В. Участь шляхти... – С.488, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С.40–61.

¹⁴⁴ Липинський В. Участь шляхти... – С.488, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С.40–61.

¹⁴⁵ Липинський В. Участь шляхти... – С.488; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С.40–61.

¹⁴⁶ Максимович М. Собрание сочинений. - Т.1. - С. 521.

¹⁴⁷ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁴⁸ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁴⁹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.120; Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30.

¹⁵⁰ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.269.

1663	[козак Медведівської сотні Чигиринського полку ¹⁵¹] Іван Климович Цесарський (Цисарський) ¹⁵² [колишній полковник миргородський] Павло Животовський (н) ¹⁵³ ,	[сотенний старшина Корсунської сотні] Степан Гречаний-Потребич ¹⁵⁴	Юрій Незамай (Григор'їв) ¹⁵⁵ , [колишній полковник, згодом сотник борзненський ¹⁵⁶] Петро Забіла ¹⁵⁷	Степан Опанасович Іванів ¹⁵⁸ , Парфен Михайлович Нужний ¹⁵⁹	Іван Олексій Попов ¹⁶⁰	Григорій Витязенко ¹⁶¹ (полковник полтавський)
------	---	---	--	---	-----------------------------------	---

¹⁵¹ Реєстр Війська Запорозького. - С.38.

¹⁵² Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.130; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657

¹⁵³ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.129; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... – С.21; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁵⁴ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.129; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.1. – С.314; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁵⁵ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.129; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.119.

¹⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 3. –С.212.

¹⁵⁷ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.129; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁵⁸ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.129; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.671.

¹⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.189; Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.130; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.671.

¹⁶⁰ Окиншевич Л. Рада старшини. – С.22.

¹⁶¹ Там само; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.677.

1664	Іван Цесарський ¹⁶²	Степан Гречаний-Потребич ¹⁶³	Юрій Незамай ¹⁶⁴ , Петро Забіла ¹⁶⁵			
1665	Іван Цесарський ¹⁶⁶	Степан Гречаний-Потребич (полковий суддя гадяцький) ¹⁶⁷ , [підписок ГВК, писар наказного гетьмана І.Скоробатка ¹⁶⁸] Захар Шийкевич ¹⁶⁹ (скинутий з уряду в Москві, засланий до Сибіру ¹⁷⁰)	Юрій Незамай ¹⁷¹ , Петро Забіла ¹⁷²	Василь Федаєнко (Федяєнко; Дем'ядєнко) ¹⁷³ , [осавул ГВА] Богдан Щербак ¹⁷⁴ Павло Костянтинів ¹⁷⁵	Микола Яковлевич ¹⁷⁶	Ясько Шапаківський ¹⁷⁷ Іван Михайлович Попов ¹⁷⁸

¹⁶² Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁶³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 1. - С.314; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁶⁴ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.119; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁶⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. - С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661. Вказівку Дж.Гасцького на П.Животовського як на генерального суддю в 1664-1669 рр. вважаю помилковою, оскільки назване істориком джерело (Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.119) не містить чіткою вказівки з цього приводу, а навпаки опосередковано спростовує твердження. Не на користь тези служить і вказівка про перебування Животовського у вказані роки на полковому уряді.

¹⁶⁶ Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.135 (помилково зазначено 1666 рік, потрібно читати — 1665, тобто рік відвидин гетьманом Москви); Gajecy G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁶⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 1. - С.314; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. - С.392; Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.135.

¹⁶⁹ Окиншевич, 1928, С.111, Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.1349; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁷⁰ Акты ЮЗР. - Т.6. - С. 13. Інформація Дж.Гасцького щодо посідання Шийкевичем уряду 1666-1668 років вважаю помилковою. - Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

¹⁷¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.119; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁷² Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.136; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 1. - С. 1908; Т.2. - С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁷³ Акты ЮЗР. - Т.6. - С.4; Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.137; Дж.Гасцький, посилаючись на матеріали посольства І.Брюховецького до Москви, втім помилково називає В.Федаєнка старшиною в уряді П.Тетері. — Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

¹⁷⁴ Акты ЮЗР. - Т.6. - С.4; Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.137.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Акты ЮЗР. - Т.6. - С.4.

¹⁷⁸ Источники малороссийской истории... - Ч.1. - С.137.

1666	Іван Цесарський ¹⁷⁹		Юрій Незамай ¹⁸⁰ ↓ ¹⁸¹ (заарештований; по поверненню з Сибіру - суддя полковий київський ¹⁸²) Петро Забіла ¹⁸³	Павло Костянтинів ¹⁸⁴ [охочекомонний полковник] Артемій Мартинович (Мартинів) ¹⁸⁵		
1667	Іван Безпалый		Петро Забіла ¹⁸⁶	Павло Костянтинів ¹⁸⁷		Іван бунчужний ¹⁸⁸
1668	Іван Безпалый ¹⁸⁹ (значний військовий товариш)	[канцелярист ГВК ¹⁹⁰] Федір Михайлович (Михайловський) (н) ¹⁹¹	Петро Забіла (генеральний обозний) ¹⁹² [колишній обозний наказний] Павло Животовський (городовий отаман кам'янський) ¹⁹³	[полковник чернігівський] Демко Ігнатович (Многогрішний) ¹⁹⁴		

¹⁷⁹ Gajecky G. The Cossack Administration... - P.657.

¹⁸⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С.119; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С.909.

¹⁸² РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.42. – Арк.346 зв.

¹⁸³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т.6. – С. 148, 178.

¹⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т.6. – С. 155; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.671.

¹⁸⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т.6. – С. 178.

¹⁸⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. – С.79; Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.202.

¹⁸⁹ Костомаров Н. Руина // Собрание соч. — Т.6. – С.105; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁹⁰ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.149.

¹⁹¹ Костомаров Н. Указ. соч. — С.105.

¹⁹² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁹³ Акты ЮЗР. — Т. 7. – С.89.

¹⁹⁴ Костомаров Н. Указ. соч. — С.105.

1665	[генеральний осавул] Петро Дорошенко ¹⁹⁵ (гетьман)		Радошинський (Радошинський) ¹⁹⁶	[колишній полковник білоцерківський] Самійло Фридрикевич ¹⁹⁷		Жилка (заарештований) ¹⁹⁸
1666	[полковий старшина Київського полку ¹⁹⁹ ; полковник канівський] Іван Демиденко ²⁰⁰	[канцелярист ГВК ²⁰¹] Іван Чекаловський ²⁰²	[полковник чигиринський наказний] Герман Гапанович ²⁰³ [полковник паволоцький] Михайло Суличич ²⁰⁴ , Семен Богаченко ²⁰⁵	[полковник миргородський] Павло Апостол ²⁰⁶ Демко Пилляй ²⁰⁷ ,		

¹⁹⁵ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.42; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁹⁶ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

¹⁹⁷ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С.62.

¹⁹⁸ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.191.

¹⁹⁹ Реєстр Війська Запорозького. - С.291.

²⁰⁰ Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка, 1665-1666 // Праці УІФТР. – Т.4. – Прага, 1942. – С.17; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. - С.327.

²⁰¹ Липинський В. Участь шляхти... – С.229.

²⁰² Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка. – С. 17, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. // Україна модерна. – Число 2–3. – Львів, 1999. – С.327.

²⁰³ Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. - С.338.

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. - С.327.

²⁰⁶ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671; Крикун М. Інструкція послам на варшавський сейм 1666 р. - С.327.

²⁰⁷ Там само.

1667		Лукаш Бузкевич (Буткевич) ²⁰⁸	Герман Гапанович, Семен Богаченко Олишевич ²⁰⁹	Демко Пиляй ²¹⁰ , [старшина Чигиринського полку ²¹¹] Жадан Якименко (Якимович) ²¹²		
1668	[козак Животовської сотні Кальницького полку ²¹³] Яків Корицький ²¹⁴	Лукаш Бузкевич ²¹⁵ [колишній генеральний писар у Я.Сомка] Михайло Вуяхевич ²¹⁶ [писар ГВК] Нестор Кононович (?) ²¹⁷ (потрапив у полон)	Герман Гапанович, Семен Богаченко ²¹⁸			

²⁰⁸ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

²⁰⁹ Дорошенко Д. Степан Опара... – С.30; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

²¹⁰ Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка. – С. 129; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.671

²¹¹ Реєстр Війська Запорозького. - С.27.

²¹² Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка. – С. 129; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.671

²¹³ Реєстр Війська Запорозького. - С.269

²¹⁴ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 110, Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

²¹⁵ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.193, 195; Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

²¹⁶ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

²¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 7. – С.107, 145. Можливо лише один з писарів ГВК, а не генеральний писар.

²¹⁸ Gajecky G. The Cossack Administration... - P.661.

1669	Яків Корицький (полковник чигиринський) ²¹⁹ , [колишній генеральний обозний] Федір Коробка ²²⁰	Михайло Вуяхевич ²²¹ Лукаш Бузкевич ²²² Василь Хилкієв ²²³ (Хильченко)	Герман Гапанович ²²⁴	Ярема Петрановський ²²⁵ (полковник лисянський) [полковник білоцерківський] Андрій Тарасенко ²²⁶ Яків К. Лизогуб /сват П.Дорошенка ²²⁷ Тиміш Шуліка (Шулін)		Лукаш Заборовський (?) ²²⁸ (полковий писар чернігівський)
1670		Михайло Вуяхевич ²²⁹	Семен Богаченко (Богученко) ²³⁰ (генеральний писар у М.Ханенка)	Яків К. Лизогуб ²³¹ Тиміш Шуліка ²³²		

²¹⁹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С. 110, Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

²²⁰ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²²¹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²²² Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.162.

²²³ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.38.

²²⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1912. – Т.3. – С.4; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

²²⁵ Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С.227; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²²⁶ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С.227; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²²⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²²⁸ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С.185.

²²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.197; Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²³⁰ Костомаров Н. Указ. соч. – С.175.

²³¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²³² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.69.

1671	[старшина Черкаського полку ²³³] Іван Гулак ²³⁴	Михайло Вуяхевич ²³⁵	[сотник ²³⁶ ; полковник чигиринський] Прокіп Бережицький (після переходу на Лівобережжя значний військовий товариш), [колишній генеральний обозний] Семен Половець ²³⁷ (знатний товариш Батурицької сотні ²³⁸)	Яків К. Лизогуб ²³⁹ Тиміш Шуліка ²⁴⁰ [козак полкової сотні Білоцерківського полку ²⁴¹] Харлам Тарасенко (двоюродний брат П.Дорошенка ²⁴²) ²⁴³		
------	--	---------------------------------	--	--	--	--

²³³ Реєстр Війська Запорозького. - С.65.

²³⁴ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²³⁵ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. – С.213.

²³⁷ Целевич О. Прічинки до зносин П.Дорошенка з Польщею в 1670-72 рр. // Записки НТШ. – Т.26. – Львів, 1898. – С.13; Возняк М. Хто ж автор так званого Літопису Самовидця // Записки НТШ. – Т.153. – Львів, 1933. – С. 41-42; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.662.

²³⁸ РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 54. – Арк.197.

²³⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²⁴⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.69.

²⁴¹ Реєстр Війська Запорозького. - С.177.

²⁴² Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.265.

²⁴³ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.348; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.69.

1672	Іван Гу-лак ²⁴⁴	Михайло Вуяхе-вич ²⁴⁵		Яків К. Лизогуб ²⁴⁶ [полковник черкаський] Яким Головченко ²⁴⁷ (полковник переяславський); Тиміш Шуліка ²⁴⁸		
1673	Іван Гу-лак ²⁴⁹	Михайло Вуяхе-вич ²⁵⁰		Яків К. Лизогуб ²⁵¹ Тиміш Шуліка ²⁵²		

²⁴⁴ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁴⁵ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²⁴⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.829.

²⁴⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.69.

²⁴⁹ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁵⁰ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²⁵¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²⁵² Акты ЮЗР. - Т .11. - С.231, 237; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

1674	Іван Гулак ²⁵³	Михайло Вуяхевич ²⁵⁴	[колишній полковник курсунський] Яків Петрович Улеский (Улеско, Улезько, Улешко) (знагний військовий товариш на Лівобережжі, стародубський полковий обозний) ²⁵⁵ ²⁵⁶	Яків К. Лизогуб ²⁵⁷ (полковник чернігівський) Тиміш Шуліка ²⁵⁸ Григир Лизогуб ²⁵⁹ , [полковник уманський] Григорій Білогруд ²⁶⁰ Михайло Гамалія ²⁶¹ [полковник паволоцький] Григорій Гамалія ²⁶² (полковник лубенський); [ротмістр надвірної корогви гетьмана П.Дорошенка] Іван Мазепа ²⁶³		
------	---------------------------	---------------------------------	--	---	--	--

²⁵³ Акты ЮЗР. - Т .11. - С.411; Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.250, 251; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁵⁴ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.265; Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

²⁵⁵ Лазаревский М. Описание Старой Малороссии. - Т.1: Полк Стародубский. - С.85.

²⁵⁶ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.251; Соловьев М.С. Указ. соч. – Т.6. – С.470.

²⁵⁷ Акты ЮЗР. - Т .11. - С.411; Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.251, 258; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.3. – С. 97; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.671.

²⁵⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.69.

²⁵⁹ Там само. – С.36

²⁶⁰ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.276-277.

²⁶¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.271.

²⁶² Там само. – С.81.

²⁶³ Там само. – С.63.

1675	Іван Гулак ²⁶⁴	Михайло Вуяхевич ²⁶⁵	[полковник прилуцький] Дмитро Чернявський ²⁶⁶	Тиміш Шуліка ²⁶⁷		Богдан Бережечкий ²⁶⁸
1669		[гетьман] Петро Суховій ²⁶⁹ (знатний військовий товариш)				
1670						
1671		Андрій Торащенко ²⁷⁰	Імануїл Федорович ²⁷¹			
1672		[генеральний суддя] Семен Богаченко ²⁷² Іван Шило ²⁷³				
1673						
1674	Федір Бурляй ²⁷⁴	[писар ГВК] Іван Ломиковський ²⁷⁵ (товариш військовий, згодом – генеральний хорунжий)				

²⁶⁴ Акты ЮЗР. - Т. 12. – С.302.

²⁶⁵ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. – С.202; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

²⁶⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.248.

²⁶⁷ Акты ЮЗР. - Т. 12. – С.210.

²⁶⁸ Акты ЮЗР. - Т. 13. – С.424.

²⁶⁹ Андрусак М. До боротьби Дорошенка з Суховієм // Зап. НТШ. – Львів, 1929. – Т. 60. – С. 197.

²⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.355.

²⁷¹ Липинський В. Участь шляхти... – С.480; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

²⁷² Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.979.

²⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.646.

²⁷⁴ Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁷⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.36.

1669	[генеральний суддя] Петро Михайлович Забіла ²⁷⁶	[писар ГВК ²⁷⁷] Карпо Мокрієвич ²⁷⁸	[полковник чернігівський] Іван Самойлович ²⁷⁹ [сотник слабинський Чернігівського полку ²⁸⁰] Іван Домонтович	[колишній полковник ніжинський] Матвій Гвинтовка ²⁸¹ [колишній полковник київський] Костянтин Солонина — “генеральний наказний осавул” ²⁸² (полковник київський) Павло Грибович ²⁸³	Василь Свириденко (Свиридович) (сотник) ²⁸⁴	[полковник наказний чернігівський] Костянтин Стриєвський ²⁸⁵ ; Лукаш Заборовський
1670	Петро Забіла ²⁸⁶	Карпо Мокрієвич ²⁸⁷	Іван Самойлович ²⁸⁸ Іван Домонтович	Матвій Гвинтовка Павло Грибович		Костянтин Стриєвський ²⁸⁹ Лукаш Заборовський ²⁹⁰

²⁷⁶ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.216; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁷⁷ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.149, 179.

²⁷⁸ Там само. – С.216.

²⁷⁹ Там само. – С.216; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1914. – Т.4. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

²⁸⁰ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. – Чернигов, 1892. – С.265.

²⁸¹ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С.172; Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.216.

²⁸² Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.286, 262.

²⁸³ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.216.

²⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т.9. – С.59, 81, 73, 125, 128; Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.217; Величко С. Літопис. – Т.2. – С.185.

²⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.81.

²⁸⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. – С.246; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. - С. 74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т.9. - С.946.

²⁸⁸ Там само. – С.246; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.4. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

²⁸⁹ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.677 (поклик на працю Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 263 — не точний).

²⁹⁰ Источники малороссийской истории... - Ч.1. – С.217; Величко С. Літопис. – Т.2. – С.185.

1671	Петро Забіла ²⁹¹	Карпо Мокріє- вич ²⁹² [гене- ральний бунчуж- ний] Лукаш Заборовсь- кий ²⁹³	Іван Са- мойло- вич ²⁹⁴ , Іван До- монто- вич ²⁹⁵	Матвій Гвинтов- ка ²⁹⁶ ↓ ²⁹⁷ Павло Грибович		Костянтин Стриєв- ський ²⁹⁸ (полковник перяєс- лавський ²⁹⁹ , після падіння Д.Ігнато- вича перейшов на Правобе- режжя ³⁰⁰)
1672	Петро Забіла ³⁰¹	Карпо Мокрі- євич ³⁰² (суддя полковий чернігів- ський) Лукаш Заборовсь- кий (писар полковий чернігів- ський)	Іван Са- мойло- вич ³⁰³ , Іван До- монто- вич ³⁰⁴	Павло Грибович (заареш- тований і висла- ний до Сибіру) ³⁰⁵		

²⁹¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

²⁹² Акты ЮЗР. – Т.9. - С.946.

²⁹³ Там само. - С.689

²⁹⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.4. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

²⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т.9. - С.946.

²⁹⁶ Там само. – С.323

²⁹⁷ Про арешт і заслання до Сибіру. – Дополнение к Актам Историческим. – Т.6. – С.324.

²⁹⁸ Gajecy G. The Cossack Administration... - P.677 (поклик на працю Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... -С. 263 — не точний).

²⁹⁹ Акты ЮЗР. - Т.9. – С.579.

³⁰⁰ Акты ЮЗР. - Т.11. – С.117-118.

³⁰¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁰² Акты ЮЗР. – Т.9. - С.946.

³⁰³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.4. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.661.

³⁰⁴ Акты ЮЗР. – Т.9. - С.946.

³⁰⁵ Там само. – Т.9. - С.706, 719; Т.11. – С.335-336.

1672	Петро Забіла ³⁰⁶	[сотник воронізький, полковий писар перяславський ³⁰⁷] Сава Прокіпович ³⁰⁸	Іван Домонтович ³⁰⁹ , [городовий отаман, перед тим – генеральний суддя] Павло Животовський ³¹⁰	[колишній полковник чернігівський, скинутий Д.Ігнатовичем] Іван Лисенко ³¹¹ , Лесько Черняк (Черняченко) ³¹²	[батуринський сотник ³¹³] Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський ³¹⁴	[чернігівський полковий писар] Леонтій Полуботок ³¹⁵
1673	Петро Забіла ³¹⁶	Сава Прокіпович ³¹⁷	Іван Домонтович ³¹⁸ Павло Животовський	Іван Лисенко ³¹⁹ Лесько Черняк (Черняченко) ³²⁰	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський	Леонтій Полуботок ³²¹

³⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С.907; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. — С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁰⁷ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 2: Рада старшин. — К., 1930. — С.294.

³⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т.9. - С.946; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.237; 248.

³⁰⁹ Акты ЮЗР. — Т.9. - С.907; Т.11. — С.108; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.237; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³¹⁰ Акты ЮЗР. — Т.9. - С.907; 946; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.237; 248.

³¹¹ Там само.

³¹² Акты ЮЗР. — Т.9. - С.946; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.248.

³¹³ Акты ЮЗР. — Т.9. - С.724; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.233.

³¹⁴ Акты ЮЗР. — Т.9. - С. 907, 946; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.237.

³¹⁵ Акты ЮЗР. — Т.9. - С. 907, 946; Источники малороссийской истории... - Ч.1. — С.237.

³¹⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. — С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³¹⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³¹⁸ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³¹⁹ Акты ЮЗР. — Т.13. — С.471.

³²⁰ Акты ЮЗР. — Т.11. — С.349-351, 360.

³²¹ Сулимовський архив. — К., 1884. — С.265-266.

1674	Петро Забіла ³²²	Сава Прокопович ³²³	Іван Домонтович ³²⁴ Павло Животовський	Іван Лисенко ³²⁵ Лесько Черняк (Черняченко) ³²⁶	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський	Леонтій Полуботок ³²⁷
1675	Петро Забіла ³²⁸	Сава Прокопович ³²⁹	Іван Домонтович ³³⁰ Павло Животовський	Іван Лисенко ³³¹ Лесько Черняк (Черняченко) ³³²	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський ³³²	Леонтій Полуботок ³³³
1676	Петро Забіла ³³⁴	Сава Прокопович ³³⁵	Іван Домонтович ³³⁶ Павло Животовський	Іван Лисенко ³³⁷ Лесько Черняк (Черняченко)	Григорій Карпович (Карпов) Коровка-Вольський ³³⁸	Леонтій Полуботок ³³⁹

³²² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³²³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³²⁴ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³²⁵ Акты ЮЗР. – Т.13. – С.471.

³²⁶ Акты ЮЗР. – Т.11. – С.349-351, 360.

³²⁷ Там само. – С.374.

³²⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³²⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³³⁰ Акты ЮЗР. – Т.12. – С.213; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³³¹ Акты ЮЗР. – Т.12. – С.85; Т.13. – С.471.

³³² Акты ЮЗР. – Т.12. – С.59.

³³³ Перша згадка про бунчужного як про старшину “генерального”. — Акты ЮЗР. – Т.12. – С.560; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 158.

³³⁴ РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 42. – Арк.195; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³³⁵ РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 42, Арк.195; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³³⁶ РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 42. – Арк.238; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³³⁷ РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 42. – Арк.195 зв.

³³⁸ Там само.

³³⁹ Там само; Акты ЮЗР. – Т.12. – С.720, 728.

1677	Петро Забіла ³⁴⁰	Сава Про- копович ³⁴¹	Іван До- монто- вич ³⁴² Павло Жи- вотовсь- кий	Іван Ли- сенко ³⁴³ (полков- ник пере- яславсь- кий) Лесько Черняк (Черня- ченко)	Григорій Карпович (Карпов) Коровка- Вольський (полков- ник чи- гиринсь- кий) ³⁴⁴	Леонтій Полубо- ток ³⁴⁵ (ге- неральний осавул)
1678	Петро Забіла ³⁴⁶	Сава Про- копович ³⁴⁷	Іван До- монто- вич ³⁴⁸ Павло Жи- вотовсь- кий ³⁴⁹ (значний військовий товариш)	[генераль- ний бун- чужний] Леонтій Полуботок Лесько Черняк (Черня- ченко) ³⁵⁰	[сотник] Степан Петрович Забіла ³⁵¹	[сотник ніжин- ський ³⁵²] Костянтин Іванович Голуб (Голу- бенко, Іванів) ³⁵³

³⁴⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁴¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁴² Акты ЮЗР. – Т.13. – С.176; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³⁴³ Акты ЮЗР. – Т.13. – С.471.

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ Там само. – С.62.

³⁴⁶ Там само. – С.738; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 88; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁴⁷ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 88; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁴⁸ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 88; Gajecky G. The Cossack Administration... - P.662.

³⁴⁹ Акты ЮЗР. – Т.13. – С.579.

³⁵⁰ Величко С. Літопис. – Т.2. – С.463.

³⁵¹ Акты ЮЗР. – Т.13. – С.471; Лазаревский М. Описание Старой Малороссии. - Т.2: Полк Нежинский. - С.11.

³⁵² Гаєцький Ю. Голуб Костянтин// Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 1999. — С.144.

³⁵³ Акты ЮЗР. – Т.13. – С.471; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 88.

1679	Петро Забіла ³⁵⁴	Сава Про- копович ³⁵⁵	Іван До- монто- вич ³⁵⁶	Леонтій Полубо- ток ³⁵⁷	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1680	Петро Забіла ³⁵⁸	Сава Про- копович ³⁵⁹	Іван До- монто- вич ³⁶⁰	Леонтій Полуботок	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1681	Петро Забіла ³⁶¹	Сава Про- копович ³⁶²	Іван До- монто- вич ³⁶³ (значний військовий товариш)	Леонтій Полуботок	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1682	Петро Забіла ³⁶⁴	Сава Про- копович ³⁶⁵		Леонтій Полуботок (полковник перяслав- ський); [колишній генераль- ний осавул у П.Доро- шенка; товариш військо- вий ³⁶⁶] Іван Мазепа	Степан Петрович Забіла [полковий осавул ніжин- ський] Михайло Миклашев- ський ³⁶⁷ (генераль- ний осавул)	Костянтин Голуб

³⁵⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁵⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁵⁶ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.662.

³⁵⁷ Лазаревский М. Описание Старой Малороссии. - Т.1: Полк Стародубский. - С.397.

³⁵⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁵⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁶⁰ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.662.

³⁶¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁶² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁶³ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. - С.46; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.662.

³⁶⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁶⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁶⁶ РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 42. – Арк.195 зв.

³⁶⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.162.

1683	Петро Забіла ³⁶⁸	Сава Про- копович ³⁶⁹	[генераль- ний писар у Я.Сомка] Михайло Вуяхе- вич ³⁷⁰	Іван Ма- зепа [гене- ральний хорунжий] Михайло Микла- шевсь- кий ³⁷¹	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1684	Петро Забіла ³⁷²	Сава Про- копович ³⁷³	Михайло Вуяхе- вич ³⁷⁴	Іван Ма- зепа Михайло Микла- шевсь- кий ³⁷⁵	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб
1685	Петро Забіла ³⁷⁶	Сава Про- копович ³⁷⁷	Михайло Вуяхевич ³⁷⁸ [пол- ковник, полковий суддя пол- тавський] Кость Ку- блицький (полковий обозний полтавсь- кий)	Михайло Микла- шевсь- кий ³⁷⁹ Іван Ма- зепа	Степан Петрович Забіла	Костянтин Голуб

³⁶⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁶⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁷⁰ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. - С.204.

³⁷¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.162.

³⁷² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т. 2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁷³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁷⁴ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. - С.204.

³⁷⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.162.

³⁷⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.2. – С.74; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.658.

³⁷⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁷⁸ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. - С.204.

³⁷⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.162.

1686	[полковник чернігівський] Василь Дунін-Борковський	Сава Прокопович ³⁸⁰	Михайло Вуяхевич ³⁸¹	Іван Мазепа Михайло Миклашевський ³⁸²	Степан Петрович Забіла (полковник ніжинський)	Костянтин Голуб
1687	Василь Дунін-Борковський	Сава Прокопович ³⁸³ (генеральний суддя)	Михайло Вуяхевич ³⁸⁴	Михайло Миклашевський ³⁸⁵ Іван Мазепа (гетьман)		Костянтин Голуб Юхим Якович Лизогуб ³⁸⁶ /син полковника чернігівського; зять П.Дорошенка/
1687	Василь Дунін-Борковський (згодом значний військовий товариш)	[писар, реєнт ГВК] Василь Кочубей	Михайло Вуяхевич (згодом – архімандрит КПЛ)	Михайло Миклашевський (полковник стародубський) [полковник переяславський] Войца Сербин	[сотник борзенський] Василь Забіла	Юхим Якович Лизогуб (згодом генеральний хорунжий)

³⁸⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁸¹ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. - С.204.

³⁸² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.162.

³⁸³ Там само. - С.36; Gajecy G. The Cossack Administration... - P.665.

³⁸⁴ Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височанський. - С.204.

³⁸⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С.162.

³⁸⁶ СГГД. – Т.4. – С.558; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні... - С. 158.

Таблиця № 6

**Кількість старшин, які посідали генеральні уряди
упродовж 1648-1687 рр.³⁸⁷**

<i>Генеральні уряди/ роки</i>	1648-57	1658-67	1668-77	1678-87
Генеральний обозний	4	11	5	2
Генеральний писар	2	14	11	1
Генеральні судді	4	8	12	4
Генеральні осавули	7	23	12	4
загалом	18	136	135	12

Таблиця № 7

**Тривалість каденції окремих генеральних старшин
у 1670-80-ті роки³⁸⁸**

<i>Прізвище</i>	<i>Інституція</i>	<i>Тривалість каденції (в роках)</i>
Петро Забіла	Генеральний обозний	19
Сава Прокопович	Генеральний писар	16
Іван Домонтович	Генеральний суддя	14
Павло Животовський	Генеральний суддя	7
Михайло Вуяхевич	Генеральний суддя	5
Іван Лисенко	Генеральний осавул	6
Леонтій Полуботок	Генеральний осавул	5
Іван Мазепа	Генеральний осавул	6
Михайло Миклашевський	Генеральний осавул	5
Григорій Карпович- Вольський	Генеральний хорунжий	7
Степан Забіла	Генеральний хорунжий	9
Костянтин Голуб	Генеральний бунчужний	10
Леонтій Полуботок	Генеральний бунчужний	6

Полковницька соціо-службова корпорація

Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату становили козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їхніх руках, а не скажімо, у руках старшин генеральних, знаходилися механізми реалізації ухвал. Окрім того, у надзвичайній важливості по-

³⁸⁷ За наведеними даними не можна обрахувати загальну кількість старшин, котрі перебували на генеральних урядах, оскільки мала місце практика перебування одного й того ж старшини в різні роки на чолі різних інституцій.

³⁸⁸ Підраховано за матеріалами, представленими в таблиці № 5.

зицій саме цієї соціальної групи переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім шаблем перед посіданням уряду гетьманського. Службою полковницькою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). З-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків по керівництву полку ввійшла до складу генеральних старшин, причому до вищого їхнього ешелону як обозні, судді, рідше – писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та інші; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Достатньо показовими у сенсі престижності полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бускевичем, генеральними суддями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та ін.

Ще одним, доволі важливим, аспектом проблеми організації функціонування політичної системи Гетьманату на полковому рівні є персональний склад корпорації старшин, які обіймали полковницький уряд. З його аналізу випливає, що вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, корпорація отримувала зримі ознаки соціальної замкнутості, спостерігалася тенденція до формування окремих полковницьких династій.

Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж майже століття утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666-1668), Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672-1676, 1676-1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683-1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727-1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728-1757).

У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо.

Появу іноетнічних полковницьких династій – Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів тощо – спричинюють провальні наслідки Прутського по-

ходу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно з переказом, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім владні амбіції частини оточення Кантеміра були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Наплив на українські землі чисельних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого самоврядування. Адже останні, не лише вирізнялися своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, а й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Отже і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилася до російського воеводи П.М.Апраксіна на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших...»³⁸⁹. Історичні джерела фіксують і чисельні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не приналежність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я).

Щоправда, з плином часу вони родичалися з української правлячою верствою і асимілювалися в український простір, який, щоправда, поволі, з уніфікацією політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився на дочці генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі), доводився сватом генеральному судді Якимі Горленку.

Загалом, варто відзначити, що вже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого

³⁸⁹ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696-1727 гг., собр. и изданные С.И.Шидловским. – Спб., 1896. – С. 187; Маслійчук В.Л. Слобідська старшина. – Харків, 2003. – С.121.

непотизму, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706-1708), згодом гетьман (1708-1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхиму Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Пьотру Толстому; його брат Василь Скоропадський (який, до речі, доводився зятем генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагро І.Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714-1727), згодом генеральний підскарбій (1727-1740); зять І.Скоропадського граф Пьотр Петрович Толстой – полковник ніжинський (1719-1727); небіж І.Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741-1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І.Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зять гетьмана Данила Апостола; інший небіж – бунчуковий товариш, Іван Васильович Скоропадський, зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця І.Скоропадського – Анастасія Василівна одружена із сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського сімейними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682-1727), гетьман (1727-1734) Данило Апостол – доводився сином миргородського і гадяцького полковника, наказного гетьмана (1659-1678, з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664) Демяна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола, Лук'ян Якович Жураковський, був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей – полтавським полковником (1726-1743). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо приклади зі Скоропадськими і Апостолами є одними з найбільш показових, утім, вони не є винятками, а лише концентрованим вираженням універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого – суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому елементів.

Починаючи зі спроб реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату урядом Петра I, персональний склад полковницької корпорації поповнився представниками російської адміністрації. Першим на полковництво до Ніжина було призначено 1719 року графа Петра Толстого. Починаючи з

1723 р. на полковництво в полки Гетьманату царськими указами призначалася ціла низка інших російських офіцерів: Іван Кокошкін, Ілля Пашков, Александр Дуров, Афанасій Радішев, Михайл Богданов, Іван Хрушов та ін.³⁹⁰. Утім, тенденція не набула тієї динаміки, якої прагнув Петро I, започатковуючи подібні практики на початку 1720-х років. Не важко помітити з аналізу персонального складу полковницького корпусу Гетьманату, що частіше вдавалося кооптувати представника імперської владної системи до сіверських полків. Проте, й навіть там повністю представників місцевої старшинської корпорації від полковницької влади відсторонено не було.

Таблиця № 8

**Персональний склад і родинні зв'язки полковницького корпусу
Гетьманату в останній третині XVII-XVIII ст.³⁹¹**

полки	полковники
Стародубський	Петро Рославець (1668-1672); (1673-1676); Сава Шумейко, брат гетьмана Демка Ігнатовича (1672-1673); Тиміш Олексієвич (1676-1678); (1687-1689); Григорій Карпович Коровка-Вольський (1678-1680); Семен Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1680-1685); Яків Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1685-1687); Михайло Миклашевський (1689-1706); Іван Скоропадський (1706-1708); Лук'ян Жоравка (1709-1719); Іван Кокошкін, російський офіцер (1723-1724); Ілля Пашков, російський офіцер (1724-1728); Семен Галецький (1728-1730); Олександр Дуров, російський офіцер (1730-1734); Афанасій Радішев, російський офіцер (1734-1741); Федір Максимович (1741-1756); Яким Борсук (1757-1759); Олександр Дублянський та Петро Миклашевський (1759-1761); граф Стефан Карнович (1762-1763); князь Юрій Хованський (1763-1769); Михайло Миклашевський, онук полковника Михайла Миклашевського (1769-1780); Яків Завадовський (1780-1782).

³⁹⁰ Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.209-240.

³⁹¹ Персональний склад соціо-службової групи реконструйовано переважно на основі аналізу матеріалів, представлених у: Gajecy G. The Cossack Administration... – V.1-2.

Чернігівський	<p>Іван Самойлович (1668-1669); Іван Лисенко (1669-1671); Василь Многогрішний, брат гетьмана Демка Ігнатовича (1671-1672); Василь Дунін-Борковський (1672-1685); Григорій Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1685-1687); Яків Лизогуб (1687-1698); Юхим Лизогуб (1698-1704); Павло Полуботок, син генерального осавула Леонтія Полуботка (1704–1723); Михайло Богданов, російський офіцер (1723-1735); Володимир Ізмайлов, російський офіцер (1737-1748); Іван Божич, сербський офіцер, колишній полковник ніжинський (1748-1762); Петро Милорадович (1762-1783)</p>
Ніжинський	<p>Пилип Уманець (1669-1674); Марко Борсук (1674-1677); Яків Жураківський (1678-1685); Ярема Непрак (1686-1687); Степан Забіла, син генерального обозного Петра Забіли (1687-1694); Іван Обидовський, небіж гетьмана Івана Мазепи (1695-1701); Лук'ян Жураківський (1701-1718); граф Пьотр Толстой, російський офіцер, зять гетьмана Івана Скоропадського (1719-1727); Іван Хрущов, російський офіцер (1727-1742); Іван Божич, сербський офіцер (1742-1746); Семен Кочубей, онук генерального судді Василя Кочубея (1746-1751); Петро Розумовський, брат гетьмана Кирила Розумовського (1753-1771); Андрій Жураківський (1678-1685)</p>
Київський	<p>Костянтин Солонина (1669-1682; 1687-1690) Григорій Карпович Коровка-Вольський, колишній полковник стародубський (1682-1687; 1689-1690); Костянтин Мокієвський (1691-1708); Федір Коровка-Вольський, син полковника (1708-1712); Антон Танський, сербський шляхтич, зять Семена Палія (1712-1731); Михайло Танський, син полковника Антона Танського (1734-1747); Михайло Михайлович Танський, син полковника Михайла Танського, онук Антона Танського (1747-1751); Єфим Дараган (1751-1762);</p>

	Олександр Безбородько (1774-1775); Лука Лукашевич (1779-1783)
Прилуцький	Лазар Горленко (1664-1668; 1672-1677; 1680-1687) Іван Машенко (1669-1671; 1677-1678) Семен Третяк (1671-1672) Дмитро Чернявський (1679-1680) Іван Стороженко (1687-1692) Дмитро Горленко, син полковника Лазаря Горленка (1692-1708) Іван Нос (1708-1714) Ігнат Ґалаган (1714-1739) Григорій Ґалаган, син полковника Ігната Ґалагана (1739-1764) Іван Ґалаган, син полковника Григорія Ґалагана, онук Ігната Ґалагана, зять полковника київського Єфима Дарагана (1763-1767) Петро Горленко, правнук полковника Лазаря Горленка (1767-1773) Олександр Якубович (1773-1785)
Переяславський	Родіон Дмитрашка-Райча (1666-1671, 1672-1674, 1687-1688) Войца Сербин (1675-1677, 1679-1683) Іван Лисенко, колишній полковник стародубський (1677-1679, 1690-1692) Леонтій Полуботок (1683-1687, 1689-1690) Іван Мирович (1692-1706) Степан Томара (1706-1715) Іван Сулима (1716-1721) Василь Танський, сербський шляхтич, брат київського полковника Антона Танського (1726-1734); Василь Томара, син полковника Степана Томари (1735-1739) Семен Сулима, син полковника Івана Сулими (1739-1766); Григорій Іваненко, виходець з Валахії (1766-1781)
Гадяцький	Григорій Ґамалія (1668-1669, 1687-1688) Андрій Несторенко, зять гетьмана Демка Ігнатовича (1671-1672) Іван Сербин (1672-1675) Максим Ілляшенко (1676-1687) Леонтій Свічка (1688-1699) Дмитро Зеленський (1700-1708) Василь Розумовський, брат гетьмана Кирила Розумовського (1755-1762); Антон Крижанівський (1762-1772) Іван Тарновський (1773-1777)
Лубенський	Василь Савич, син генерального судді Сави Прокоповича (1708-1714)

	<p>Андрій Маркович, брат дружини гетьмана Івана Скоропадського (1714-1727); Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728-1757); Іван Кулябка (1757-1771) Степан Максимович (1771-1781)</p>
Миргородський	<p>Григорій Апостол (1666-1668) Григорій Гладкий (1669-1670, 1676) Михайло Кіяшко (1670-1671) Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672-1676, 1676-1683) Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683-1727) Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727-1736) Василь Капніст (1737-1751) Федір Остроградський (1752-1768) Федір Занковський (1771-1781)</p>
Полтавський	<p>Филон Гаркуша (1669-1670) Федір Жученко (1670-1672, 1679-1680, 1686-1687, 1687-1689, 1689-1691) Дем'ян Гуджол (1672-1674) Прокіп Левенець (1674-1675, 1677-1679) Павло Семенович Герцик, пасинок генерального обозного Петра Забіли (1675-1677, 1683-1686, 1687, 1692-1695) Леонтій Черняк (1680-1682, 1689) Іван Іскра, зять полковника Федора Жученка (1696-1700) Іван Левенець, син полковника Прокопа Левенця (1701-1702, 1703-1709, 1725-1729) Михайло Гамалія, син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії (1702-1703) Іван Черняк, син полковника Леонтія Черняка (1709-1722) Василь Кочубей, син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри (1729-1743) Андрій Горленко, онук гетьмана Данила Апостола і прилуцького полковника Дмитра Горленка (1743-1774) Павло Ізмайлов (1774-1780)</p>

ВЛАДЦІ ТА ПІДВЛАДНІ НА ПОЛКОВОМУ РІВНІ

Соціальна структура Гетьманату, що активно формувалась упродовж середини – другої половини XVII ст., постала на ґрунті, що мав достатньо відмінні базові соціальні показники. Чи не найбільш очевидними були ці відмінності в соціальному облаштуванні Правобережжя та Лівобережжя, освоєння яких протікало далеко несинхронно в часі та й умови географічної близькості чи навпаки віддаленості Степу і войовничих народів, що його населяли, також суттєво позначалися на соціальних структурах населення і характері соціальних зв'язків. Й, вочевидь, саме ця несхожість була однією з головних причин розколу козацької України по Дніпру, що окреслився вже з кінця 50-х років XVII ст.¹¹ Утім і після локалізації з останньої чверті XVII ст. державотворчих потуг козацтва лише на теренах Лівобережної України підстав для розгляду соціальної структури Лівобережного Гетьманату як певної уніфікованої субстанції також немає. Причому, протиставленню підлягає не лише Північ та Південь Гетьманату, з відповідним очевидним переважанням шляхетського елементу на теренах першого над другим. Певні відмінності простежуються навіть у соціальному облаштуванні суміжних регіонів.

Настільки ці відмінності були суттєвими; що було спільним, а що відмінним у соціальних моделях регіонів, характері соціального дисциплінування тощо – це все ті питання, що видаються не лише вельми цікавим, а принципово важливими дослідницькими завданнями при реконструкції загальної картини соціального облаштування Гетьманату.

Предметом цього дослідження виступають відповідні соціальні показники Полтавського полку, тобто одного з найпівденніших полків Гетьманату, котрий традиційно сприймається як такий, що найдовше зберігав у собі традиції військової демократії, характерні для сусідньої з ним Запорозької Січі, і де процеси соціального трансформування зразків, витворених у роки революції середини XVII ст., розпочалися пізніше, аніж де-інде на Лівобережжі.

Джерела реконструкції

Для реалізації поставленої мети, що є вельми важливим, існує достатньо репрезентативна джерельна база, яка до того ж досі не ставала предметом спеціального вивчення. Її основу становлять переписні книги Полтавського полку

¹¹ Ширше авторські погляди на цю проблему див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.

1719, 1721 та 1732 років, а також переписні книги Миргородського полку 1723 і 1737 років.

Переписні чи Ревізійні книги є надзвичайно цінним та унікальним джерелом із соціальної історії Гетьманату першої половини XVIII ст. Унікальність названих документів зумовлюється насамперед належною якістю збереження джерел та повнотою представленої в них інформації. На противагу, скажімо, вельми деталізованому, але незавершеному в усіх сотнях як Полтавському, так і Миргородському полках Генеральному опису 1765-1769 років², названі ревізії проводилися в усіх адміністративних одиницях і всіх наявних на той час населених пунктах полку. Окрім того, цінність досліджуваного джерела зумовлюється і тією обставиною, що жодної іншої подібної документальної серії, де б фіксувалася соціальна структура певних адміністративних одиниць Гетьманату з періодичністю відповідно у два та дев'ять років, на жаль, не збереглося.

Попри свою унікальність переписи 1719, 1721 і 1732 рр. не ставали об'єктом спеціального комплексного вивчення³, на противагу, знову ж таки, добре дослідженим матеріалам Рум'янцівського опису другої половини XVIII ст.⁴

Загалом переписи в Гетьманаті були важливим елементом соціального і фіскального дисциплінування. Як зазначалось у пізніших офіційних документах з приводу їх реалізації, переписи проводилися, щоб «обыватели во всех общенародных повинностях были уравнены и одни перед другими не имели в том тягости»⁵. І дійсно, на основі їх матеріалів визначалися розміри і форми оподаткування, а також розквартирування на квартири російських регулярних

² З початком російсько-турецької війни О.П.Рум'янцев 10 лютого 1769 р. наказав припинити перепис, хоча в більшості полків (у тому числі й Полтавському і Миргородському) роботу не було завершено. Тому в розпорядженні дослідників відсутні матеріали тринадцяти з сімнадцяти існуючих у XVIII ст. на Полтавщині сотень – збережено лише описи Полтавських міських сотень і двох периферійних, Великобудищанської і Решетилівської. Приблизно така ж ситуація склалась і щодо опису Миргородського полку – з існуючих у XVIII ст. п'ятнадцяти (у середині століття – шістнадцяти) сотень збереглися переписні книги лише десяти, а й то у них наведені відомості про далеко не всі населені пункти, що розміщувались у цих десяти сотнях. – Див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – С. 68-88.

³ Як правило, дослідники зверталися до них лише в контексті з'ясування окремих локалізованих територіально чи тематично питань. Наприклад, див.: Мицик Ю. Царичанка козацька. – К., 2004. – С.78-84.

⁴ Наприклад див.: Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи, полк Черниговский // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 33, 35-37, 44-46; Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // Киев. старина. – 1883. – Кн. 10. – Ноябрь. – С.402-432; Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Ч.І. – Полтава, 1913; Ч.ІІ. – Полтава, 1914; Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцівської ревізії // Україна. – 1924. – № 3; Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1676 р. за Рум'янцівським описом // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн.6. – К., 1925 та ін.

⁵ НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. 58240. – Арк.124-124 зв.

полків чи українських охотницьких військ⁶. Тому, козацька старшина була зацікавлена в оновленні результатів переписів, приведення їх у відповідність з фактичним станом речей. Як зазначав з цього приводу переяславський суддя К.Лесеков, «люди полку... обыватели також владельческие люди оставя свои силича за границу тако и в другие места пошли, а нене безвестно бежали... а оставшиесе обыватели за розишедшимися людьми многого числа излишней тяж ести в следующую винтер-квартиру непосилили и чрез то крайнее разорение...» прийшли⁷.

Зрозуміло, що фіскальна «прив'язаність» переписів об'єктивно створювала підґрунтя для можливого спотворення його результатів. Адже приховування справжнього стану справ, свідоме заниження майнових статків, скажімо підданих того чи іншого козацького урядника, могло принести зацікавленим особам певні майнові дивіденди. Утім, виявити такі спотворення наразі неможливо і їх варто віднести до розряду можливо допустимої похибки.

Перепис 1719 року – «Компут всего полку Полтавского товариства и посполства конних и піших также и воловую упряж міючих за [...]вого рейментарства ясневелможного его мсти пана Іоанна Ільича Скоропадского [...] по указу его велможности есаул [...]ойсковый енералный его мст пн Василий Жураковский, 1719 року»⁸ – як можна зробити висновок з його преамбули, був ініційований гетьманським урядом Івана Скоропадського та реалізований під керівництвом генерального осавула Війська Запорозького Василя Жураковського.

Документ містить 188 аркушів оригінального тексту.

Ініціатива складання перепису 1721 р. – «Компут всего товариства комонного служащего, козаков воловью упряж меючих и піших, також людей посполитих тяглых, піших, ніщетних и подсосудков по указу его млсти пана Івана Черняка полковника войска Его Црского Прсвтлого Влчства Запорожского Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 марта 20»⁹ – виходила вже від полтавського полковника Івана Черняка й переслідувала мету впорядкування козаками і посполством несення служб і виконання повинностей, насамперед по утримуванні російських драгунів.

Документ містить 210 аркушів оригіналу звітів, надісланих із сотенних канцелярій, від городових отаманів, війтів і старост. Усі вони скріплені підписами і печатками відповідних урядників.

Перепис 1721 р., на відміну від попереднього, не фіксує склад полкової старшини, а встановити особовий склад старшини сотенного і городового рівня можна лише за підписами під справозданнями (щоправда, їх візували лише представники, а не всі члени старшинського корпусу). Натомість, перепис цього року містить вичерпні відомості про склад військових слуг полкового рівня,

⁶ Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.1501. – Оп.1. – Спр. 77. – Арк.1.

⁷ Там само. – Ф. 51. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.1.

⁸ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. 54480. – Арк.1.

⁹ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. 54481. – Арк.1.

а також соціо професійні групи слюсарів і ковалів, належних до Переволочанського замку, або ж гетьманських перевізників – «от сустанцій волних»¹⁰.

Найповнішою з-поміж досліджуваних версій ревізією Полтавського полку є перепис 1732 р., ініційований гетьманським урядом Данила Апостола та представлений у формі механічно зведених в один документ надісланих з місць ревізій, наприклад «Виденіє полкового города Полтави сколько в оной обретаецца полковой старшины, бунчуковых товаришей и знатных вдов, полковых служителей, значковых товаришей, атаманов, козаков можных, промыслом великим и малым бавячихся, грунтовых и малогрунтовых, убогих и крайне убогих козаков и вдов козаков, коней и волов не имеют и служит войсковой службы не могут, дворов владельческих, приїжджих, дворов пустых и футоров, значит нижей сего 1732 года юля 16»¹¹.

Загальний обсяг цього масиву документів становить 568 аркушів.

Перепис 1732 р. містить інформацію про склад полкової, сотенної, городової і курінної старшини. У ньому ж містяться й відомості про бунчукових і значкових товаришів. Причому, з документа можна почерпнути й унікальну інформацію про нечисленні соціальні групи: «знатные вдовы бунчуковые» та «знатне вдовы значковые»¹². Наявність останніх у соціальній структурі Гетьманату є вповні логічною, проте поки що не описаною в історіографії.

Перепис містить також додатково інформацію про «козаків промыслом купеческим знатним бавячіся»¹³ або ж «козаків купчих неболшим промыслом бавячіся»¹⁴, про «протекціантів» різних впливових осіб з числа козацької адміністрації Полтавського полку та вищих російських офіцерів і сановників.

В адміністративній структурі полку принципово новим явищем порівняно з попередніми роками є поява соціальної групи «асаульцов» – козацьких служителів низового рівня.

Зауважена вже вище добра збереженість матеріалів ревізій дає підстави провести комплексне дослідження адміністративної та соціальної структури Полтавського полку, чого не можна досягти на основі аналізу інших історичних джерел.

Як певну ваду цього, комплексного, джерела – а саме так можна розглядати переписи 1719, 1721 та 1732 рр. – варто розцінювати недостатню уніфікованість його окремих частин. Адже переписи, як можна зробити висновок з їх фактичного результату, проводилися за відмінною методикою, їх матеріали містять часом відомості, виведені з різних оціночних критеріїв, або ж такі, що стосуються тих аспектів соціального життя, які не бралися до уваги в інших документах. У кінцевому ж результаті це не дозволяє простежити трансформацію тих чи інших соціальних характеристик у їх розвитку, вдовольнившись почасти лише констатацією факту існування того чи іншого соціального феномену.

¹⁰ Там само. – Арк. 158 зв.

¹¹ Виденіє... 1732 года // НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. 54335. – Арк.2.

¹² Там само. – Арк. 1 зв., 3.

¹³ Там само. – Арк. 3 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 3 зв.

Територіально-адміністративний устрій Полтавського полку

Перепис 1719 р. фіксує на території Полтавського полку крім самого полкового центру, міста Полтави, ще 59 населений пункт. Ревізійні відомості початку 1730-х років вказують на існування 69 населених пунктів. Порівняльний аналіз індексу поселень Полтавщини у варіантах 1719 та 1732 рр. вказує не лише на появу цілої низки нових позицій, а й зникнення окремих поселень, згадки про які існували раніше. Причому, зважаючи на ту обставину, що йдеться не лише про зникнення слобод чи сілець, а й повноцінних сіл, вважаємо, що, насамперед, причина не потрапляння того чи іншого населеного пункту у звітну документацію крилася не в його фізичному зникненні, а у втраті звітності по ньому або спробі виведення його з-під фіскального дисциплінування.

В адміністративному відношенні, згідно з матеріалами ревізій, Полтавський полк у 1710-ті – 1730-ті роки поділявся на 16 сотень. У свою чергу Перша та Друга полкові сотні (названі в матеріалах ревізії 1719 р. за іменами їх сотників, відповідно «сотня пана Якова Черняка полковая» та «сотня пана Дмитрія Самарського полковая») поділялися на низку куренів, що об'єднували козаків окремих сіл і містечок, належних до цих сотень. 1719 року в сотні Якова Черняка таких куренів налічувалося 10, а в сотні Дмитра Самарського – 11 (за переписом 1732 р. їх стало відповідно 9 та 12).

У переважній більшості сотень Полтавського полку згідно з матеріалами переписних книг поділ на курені, як правило, не простежується. За переписом 1719 р. виняток становили лише Білицька сотня, до складу якої входили Комарівський курінь¹⁵, Соколківська сотня – Лучківський і Ханделеєвський курені та Нехворощанська сотня – Шедіївський курінь.

У частини дрібних населених пунктів (сілець, слобод чи поселень, «на купленному ґрунті осажених»¹⁶) присутність представників козацького товариства не фіксується. Отже у цих поселеннях діяли лише самоврядні інституції поспільства або владні повноваження здійснювали особи, призначені державцею цього поселення.

Окремішнє положення посідав Переволочанський замок, що «до власності рейментарської належав». Він мав власну адміністрацію, очолювану «переволочанським дозорцею», а також – до певної міри самобутню соціальну структуру.

Як можна зробити висновок з аналізу переписних книг, упродовж першої третини XVIII ст. структура полково-сотенного устрою зазнавала певних змін. Змінювалися також назви сотень і куренів. Зокрема, якщо за переписом 1719 р. Рибцівський курінь входив до складу Першої полкової сотні, то за переписом 1732 р. – Другої. Натомість Грабінівський курінь, який 1719 року належав до Другої полкової сотні, у переписних книгах 1732 р. приписаний до міста Полтави, поряд із Полтавським міським куренем.

По різному названі в переписах 1719 та 1732 рр. Перша та Друга полкові сотні. У першому випадку вони позначаються прізвиськом сотників, які їх

¹⁵ Компут всего полку Полтавского... 1719 року.. – Арк. 121 зв.-122.

¹⁶ Там само. – Арк. 54 зв.

очолюють – відповідна «сотня пана Якова Черняка полковая» та «сотня пана Дмитрія Самарського полковая». Окрім того, перепис 1719 р. фіксує в списку мешканців с. Яковці «козаків сотенних яковських і павленковських», а вже в матеріалах ревізії 1732 р. у структурі Першої полкової сотні вказана наявність «Павленковского» куреня, без згадки про входження до його складу яковцівських козаків¹⁷.

За переписом 1719 р. сотенні козаки Лучківського і Ханделєвського куренів вписані до Соколківської сотні¹⁸, переписом 1721 р. – Переволочанської¹⁹, а переписом 1732 р. – Кишеньківської²⁰. Щоправда, у цих випадках маємо справу зі специфічними адміністративними й соціальними умовами. Адже села Лучки і Ханделєвка були «мастностями рейментарськими» (як це фіксує перепис 1721 р.)²¹ та «належали до замку Переволочанського» (згідно з формулюваннями переписних книг 1719 р.)²². Через такий їх адміністративний статус, частина козаків вважалася такими, що є «прислужаючись до замку рейментарского Переволочанского», а частина – «козаки к сотні Кишенковской належныє»²³. Згідно з переписом лучківських козаків 1732 р. до першої групи входило 77 козаків (чи точніше – козацьких дворів), а до другої – 15²⁴. У с. Ханделєвка відповідно було 27 сотенних і 8 замкових козаків²⁵. Зрозуміло, що кожна з цих груп мала власну місцеву адміністрацію.

Своєрідність же Рибицького куреня полягала в тому, що 1719 року рибицьке товариство (всього 76 козаків) хоч і було представлене в структурі першої полкової сотні (або точніше – «сотні Якова Черняка»), але за своїм підпорядкуванням було виведено з-під влади сотника, оскільки значилось у статусі «курінчиків» (про цю категорію козацтва див. далі) полтавського полковника Івана Черняка²⁶. Перепис 1732 р. проводився вже після смерті полковника і після втрати рибицькими козаками статусу «курінних козаків полковника». Утім, чим була зумовлена потреба у включенні тепер уже 84 рибицьких сотенних козаків до складу Другої²⁷, а не Першої полкової сотні – виявити не вдалось.

У переписі 1732 р. до складу Новосанжаровської сотні вперше вписано козаків Лелюховського куреня, «которые сотни прислужаючие» (всього 30 дворів)²⁸, наявність котрих раніше в сотенному компуті не фіксувалась. У переписних

¹⁷ Виденіє... 1732 года... – Арк.51.

¹⁸ Компут всего полку Полтавского... 1719 року.. –Арк.144-146 зв.

¹⁹ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... – Арк. 159-162.

²⁰ Виденіє... 1732 года... – Арк. 165-169.

²¹ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721..., Арк. 159.

²² Там само. – Арк.. 144.

²³ Виденіє... 1732 года... – Арк. 165.

²⁴ Підраховано за: Виденіє... 1732 года... – Арк. 165.

²⁵ Підраховано за: Виденіє... 1732 года... – Арк. 168.

²⁶ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 35.

²⁷ Виденіє... 1732 года... – Арк. 62-63.

²⁸ Там само. – Арк. 109 зв. – 110.

книгах 1719 р. зазначалося, що «село Лелюховка под Новими Санжарами, в подданстве пану Григорію Буцкому осавулу полковому и пану Павлу Ждановичу сотнику новосанжаровському»²⁹.

Таблиця № 9

**Адміністративний устрій Полтавського полку
за переписами 1719 р. і 1732 р.³⁰**

1719 і 1732 рр.

За переписом 1719 р.		За переписом 1732 р.	
Полковий центр	Полтава	Полковий центр	Полтава <i>Грабинівка і</i> Вакулинці Іскрівка, слобідка
Перша полкова сотня	<i>Петрівці</i> Петрівська слобідка <i>Гавронці</i> <i>Стасовці</i> <i>Брусія</i> Брусійська слобідка <i>Кам'янка</i> <i>Тахтаулове</i> <i>Диканька</i> <i>Жуки</i> <i>Івончинці</i> <i>Яківці</i> <i>Павленки</i> <i>Рибці</i>	Перша полкова сотня	<i>Петрівці</i> Петрівська слобідка <i>Кам'янка</i> <i>Стасовці</i> <i>Брусія</i> Брусійська слобідка <i>Диканька</i> <i>Гавронці</i> Черняківка <i>Тахтаулове</i> Патлаївка Ковалівка Павлівка <i>Жуки</i> <i>Івончинці</i> <i>Яківці</i> <i>Павленки</i> Прирівська слобідка

²⁹ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк.108 зв.

³⁰ Складено за матеріалами: Компут всего полку Полтавского... 1719 року – Арк. 1-188; Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

Друга полкова сотня	<i>Гуджолі</i> <i>Шостаки</i> <i>Супрунівка</i> <i>Івашки</i> <i>Пушкарівка</i> <i>Мильці</i> Куклинці Ольшанка Чернечий Яр Нові Млини Комарівка, сільце	Друга полкова сотня	<i>Рибці</i> <i>Гуджолі</i> <i>Шостаки</i> <i>Супрунівка</i> <i>Івашки</i> <i>Мильці</i> <i>Мачохи</i> <i>Нижні Млини</i> <i>Пушкарівка</i> Куклинці Ольшанка <i>Мачохи</i> Микілка Писарівка <i>Грабинівка</i> Буланове Малинівка Росошинці Ольшани, слобідка
Великобудищанська сотня	Великі Будища, містечко <i>Мачохи</i> <i>Нижні Млини</i> <i>Грабинівка</i> Іскрівка, слобідка Микілка, слобідка Тягамлик, слобідка Росошинці, сільце Тростянка, сільце Ольшанови, слобідка Буланове, слобідка Слобідка монастирська Старі Млини	Великобудищанська сотня	Великі Будища, містечко Чернечий Яр Нові Млини Комарівка, сільце
Решетилівська сотня	Решетилівка, містечко	Решетилівська сотня	Решетилівка, містечко Димівщина
Старосанжарська сотня	Старі Санжари, місто	Старосанжарська сотня	Старі Санжари, місто

Новосанжарська сотня	Нові Санжари, містечко Лелюхівка	Новосанжарська сотня	Нові Санжари, містечко <i>Лелюхівка (???)</i>
Білицька сотня	Білики, містечко Федорівка <i>Комарівка</i>	Білицька сотня	Білики, містечко Федорівка <i>Комарівка</i>
Кобеляцька сотня	Кобеляки, містечко Горішні Млини	Кобеляцька сотня	Кобеляки, містечко Горішні Млини
Сокольська сотня	Соколи, містечко	Сокольська сотня	Соколи, містечко
Переволочанський замок	<i>Лучки</i> <i>Ханделіївка</i>	Переволочанський замок	<i>Лучки</i> <i>Ханделіївка</i>
Кишеньківська сотня	Кишенці, містечко	Кишеньківська сотня	Кишенці, містечко
Переволочанська сотня	Переволочна, містечко	Переволочанська сотня	Переволочна, містечко
Келебердська сотня	Келеберда, містечко	Келебердська сотня	Келеберда, містечко
Орлянська сотня	Орель, містечко	Орлянська сотня	Орель, містечко
Китайгородська сотня	Китайгород, містечко	Китайгородська сотня	Китайгород, містечко
Царичанська сотня	Царичанка, містечко	Царичанська сотня	Царичанка, містечко
Маяцька сотня	Маячка, містечко	Маяцька сотня	Маячка, містечко
Нехворощанська сотня	Нехворощ, містечко <i>Шедіївка</i> Васильківка	Нехворощанська сотня	Нехворощ, містечко <i>Шедіївка</i> Васильківка Монастирське село

Як уже неодноразово зазначалось у спеціальній літературі³¹, за кількістю козаків сотні, як і полки, суттєво різнились одна від другої. Переконливим свідченням цього є й наведені у таблиці обрахунки кількості козацьких дворів Полтавського полку 1732 року. Так, наприклад, якщо в Орлянській сотні кількість дворів товариства обраховувалася в 93 одиниці, Переволочанській і

³¹ Див. наприклад: Дядиченко В.А. Назв. праця. – К., 1959. – С. 250.

Китайгородській – 84, а Маяцькій – лише 72, то відповідні показники в Білицькій сотні становили 411, Кобеляцькій – 588, Першій полковій – 783, а в Другій полковій – аж 799.

Так само різною була і кількість козацького товариства в куренях. Найменшою вона була в Грабнівському і Брусівському куренях – по 24 козацьких двори, а найбільшою в Полтавському міському, Петровському та Мачоському – відповідно, 202, 221 та 219 дворів. Як бачимо, останні три курені за кількістю товариства не лише переважали нечисленні Орлянську, Переволочанську, Китайгородську та Маяцьку сотні, а й були численнішими за середньостатистичні Келебердську (153) та Царичанську (138) сотні, і приблизно такими ж, як Сокольська (202), Старосанжарська (219), Нехворощанська (222) та Великобудищанська (228) сотні.

Вочевидь, у контексті порівняння показників кількісного складу окремих сотень доречним буде зауважити, що найменші за кількістю козацьких дворів і такі, що склалися переважно лише із самого сотенного центру, тобто без належних до них куренів, були так звані Поорельські сотні, що виникли в середині 70-х років XVII ст., коли на момент занепаду Правобережного гетьманату на Полтавщину стрімко почали переселятися козаки з Правобережжя на Лівобережжя. Як зазначав із цього приводу сучасник подій, до того ж за народженням і проживанням тісно пов'язаний із Полтавщиною, Самійло Величко: «Осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китайгородом, Царичанкою, Маячкою, Нехворошою й Керебурдою...»³². Зважаючи на небезпеку сусідства з Диким Полем, а також не досить сприятливі кліматичні умови, порівнюючи з іншими регіонами Полтавщини, упродовж останньої третини XVII – початку XVIII ст. Поорелля так і не стало густонаселеним краєм.

Соціальна структура населення Полтавського полку

Соціальний поділ населення Полтавського полку укладачі переписних книг насамперед здійснюють за ознакою належності до товариства чи посполства. Священослужителі не підпадали ані під одну, ані під другу категорію. Утім при ревізуванні загальної кількості дворів відомості про них (як наприклад, у ревізії 1732 р.) заносилися до списків, де описували двори поспільства.

За ревізією 1721 р., що, як уже відзначалося вище, переслідувала насамперед фіскальні цілі, до числа козацького товариства було зараховано 5 тисяч 135 дворів, а до поспільства – 8 тисяч 704 двори.

Козаки у свою чергу розприділялися за своєю причетністю до полкового і сотенного урядування, військових слуг і особливих службових категорій (наприклад, курінчиків) і значних або заслужених козаків, а також за майновою спроможністю. В останньому випадку цей поділ утілювався, як це було, наприклад, у матеріалах перепису 1719 р., у наявність категорій «конних», «тяглих» і «піших»; або ж «конних», «воли маючих», «піших» козаків – у переписних книгах 1721 р. Укладачі перепису 1732 р. виділяли козаків «грунтових», «мало-грунтових», «убогих» і «весьма убогих».

³² Величко С. Літопис. – Т.2. – С.179.

Окремо виділялися козацькі двори, де жили козацькі вдови, яких також розрізняли залежно від матеріальних статків. В окрему групу заносили козацьких «підсусідків», «протекціантів». У полковому центрі перепис 1732 р. виділяв з козацького загалу заможних товаришів, котрі «промислом купецьким бавяться», поділяючи їх своєю чергою на більш і менш заможних.

При переписі поспільства маркував водорозділ між категоріями власне посполитих (ратушних чи підданських) та міщан. Утім далеко не завжди межа між посполитими і міщанами чітко проводилась. І, власне, міщани входили в загальне число поспільства.

При описі поспільства, насамперед, зауважувалося чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл) чи перебувають у підданстві в приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожна з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділялася за майновим цензом, наприклад на «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих» (перепис 1732 р). Окрім того, на «посполитих болшим промислом бавячихся», «посполитих неболшим промислом бавячихся», «підсусідків посполитих», «підсусідків попівських».

У середовищі міщан, згідно з переписом жителів Полтави 1719 р., виділяються групи: «купецькі і торговые мещане»; «посполитые тяглые»; «посполитые пешіе»; «цеховые». Перепис 1732 р., окрім того, в купецькому середовищі виділяє міщан, котрі «болшим промислом бавячихся», і тих котрі «средним промислом бавячихся». У середовищі цеховиків в одних випадках фіксується диференціація на «тяглих» і «піших» (наприклад у Великих Будищах, Решетилівці), в інших не фіксується (Полтава тощо).

Таблиця № 10

**Соціальна структура населення Полтавського полку
за переписом 1719 р.³³**

Населений пункт	Козаки	Міщани	Поспільство
м. Полтава	Кінні – 182 Тягли – 51 Піші – 18+8	«купецькі і торгові люди» – 55 <i>Цехові:</i> Кравці – 43 Різники – 23 Шевці – 36 Гончарі – 12 Ковалі – 17 Ткачі – 20	Тягли – 46 Піші – 98

³³ Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-188.

с. Петрівка	Кінні – 120 Піші – 78		<i>Піддані Полтавського монастиря: Тяглі – 33 Тяглі «з козаків придані» – 66 Піші – 42 Піші «з козаків придані» – 35</i>
[Петрівська] слободка			<i>Піддані сотника Якова Черняка Тяглі – 4 Піші – 9</i>
с. Гавронці	Кінні – 28		<i>Тяглі – 66 Піші – 68</i>
с. Стасовці	Кінні – 37 Тяглі – 19 Піші – 10 Курінчики – 17		<i>Піддані Василя Кочубея Тяглі – 20 Піші – 69</i>
с. Брусія	Кінні – 7 Тяглі – 9 Піші – 5		<i>Піддані Дороша Нашинського Тяглі – 4 Піші – 17</i>
[Брусівська] слободка			<i>Піддані Василя Зеленського, дозорця переволочанського Тяглі – 6 Піші – 21</i>
с. Кам'янка	Кінні – 20 Тяглі – 4 Піші – 2		<i>Піддані Пилипової Чернячки Тяглі – 17 Піші – 2</i>
с. Тахтаулове	Кінні – 70 Тяглі – 20	Належні до міського цеху – 9	<i>Піддані сотника Якова Черняка Тяглі – 13 Піші – 8 Піддані Дмитра Колачинського, сотника Тяглі – 14 Піші – 14 До ратуші полтавської належні Тяглі – 24</i>

містечко Диканька	Кінні – 32 Тяглі – 29 Піші – 20 Курінчики – 24		<i>Піддані Любові Кочубеївни Тяглі – 240 Піші – 142</i>
с. Жуки	Кінні – 24 Тяглі – 9 Піші – 16 Курінчики – 20		<i>Піддані Василя Кочубея Тяглі – 20 Піші – 20 Ремісники – 34 Козаки піші (?) – 12</i>
с. Івочинці	Кінні – 36 Тяглі – 17 Піші – 5		<i>Піддані Василя Кочубея Тяглі – 32 Піші – 32</i>
с. Яківці	Кінні – 24 Тяглі – 16 Піші – 7		<i>Піддані Петра Яковенка Тяглі – 10 Піші – 12 Піддані отця Івана Святайла Тяглі – 11 Піші – 10</i>
с. Павленки			<i>Піддані Кирила Івановича, війта полтавського Тяглі – 6 Піші – 11</i>
с. Рибці	Курінчики – 76		<i>Піддані Петра Кованьки, колишнього судді полкового Тяглі – 19 Піші – 14 Піддані покійного Яреми Черняка Тяглі – 20 Піші – 10</i>
с. Гуджолі	Кінні – 21 Тяглі – 17 Піші – 40		<i>Піддані Григорія Буцького, полкового осавула Тяглі – 20 Піші – 22 Піддані Марка Буцького Тяглі – 19 Піші – 9 До ратуші полтавської належні Тяглі – 16 Піші – 20</i>

с. Шостаки	Кінні – 11 Тяглі – 12 Піші – 4		<i>Піддані</i> Тяглі – 20 Піші – 10 <i>До ратуші</i> <i>полтавської</i> <i>належні</i> Тяглі – 14 Піші – 3
с. Супрунівка	Кінні – 20 Тяглі – 19 Піші – 21		<i>Піддані Григорія</i> <i>Богаєвського,</i> <i>писаря полкового</i> Тяглі – 16 Піші – 20
с. Івашки	Кінні – 25 Тяглі – 27 Піші – 13 Курінчики – 2		<i>Піддані Івана</i> <i>Залеського</i> Тяглі – 37 Піші – 35
с. Пушкарівка	Кінні – 28 Тяглі – 16 Піші – 19		<i>Піддані Олександра</i> <i>Чуйкевича</i> Тяглі – 7 Піші – 6 <i>Піддані отця Івана</i> <i>Величковського,</i> <i>колишнього</i> <i>протопопа</i> <i>полтавського</i> Тяглі – 7 Піші – 7
с. Мильці	Кінні – 31 Тяглі – 19 Піші – 8		<i>Піддані Івана</i> <i>Левенця,</i> <i>бунчукового</i> <i>товариша</i> Тяглі – 50 Піші – 73
с. Куклинці			<i>Піддані Лаврентія</i> <i>Микитовича,</i> <i>осавула полкового</i> Тяглі – 18 Піші – 12
с. Ольшанове (Ольшанка)			<i>Піддані Дмитра</i> <i>Левенця</i> Тяглі – 19
с. Чернечий Яр			<i>Піддані</i> <i>Великобудищанського</i> <i>дівочого монастиря</i> Малогрунтови – 2 Убогі – 19 Дуже убогі – 103

с. Нові Млини			<i>Піддані Василя Кочубея</i> Грунтові – 1 Дуже убогі 12+2 <i>Піддані Павла Апостола,</i> «полковника (?) миргородського» Дуже убогі – 8 <i>Піддані Івана Сулими, сотника</i> Дуже убогі – 15 <i>Піддані лубенського монастиря</i> Дуже убогі – 16+2
Сільце Комарівка			<i>Піддані Івана Цурки, значкового товариша</i> Дуже убогі – 8 <i>Піддані Семена й Івана Максимовичів, значкових товаришів</i> Дуже убогі – 15+1
м. Великі Будища	Кінні – 124 Тяглі – 86 Піші – 29	Купецькі і торгові люди – 28 <i>Цехові:</i> Кушніри тяглі – 25, піші – 33 Колісники тяглі – 17, піші – 7 Бондарі тяглі – 10, піші – 32 Ковалі тяглі – 7, піші – 6 Різники тяглі – 26, піші – 11 Ткачі тяглі – 9, піші – 15 шевці тяглі – 10, піші – 32 гончарі тяглі – 7, піші – 14	Тяглі – 144 Піші – 164 <i>Грунтові – 9+6</i> <i>Малогрунтові – 97+6</i> <i>Убогі – 171+12</i> <i>Дуже убогі – 322+28</i> <i>Підсусідків – 13</i>

с. Мачохи	Кінні – 62 Тяглі – 37 Піші – 23	<i>Цехові:</i> Колісники – 21 Бондарі – 8 Шевці – 5 Ковалі – 2 Ткачі – 5 Шевці – 3	<i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 81 Піші – 83
с. Нижні Млини	Кінні – 26 Тяглі – 14 Піші – 5 Курінчики – 10		<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша</i> Тяглі – 26 Піші – 20
с. Грабинівка	Кінні – 10 Піші – 5		<i>Піддані міські</i> Тяглі – 25 Піші – 13
слобідка Іскровка			<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 16 Піші – 5
слобідка Нікольська			<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 26 Піші – 20
слобідка Тягамлик			<i>Піддані Івана Залеського</i> Тяглі – 17 Піші – 15
сільце Росошинці			<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 6 Піші – 15
сільце Тростянка			<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 8
сільце Ольшанове			<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 6
сільце Буланове			<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 4 Піші – 6

під монастирем Полтавським			<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 14 Піші – 37
с. Старі Млини			<i>Піддані Лубенського монастиря</i> Тяглі – 5 Піші – 9 <i>Дмитрові Колачинському за універсалом гетьманським прислужуючи – 16</i> <i>Піддані Максима Левченка</i> Тяглі – 16 <i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 14 Піші – 22 <i>Піддані Великобудицького Скитського дівочого монастиря</i> Тяглі – 106 Піші – 65
м. Решетилівка	Кінні – 249 Тяглі – 148 Піші – 30	<i>Цехові:</i> Кушніри тяглі – 13, піші – 21 Шевці тяглі – 7, піші – 13 Ткачі тяглі – 9, піші 19 Різники тяглі – 14, піші 5	Тяглі – 116 Піші – 118 Чиншові – 16
м. Старий Санжаров	Кінні – 155 Тяглі – 61 Піші – 43	<i>Цехові:</i> Кушніри – 21 Шевці – 23 Ткачі – 24 Колісники – 19 Різники – 9 Бондарі – 11 Ковалі – 10S	Тяглі – 7 Піші – 99

м. Новий Санжаров	Кінні – 110 Тяглі – 30 Піші – 15	<i>Цехові:</i> Кушніри – 37 Шевці – 29 Ткачі – 31 Колісники – 13 Різники – 19 Бондарі – 9 Ковалі – 6 Калачники – 15	Тяглі – 156 Піші – 222
с. Лелюхівка			<i>Піддані Григорія Буцького, осавула полкового</i> Тяглі – 19 Піші – 15 <i>Піддані Павла Ждановича, сотника</i> Тяглі – 18 Піші – 18
м. Білики	Кінні – 207 Тяглі – 118 Піші – 67	<i>Цехові:</i> Кушніри – 44 Шевці – 27 Ткачі – 46 Колісники – 8 Різники – 19 Бондарі – 9 Ковалі – 6 Калачники – 15 Гончарі – 9	Тяглі – 88 Піші – 210
с. Комаровка	Кінні – 23 Піші – 17		<i>Піддані Климентія Нащинського, обозного полкового</i> Тяглі – 37 Піші – 50
м. Кобеляки	Кінні – 347 Тяглі – 128 Піші – 93	<i>Цехові:</i> Кушніри – 21 Шевці – 31 Колісники – 8 Різники – 23 Бондарі – 9 Ковалі – 11 Гончарі – 4 Теслі – 8	Тяглі – 151 Піші – 122 <i>Піддані отця протопопа кобеляцького – 5</i>

с. Горішні Млини			<i>Піддані Сави Михайловича, сотника</i> Тяглі – 8 Піші – 13
м. Соколка	Кінні – 142 Піші – 53	<i>Цехові:</i> Ткачі – 19 Шевці – 17 Різники – 19	Тяглі – 49 Піші – 115
с. Лучки	Кінні – 22		Тяглі – 66 Піші – 83
с. Ханделеєвка	Кінні – 14		Тяглі – 28 Піші – 42
м. Кишенька	Кінні – 178 Тяглі – 48 Піші – 30	<i>Цехові:</i> Шевці – 13 Кушніри – 9	Тяглі – 90 Піші – 148
м. Переволочна	Кінні – 82 Тяглі – 23 Піші – 33		Тяглі – 35 Піші – 110
м. Келеберда	Кінні – 185 Піші – 49	<i>Цехові:</i> Шевці – 25 Різники – 18 Кравці – 25	Тяглі – 139 Піші – 172
м. Орель	Кінні – 60 Піші – 61		Тяглі – 62 Піші – 100 <i>Піддані сотника – 2</i> <i>Піддані отамана – 2</i> <i>Піддані писаря – 1</i> <i>Піддані осавула – 1</i>
м. Китайгород	Кінні – 93 Піші – 32		Тяглі – 106 Піші – 104

м. Царичанка	Кінні – 103 Тяглі – 46 Піші – 12	<i>Цехові:</i> Різники – 7 Компанійців – 12	Тяглі – 4 Піші – 118
м. Маячка	Кінні – 42 Піші – 37		Тяглі – 25 Піші – 34 <i>Піддані сотника – 6</i>
м. Нехвороща	Кінні – 80 Тяглі – 10 Піші – 19		<i>Піддані Івана Черняка, полковника полтавського</i> Тяглі – 30 Піші – 31
с. Шедіївка	Кінні – 10 Піші – 2		<i>Піддані Івана Черняка, полковника полтавського</i> Тяглі – 4 Піші – 40 <i>Піддані Нехворощанського монастиря</i> Тяглі – 44
сільце Васильковка			<i>Піддані Івана Черняка, полковника полтавського</i> Тяглі – 7 Піші – 8

Полкова, сотенна й курінна козацька старшина

Полкова старшина. Соціальна група полкової старшини у першій третині XVIII ст. включає до свого складу десять осіб. Інституційно до складу полкової старшини включено традиційний для Гетьманату перелік урядів полкового рівня – полковник, писар, два осавули та два хорунжих. Окрім того, компути 1719 та 1732 рр. називають серед полкової старшини також гарматних осавула

і хорунжого, яких дослідники зазвичай не включають до складу козацької адміністрації полкового рівня³⁴.

Зважаючи на прикладне значення перепису 1721 р. – встановлення спроби можності козаків і поспільства виконувати повинності, насамперед утримувати російських драгун, а також ту, обставину, що старшина була звільнена від цих обов'язків, – інституційний і персональний склад цієї соціальної групи у документі не фіксується.

Аналізуючи ж поіменний реєстр полкової старшини, не можна не звернути увагу на той факт, що за тринадцять років, які минули від перепису 1719 р. до перепису 1732 р. персональний склад цієї соціальної групи козацтва оновився докорінно. Так, з числа представників полкової старшини 1719 р. на початку 1730-х років при владі залишилося лише троє урядовців: Лаврентій Никитович (щоправда, тепер він записаний як «Лаврентій Никитов»), Михайло Руденко та Павло Герасимович. За час, що минув від 1719 р., Лаврентій Никитович з уряду другого осавула перемістився на другу за впливовістю і престижністю полкову посаду обозного. Михайло Руденко з уряду хорунжого піднявся шаблем вище – на уряд другого осавула. Так само і службове зростання Павла Герасимовича вимірювалося лише одним шаблем ієрархічної драбини – з уряду другого полкового хорунжого на уряд першого полкового хорунжого.

Достеменно відомо, що ще двоє полкових старшин списку 1719 р. – полковник Іван Черняк і полковий писар Григорій Богаєвський – у 1720-х роках пішли з життя (їхні вдови «Ірина Іванова Чернякові» та «Анюта Богаєвська» у ревізії 1732 р. значаться відповідно серед «знатных вдов бунчуковых» і «знатных вдов значковых»³⁵).

Стосовно подальшої долі й службового переміщення решти полкових старшин списку 1719 р. виявити інформацію не пощастило. Гіпотетично ж можна стверджувати, що такі темпи оновлення старшинського корпусу полкового рівня (а йдеться про оновлення впродовж тринадцяти років аж на 70%) загалом не були характерними для Гетьманату. Причини ж цієї кардинальної заміни кадрів варто шукати в тій політичній нестабільності, що встановилася в Україні після смерті гетьмана Івана Скоропадського 1722 року. Адже саме на 20-і роки випадають спроби привнесеної урядом Петра I на політико-адміністративний ґрунт Гетьманату російської владної структури – Малоросійської колегії перебрати на себе важелі формування полкового проводу, включення до нього представників імперських владних структур. Кардинальну «чистку» старшинського корпусу проведено на початку 1724 р. емісаром імператора Олександром Рум'янцевим в контексті викорінення старшинської опозиції інкорпорацій ним заходам Петербурга³⁶.

Разом з тим, важко не помітити той факт, що ціла низка старшин, що на початку 1730-х років посіла полкові уряди, пов'язані близькими родинними зв'язками з кланами найбільш впливових на Полтавщині родин Кочубеїв, Левенців, Кованьок.

³⁴ Див. наприклад: Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1–2. – Cambridge, Mass., 1978. – 789 p.

³⁵ Видение... 1732 года... – Арк. 1зв., 3.

³⁶ Детальніше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С. 220-223.

Таблиця № 11

**Реєстр полкової старшини Полтавського полку
в 1721 р. і 1732 р.³⁷**

	1719 рік	1732 рік
Полковник	Іван Черняк	Василь Кочубей (син генерального судді В.Кочубея, онук полтавського полковника Ф.Жученка)
Обозний	Климентій Нащинський	Лаврентій Никитович (колишній другий осавул)
Суддя	–	Василь Зеленський (колишній гетьманський дозорця)
Писар	Григорій Богаєвський	Андрій Руновський
Осавул	Григорій Буцький	Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця)
Осавул другий	Лаврентій Никитович	Михайло Руденко (колишній перший полковий хорунжий)
Хорунжий	Михайло Руденко	Павло Герасимович (колишній другий полковий хорунжий)
Хорунжий другий	Павло Герасимович	
Осавул арматний	Григорій Терещенко	Тимофій Слуцький
Хорунжий арматний	Яков Фіранка	Антон Кованька (син полкового судді Олекси Кованьки)

Сотенна, городова і курінна старшина. В історіографії традиційно вважається, що інституційно сотенну старшину формують сотник, городовий отаман, писар, хорунжий та осавул (або ж кілька осавулів чи осавул і підосавул)³⁸. У випадку з Полтавським полком, то в його структурі сотенного управління першої третини XVIII ст. обов'язковою є присутність лише перших двох урядників, наявність наступних двох (тобто писаря і хорунжого), згідно з переписами 1719 та 1721 рр., могла варіюватися: в реєстрах одних сотень знаходимо лише хорунжого (Перша полкова, Решетилівська, Старосанжаровська, Білицька сотні), в інших – лише писаря (Кобеляцька, Сокольська, Переволочанська, Китайгородська, Маяцька сотні), ще в інших – й тих, і других (Великобудищанська, Царичанська сотні). У Другій полковій, Кишеньківській, Келебердівській, Орлянській і Нехворощанській сотнях вказівки на писаря і хорунжого взагалі відсутні. І вже зовсім не існує підтверджень щодо функціонування в цей час інституту осавулів.

Якщо ж вести мову про сотенну старшину як певну соціальну групу, то пе-

³⁷ Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 2; Виденіє... 1732 года... – Арк. 1.

³⁸ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 252-255, 269-270. Щоправда, М.Слабченко, розглядаючи структуру сотенного управління Гетьманату у другій половині XVII – XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городового отамана, писаря і курінного отамана. – Див. Слабченко М.Е. Малорусский полк... – С.126.

редовсім варто відзначити, що в першій половині XVIII ст. маємо справу із доволі замкнутою соціальною структурою, якій мобільність не була притаманною. Особливо чітко тенденція такого консерватизму простежується на прикладі старшин, що посідали сотницький уряд. Зокрема, упродовж 1719-1732 рр. посаду сотника зберігали за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький – Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 та 1721 рр., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина Григорія Черняка. Аналогічним чином проблема заміщення сотницької вакансії була вирішена у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов Федір Федорович, та Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрах зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гасцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 та 1732 рр., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне «успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Утім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежилися настільки коротким урядуванням, як це може скластися враження з переписних книг і, принаймні, до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили суцього із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі³⁹. Не потрапляння до числа козацьких урядників 1732 року, як можна здогадатись із опосередкованих свідчень, пояснювалося тим, що на той час їх не було вже в живих⁴⁰. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олекси Кованьки – Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежуються практика пересідання з сотницького уряду у Переволочні на відповідний уряд в Орлі. Не можна також встановити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувалися з числа значних козаків полкового центру.

Судячи із традиційного розташування у ревізіях і компутах, інститут *городового отамана* в сотенній службовій ієрархії містився на другій-третьій позиції, відразу після сотника або наказного сотника, якщо такий був.

Утім, попри таку значимість на рівні місцевого самоврядування, виявити

³⁹ Див.: Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 533, 541.

⁴⁰ Підтвердженням цього слугує згадка про «вдову Савину Таранухину», а також успадкування сином Дмитра Колачинського його маєтностей.

тенденцію до посідання колишніми городовими отаманами урядів сотника чи полкового старшини не вдалось. Порівнюючи ж матеріали ревізій з іншими джерелами інформації, пощастило виявити лише один такий приклад, коли царичанський городовий отаман 1721 року Федір Бабанський уже наступного року посів уряд царичанського сотника, залишаючися на ньому до 1727 р.⁴¹ Натомість, відомим є приклад зворотного характеру, коли Марко Лазоренко 1721 року посідав уряд наказного сотника в Білицькій сотні, а в переписі 1732 р. записаний уже як отаман городовий білицький⁴².

На відміну від корпорації сотників, городовим отаманам, вочевидь через близькість до товариства і підзвітність волі товариства, так і не вдалося створити якусь відокремлену спільноту. Як свідчать матеріали переписів, каденція городових отаманів не перевищувала і кількох років. З-поміж встановлених прізвищ городових отаманів усіх сотенних центрів Полтавського полку лише кілька значаться у двох списках, зокрема: Федір Товстий як городовий отаман у Великих Будищах (1721, 1732), Степан Романиченко – Старих Санжарах (1719, 1721), Денис Соравець – Келебєрді (1719, 1721) та Євстафій Житинський – в Орлі (1719, 1721).

У сотнях, де існував поділ на курені в межах одного населеного пункту або ж сотня складалася з козаків кількох сіл чи сілець, на низовому рівні адміністрував *курінний отаман*. У структурі місцевого самоврядування саме на курінних отаманів покладались обов'язки врядування козацьким товариством відповідної базової одиниці. Отже, своїми функціями курінні сільські отамани до певної міри копіювали інститут сотництва, а за соціальним статусом і можливостями корпоративної самоідентифікації більшою мірою нагадували городових отаманів.

Принаймні, в матеріалах переписів каденція курінних отаманів рідко перевищувала один термін. Лише у випадку з курінними отаманами Тяхтялова, Івончинців та Яковця переписи 1719 та 1721 рр. подають одні й ті ж прізвища. У всіх інших випадках на уряді курінного отамана фіксуються нові люди, згадок про яких, уже в іпостасях старшин вищого рангу, виявити не вдалось. Чи не єдиним винятком із правила швидкоплинності каденції врядування курінних отаманів є приклад з отаманом козаків с.Гавронці Першої полкової сотні Дмитром Шутом, котрому вдалося зберегти за собою врядування від 1719 р. до 1732 р., попри те, що змінився статус самих гавронських козаків, які із сотенного товариства перейшли в розряд курінчиків сотника Григорія Черняка.

Як можна зробити висновок з матеріалів переписів, влада курінного отамана поширювалася на всі групи сотенного козацтва, що проживало на певній території. Як виняток сприймається згадка у переписі 1721 р. куренів, що належали до Переволочанського замку, про «пішого отамана лучківського», котрий функціонував поруч із «звичайним» лучківським отаманом. Так само й у переписних книгах 1719 р. в Кобеляцькій сотні серед переліку козаків піших натрапляємо на згадку про якогось «Лукияна атамана піхотного»⁴³.

Перепис 1732 р. фіксує впровадження в структуру місцевого козацького самоврядування інституту «*осавульців*» (в оригіналі – «ассаулцов»). У більш

⁴¹ Gajecy G. The Cossack Administration... S. 563.

⁴² Виденіє... 1732 года... – Арк. 113.

⁴³ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 126.

ранніх ревізіях згадки про осавульців спливають лише один раз і то у контексті згадування про самоврядні інституції поспільства.⁴⁴ Тепер же інститут осавульців представлений у всіх сотнях Полтавського полку.

Стосовно існування згадок про осавульців в інших полках Гетьманату, то Олександр Лазаревський ідентифікував їх як військових слуг сотника⁴⁵. Натомість Вадим Дядиченко, аналізуючи суспільно-політичний устрій Гетьманату початку XVIII ст., згадував осавульців (чи осавульчиків) як служителів, котрі несли службу при ратушах, допомагаючи городовому отаману в забезпеченні громадського порядку в місті, дотримання норм пожежної безпеки, доправлення листів і розпоряджень, що стосувалися міського врядування тощо⁴⁶.

Враховуючи місце, де подано згадки про осавульців у переписі 1732 р., говорити про них як про відгалуження міського самоврядування, вочевидь, не доцільно. Швидше за все, у даному випадку можна вести розмову про імплементацію інституції, яка існувала в рамках міського управління, структуру козацького врядування. Й, вочевидь, у майбутньому саме назва цієї інституції трансформується в – «сотенного осавула», згадки про існування уряду якого в структурі Київського полку зустрічаємо в середині XVIII ст.⁴⁷

У тих сотнях, де існував поділ на курені, зокрема в Першій та Другій полковій сотні, інституція осавульця присутня у списках майже всіх куренів. Виняток становлять лише Диканьківський, Яковецький, Шостаківський, Грабинівський і Гавронцівський курені. І якщо відсутність згадок про осавульця в Гавронцівському курені можна хоча б гіпотетично пояснити особливим статусом його товариства, адже 1732 року всі гавронцівські козаки були курінчиками Григорія Черняка⁴⁸, то щодо інших куренів не існує навіть і такого, досить непереконливого, пояснення.

У більшості сотень натрапляємо на згадку про лише одного осавульця. У Решетилівській, Великобудищанській, Новосанжаровській, Білицькій, Нехворощанській сотнях і Петровецькому курені першої Полкової сотні обов'язки осавульців виконували по два козаки. У Старосанжаровській сотні осавульців уже троє, а в Кобеляцькій – аж четверо. Відразу про трьох осавульців маємо згадку й у Мачоському курені Другої полкової сотні.

Шлях імплементації інституту *комісарів* у сотенну адміністрацію також пов'язаний із традиціями некозацького самоврядування. Перед тим, як з'явитися серед сотенної старшини, у матеріалах перепису 1719 р. комісари значилися відразу після війтів і бурмистрів, тобто урядників поспільства⁴⁹. У ревізійних книгах 1732 р. сотенні комісари вже включені до складу сотенної старшини у

⁴⁴ Там само. – Арк. 208.

⁴⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1897. – С.288.

⁴⁶ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С.295.

⁴⁷ Наприклад, див.: «О захвате водки урядником Киевского магистрата Сильвестром Саливским с товарищами у сотенного есаула Григория Голика». – ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.63 (Київська полкова канцелярія). – Оп. 1. – Спр.33. – Арк.1-17.

⁴⁸ Виденіє... 1732 года... – Арк.53 зв. – 55.

⁴⁹ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 56, 108зв. та ін.

Першій полковій і Старосанжарській сотнях (у другому випадку їх два). Щоправда, відзначаючи генетичний зв'язок нової владної інституції сотенного рівня з аналогом, що існував у середовищі посполства, варто пам'ятати про те важливе значення, яке набули комісари при реалізації фіскальних заходів уряду Петра I в часи правління Малоросійської колегії⁵⁰.

Так само спровокованою зовні виглядає й поява серед сотенних урядників «комисаров овчарных заводов». Перепис 1732 р. фіксує їхню присутність серед старшини Першої полкової, Старосанжаровської (тут їх двоє), Новосанжаровської, Сокольської (троє), Келебердинської і Царичанської сотень.

1732 року в Нехворощанській сотні серед старшин значаться також сотник й отаман компанійського війська, що адміністративно перебували поза межами адміністративної структури Полтавського полку, а в соціальному плані вносили до загальної картини полчан свій нюанс.

Логічно було б припустити, що наявність на генеральному і полковому рівні практики «наказництва» об'єктивно мала призвести до існування подібних практик і на низовому рівні. Власне це припущення і знаходить підтвердження у згадках про існування інституту «наказного сотника» в Кобеляцькій і Білицькій сотнях у 1721 р. та 1732 р., чи «наказного атамана» в Нехворощанській сотні 1721 року.

Причому, інститут «наказних» існував як у випадку появи вакансій на тому чи іншому уряді, так і при наявності «повного» урядника, зокрема сотника. Згадки про існування наказних сотників зустрічаємо у Старосанжаровській (1732 р.), Новосанжаровській (1721 р.), Білицькій (1721 р.), Кобеляцькій (1721, 1732 рр.) сотнях. У випадку з Новосанжаровською сотнею уряд наказного сотника посідав Василь Жданович, брат діючого козацького урядника Павла Ждановича⁵¹.

Загалом же порівняння відомостей 1719, 1721 та 1732 рр. дає підстави твердити про певне удосконалення адміністративної структури низового рівня, її помітної уніфікації. Так, якщо переписи 1719 та 1721 рр. вказують на різноманіття індексу адміністративних посад сотенного рівня (за якого в окремих сотнях поруч із сотником і отаманом діють сотенні писарі, а в інших – сотенні хорунжі), то адміністративна структура, що існувала 1732 року, є фактично уніфікованою, а наповненість вакансій сотенного рівня на цей час становила доволі високий відсоток.

Таблиця № 12

**Зведена відомість сотенної, городової і курінної старшини
Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.⁵²**

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
--	---------	---------	---------

⁵⁰ Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.260-275.

⁵¹ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... – Арк. 100, 109 зв.

⁵² Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... – Арк.1-210; Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

Отамани городові полтавські	Іван Коломак		Лука Старицький
Осаульці			Оврам Литвин Михайло Матвієнко Семен
Перша полкова сотня			
Сотники	Яків Черняк	Яків Черняк	Григорій Черняк
Хорунжі	Сидір Федорович	Карпо Герасименко	
Писарі		Яків Дем'янов	Яків Шидловський
Комісар сотенний			Гаврило Грива
Комісар овечих заводів			Лаврентій Одновол
<i>Петрівці</i>			
Отамани городові	Павло Глоба		Григорій Старий
Осаульці			Іван Лось Ясько Татієнко
<i>Гавронці</i>			
Отаман	Дмитро Шут		
Отаман курінчиків			Дмитро Шут
<i>Стасовці</i>			
Отамани	Федір Купрієнко		Онисько Мовчан
Осаулець			Ничипір Коротченко
<i>Тахтаулове</i>			
Отамани	Кирик Педуренко	Кирик Педуренко	Григорій Явор
Осаулець			Іван Бурдя
<i>Диканька</i>			
Отамани	Савка Негонизайченко	Сава Стефанович	Кіндрат Нелюба
Осаулець			Петро Дяченко
<i>Жуки</i>			
Отамани	Іван Супруненко	Федір Семенко	Пилип Таран
Осаулець			Кіндрат Човновський
Отаман курінчиків	Павло Рохвал		
<i>Івончинці</i>			
Отамани	Клим Пискуненко	Клим Пискуненко	Григорій Волошин
Осаульці		Маско	Іван Корогва
<i>Яківці і Павленки</i> ⁵³			
Отамани	Улас Матієнко	Улас Матієнко	Корнило Лучко
Осаулець			Василь Колибаба

⁵³ Павленковські і яковцівські козаки становили єдиний курінь. – Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк.32 зв. – 33.

Рибці			(у складі Другої полкової сотні)
Отаман курінчиків	Клим Смачний		
Друга полкова сотня			
Сотники	Дмитро Самарський		Герасим Кованька
Хорунжий			Карпо Герасимов
Писар			Йосиф Носач
Рибці	(у складі Першої полкової сотні)		
Отаман			Василь Ющенко
Осаулець			Михайло Оробець
Гуджули			
Отamani	Федір Кублицький		Грицько Хвесенко
Осаулець			Грицько Хоменко
Шостаки			
Отamani	Мирон Кабачний		Кость Кутовий
Супрунівка			
Отamani	Іван Романенко		Филон Трикопа
Осаулець			Грицько Кучер
Івашки			
Отamani	Федір Пилипенко		Дмитро Нестеренко
Осаулець			Фацько Прокопенко
Мильці			
Отamani	Василь Дручко		Андрій Косточко
Осаулець			Андрій Рудий
Мачохи			
Отamani	Максим Туркенич		Антон Лисогора
Осаульці			Федір Будник Семен Деса Грицько Будник
Грабинівка			
Отamani	Іван Андрушенко		Семен Міщенко
Кам'янка			
Отamani	Сергій		Лаврін Гурін
Осаулець			Матвій Парасотченко
Брусія			
Отаман			Микита Холодний
Осаулець			Василь Товстовій
Нижні Млини			
Отamani	Лесько Кабан		Михайло Ус
Осаулець			Федір Адаменко
Пушкарівка			

Отаман			Іван Дем'яненко
Осаулець			Лукаш Селочко
Великобуди- щанська сотня			
Сотники	Федір Семенович Іван Сулима (можливо, наказний або колишній) ⁵⁴	Дмитро Колачинський	Іван Сулима
Колишній сотник	Дмитро Колачинський		
Колишній сотник	Максим Левченко		
Колишній сотник	Іван Педан		
Отamani	Сидір Яременко	Федір Товстий	Федір Товстий
Хорунжі	Охрім Замірко		Стефан Дашенко
Писар			Яків Іванов
Осаулець			Грицько Чахова
Решетилівська сотня			
Сотники	Ієремії Федорович	Іван Гасвський	Іван Гасвський
Отamani городові	Радіон Іванович	Іван Довгопол	Петро Брадинокий
Хорунжі	Семенець Заїка		Григорій Крамаренко
Писар			Іван Пиковець
Осаульці			Кирик Кисеновський Михайло Косенко
Старосанжарська сотня			
Сотники	Іван Тарнавський	Іван Тарнавський	Григорій Занковський
Наказний сотник			Терентій Юрашев
Отamani городові	Степан Романиченко	Степан Романиченко	Василь Павелко
Хорунжі	Петро Поставний		Євстафій Буйша
Писар			Іван Канасевич

⁵⁴ Згадка про Івана Сулиму як про сотника великобудищанського в контексті володільницьких прав на «посполитих, крайне убогіх» в Нижніх Млинах. – Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 55.

Осаульці			Павло Баранник Федір Швидкий Олістрат Литвин
Комісари сотенні			Леонтій Бужма Семен Соляник
Комісари овечих заводів			Петро Телятник Кирило Филоненко
Новосанжарська сотня			
Сотники	Павло Жданович	Павло Жданович	Дмитро Левенець
Сотник наказний		Василь Жданович (брат П.Ж.)	
Отамани городові	Яків Куш	Грицько Ященко	Федір Писаренко
Писар			Іван Кущинський (Куш)
Хорунжий			Андрій Груздій
Хорунжий колишній	Зінець		
Осаульці			Кирик Одинець Кіндрат Стороженко
Комісар овечих заводів			Семен Скляр
Білицька сотня			
Сотники	Василій Єфимович	Василій Єфимович	Василій Єфимович (Євфименко)
Сотник наказний		Марко Лазоренко	
Отамани городові	Яків Цисарський	Іван Слюсар	Марко Лазоренко
Хорунжі	Іван Білзорський	Юхим Боровиченко	Дмитро Конюшенко
Писар			Андрій Гайда
Осаульці			Іван Рудий Лесько Вовк
Отамани комарівські	Омелько Пашенко		Антон Махновський
Кобеляцька сотня			
Сотник	Сава Михайлович		
Сотники наказні		Павло Козельський	Стефан Бродський
Отамани городові	Василь Рубан	Іван Сук	Ємельян Серета
Писарі	Омелько Серета		Василь Стоянов
Хорунжий			Данило Мошенець

Отаман піхотний	Лук'ян		
Осаульці			Яків Каністра Тимко Киктенко Яцик Малий Іван Гарбуз
Сокольська сотня			
Сотники	Федір Тимофійович	Федір Тимофійович	Федір Федорович
Отамани городові	Софроній Лісний	Йосиф Кульбака	Лукаш Штепа
Писарі	Семен Жданович		Семен Іванович
Хорунжий			Іван Благодар
Осаулець			Стефан Пухар
Комісари овечих заводів			Данило Полян Василь Яровий Павло Швець
Переволочанський замок			
Отамани лучківські	Семен Тупало	Кіндрат Довженко	Дмитро Яровий
Піший отаман лучківський		Тишко Іваненко	
Дозорець переволочанський		Василь Зеленський	
Отамани ханделіївські	Іванко	Кіндрат Олексієнко	
Кишенська (Кишеньківська) сотня			
Сотники	Григорій Потоцький	Григорій Потоцький	Григорій Потоцький
Отамани городові		Михайло Лук'янович	Федір Мамот
Писар			Іван Синьогуб
Хорунжий			Лук'ян Тараненко
Осаулець			Гаврило Смілин
Отаман лучківський			Федір Яланський
Отаман ханделіївський			Никифор Іванченко
Переволочанська сотня			
Сотники	Йосиф Яковлевич	Павло Вакуленко	Павло Вакулов (Вакуленко)
Отамани городові	Іван Яреськовський	Опанас Сопільняк	Леонтій Лаврененко
Писарі	Стефан Висоцький		Леонтій Іванов

Осаулець			Зінець Таран Василь
Келебердська сотня			
Сотники	Павло Тройніцький	Павло Тройніцький	Павло Тройніцький
Отамани городів	Денис Соравець	Денис Соравець	Федір Робота
Писар			Дмитрій Могилевський
Хорунжий			Василь Росоха
Осаулець			Іван Ялець
Комісар овечих заводів			Стефан Солдат
Орлянська сотня			
Сотники	Петро Медзяновський	Йосиф Яковлевич	Йосиф Яковлевич
Отамани городів	Євстафій Житинський	Євстафій Житинський	Григорій Давибаран
Писар			Тимофій Стефанов
Осаулець			Роман Халява
Китайгородська сотня			
Сотники	Стефан Васильович	Стефан Васильович	Єрофей Семенов
Отамани городів	Антон Маренич	Парфеній Немировський	Кирило Мельниченко
Писарі	Омелян Михайлович		Гаврило Волинський
Хорунжий			Василь Андрійченко
Осаулець			Іван Сідний
Царичанська сотня			
Сотники	Данило Жданович	Данило Жданович	Василь Баядник
Отамани городів	Корній Яковенко	Федір Бабанський	Іван Богун
Писарі	Йосиф Іванович		Іван Корнієнко
Хорунжі	Максим Яковенко		Стефан Клімченко
Осаулець			Дем'ян Рудченко
Комісар овечих заводів			Йосип Лесік
Маяцька сотня			
Сотники	Влас Прийма	Влас Прийма	Андрій Прийма
Отамани городів	Семен Чвертка	Лесько Чета	Семен Корсун

Писарі	Гаврило Стефанович		Павло Солошичов
Осаулець			Данило Конвака
Нехворощанська сотня			
Сотники	Трохим Самойлович	Гордій Савич	Гордій Савич
Отаман городовий			Стефан Борецький
Отаман городовий наказний		Захарій Перетятко	
Писар			Каленик Прокопів
Хорунжий			Семен Іванов
Осаульці			Іван Сарафин Іван Литвин
Шедіївські отамани курінні	Филон		Федір Федорака
Осаулець			Андрій Кучер
Сотник компанійців			Тенохвер Шуличенко
Отаман компанійців			Павло

Бунчукове і значкове товариство

Особливе становище в соціальному дисциплінуванні на полковому рівні займають особи, котрі належать до так званого «значного» товариства – заслужених у Війську Запорозькому козаків, що зазвичай раніше обіймали старшинські уряди чи були реальними претендентами на їх обіймання в майбутньому, або ж – члени їхніх родин.

Категорію бунчукових товаришів Полтавського полку вперше фіксує перепис 1732 р. Усього таких упривілейованих членів козацького товариства троє: Іван Прокопович Левенець, Іван Тарнавський і Дмитро Колачинський⁵⁵ Як бачимо, всі вони є доволі знаними на Полтавщині та у Гетьманаті загалом козаками. Зокрема, Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця і батько полкового осавула Івана Івановича Левенця⁵⁶) упродовж 1701-1709, 1725-1729 рр. обіймав уряд полтавського полковника⁵⁷. Іван Тарнавський у переписних книгах 1719 і 1721 рр. записаний як сотник старожанровський, а Дмитро Колачинський перед 1719 р. та 1721 році обіймав уряд сотника великобудищанського.

Відразу після бунчукових товаришів у переписі 1732 р. вписано й двір «значної вдови бунчукової» – «Ірини Іванової Чернякової», тобто вдови по полковнику полтавському Івану Черняку.

Категорія значкового товариства вперше осібно фіксується у переписі

⁵⁵ Виденіє... 1732 года... – Арк. 1.

⁵⁶ Вказівку на ступінь рідства див.: – Виденіє... 1732 года... – Арк.10.

⁵⁷ Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 519-520.

1732 р. За матеріалами компуту 1719 р. прізвища значкових товаришів Полтавського полку можна виявити лише у випадку володіння ними посполитими. Зокрема, саме в такому контексті згадуються значкові товариші Іван Цурка, Семен та Іван Максимовичі⁵⁸.

До ревізії 1732 р. вписано 45 осіб, що перебували під значком полковника. Щоправда, через те, що в документі виявилася відсутньою сторінка, встановити поіменний склад цієї групи та, відповідно, спираючись на нього, простежити шляхи її формування неможливо. Збережений же фрагмент лише вказує на їхню загальну кількість і називає прізвища п'яти значкових товаришів, а саме: Андрій Овенко, Афанасій Корвицький, Іван Боблій, Іван Грабовець і Гаврило Штепа⁵⁹. З-поміж названих прізвищ лише Гаврила Штепу можна ідентифікувати як родича (сина?) городового отамана в Сокілках Лукаша Штепи⁶⁰. Водночас часті згадки про значкових товаришів полтавського полку серед власників шинків свідчать про відповідний майновий стан представників цієї соціальної групи.

Опосередковано, з інших джерел, зокрема з інформації про власників маєтностей і посполитих, що їх населяють, можна встановити імена ще п'яти значкових товаришів, зокрема, вже відомих з матеріалів перепису 1719 р. Івана Цурку, Семена й Івана Максимовичів, а також нововписаних козаків – Семена Черняка та Івана Старицького. Максимовичі та Черняк, безперечно, були представниками добре знаних на Полтавщині і вельми заслужених старшинських родів, а Івана Старицького з великою долею вірогідності можна ідентифікувати як сина тогочасного полтавського городового отамана Луки Старицького.

Так само опосередковано, через згадки про власників козачих шинків Полтавщини, можна встановити ще деяких членів цієї соціальної групи. Зокрема, в селі Мачохи власниками тамтешніх двох шинків виступали значкові товариші Василь Самарський і Данило Захарієв. І якщо родичі останнього помітних посад у козацькій ієрархії не посідали, то Василь Самарський доводився сином колишнього полкового сотника Дмитра Самарського, влада котрого якраз і поширювалася на Мачохи. У селі Пушкарівка власником шинку (до речі, єдиного козацького) був ще один значковий товариш із добре знаним на Полтавщині прізвищем – Григорій Чуйкевич. Прізвища ще трьох встановлених подібним же чином значкових товаришів – Андрія Гординського, Григорія Афанасєва і Павла Кота – важко ідентифікувати щодо належності до певної старшинської династії Полтавщини.

Таким чином, із аналізу частково реконструйованого реєстру значкових товаришів Полтавського полку напрошується висновок, що кістяк цієї соціальної групи, наділеної не лише певними пільгами в адмініструванні та вилученнями у фіскальному дисциплінуванні, а й – певними авансами щодо можливостей службового зростання, формували нащадки козацької старшини полкового і сотенного рівня. Водночас, до неї входило й чимало заслуженого безурядового

⁵⁸ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 55.

⁵⁹ Виденіє... 1732 года... – Арк. 3.

⁶⁰ Там само. – Арк. 149.

козацтва, яке до того ж, як правило, виділялось із козацького загалу значним економічним потенціалом.

Значно очевиднішими є колігаційні зв'язки при формуванні групи «вдів знатних значкових», адже до їх числа зараховано «Анюту Богаєвську» (вірогідно вдову по полковому писарю 1719 року Григорію Богаєвському⁶¹), «Марію Яковиху Чернякову» (вдову по полтавському сотнику Якову Черняку) та «Марину Левенцову» (вдову по полтавському полковнику Прокопові Левенцю)⁶².

Сотенні неурядові козаки

Найчисленнішою групою полкового козацького товариства виступали «козаки сотенніє». До їх складу укладачі перепису включали також і сотенну, городову й курінну старшину. Проте з огляду на їхнє ставлення до виконання загальновійськових повинностей таке позиціонування для визначення соціальної мозаїки Гетьманату видається недоречним. Тому в контексті цього дослідження до даної категорії відносимо лише різні групи не-урядового козацтва.

Причому, перепис 1732 р. за принципами фіскального і соціального дисциплінування рядового козацтва суттєво відрізняється від переписів 1719 і 1721 рр., впроваджуючи якісно іншу модель поділу товариства на окремі соціальні категорії, а крім того, називаючи нові інституції козацького самоврядування. Зважаючи на цю обставину, при представленні характеристик таких груп доводиться там, де це необхідно, розрізняти моделі 1719-1721 рр. та – 1732 р.

«Козаки конные, тяглые, пішіє». За своїм майновим рівнем, а отже і ставленням до несення військової служби та відбування різного роду повинностей сотенні козаки згідно з класифікаціями 1719 та 1721 рр. поділялися на такі групи: 1) «козаки конные»; 2) «козаки тяглые» або «козаки воли меючіє а коні не меют»; 3) «козаки пішіє».

У кожній з названих груп перепис виділяв соціальну категорію «вдів», двори котрих зберігали за собою характеристики, притаманні групі загалом. В одних випадках вони виділялися в окремий реєстр, в інших – подавалися у загальному списку відповідної соціальної групи.

Критерієм поділу козацького товариства на окремі соціальні групи виступала економічна спроможність – володіння конем (вочевидь бойовим), воловою упряжжю, що була мірилом спроможності несення в повному обсязі військової повинності.

Козаки кінні становили своєрідну еліту сотенних козаків. Фактично всі сотенні, городові й курінні козацькі урядники рекрутовані саме з цієї групи. У цій же групі перебували і практично всі відставні старшини (в проаналізованих документах виняток становив лише «бывшой сотнік Іван Педан», котрий у компуті 1719 р. зарахований не до кінного товариства, і навіть не до тяглих козаків, а до піших козаків Великобудищанської сотні⁶³). До числа

⁶¹ Компут всего полку Полтавского... 1719 року. – Арк. 2.

⁶² Виденіє... 1732 года... – Арк. 3.

кінного товариства, як правило, належали також вдови та нащадки померлих сотенних старшин.

Зазвичай, найповажніші члени сотенного товариства вписані до компуту кінних козаків на чільних місцях, відразу після сотника і сотенної старшини. Інколи відставні старшини навіть передують у переліку діючим сотенним урядникам. Так, наприклад, у списку Великобудищанської сотні 1719 р. на чільні місця кінного товариства відразу після діючого сотника Федора Семеновича вписано «бывшого сотника» Дмитра Колачинського та «бывшого сотника» Максима Шевченка, а вже після них – городового отамана Сидора Яременка та сотенного хорунжого Охріма Замірка⁶⁴.

Певні риси до характеристики соціального статусу кінних козаків містить перепис 1721 р. Зокрема стосовно цієї соціальної групи зазначено: «*якіє не-пременно службу войсковою отправляют... якіє не годуют драгун*»⁶⁵. Тобто йдеться про козацтво, економічно спроможне до виконання військової служби, і таке, що виконує цю службу «непременно», і, водночас, звільнене – очевидно саме завдяки цьому – від сплати податків на утримання російських військ.

Козаки «тягли» (або козаки «*воловіє, «воловою самую упряж мючі»*) разом з козаками «*пішими*» спільно «с посполитими людми драгунам провіант и фураж допомагают вистарчити»⁶⁶ або ж «якіє в суспендованю жолнір посполитим людем помощ чинят»⁶⁷.

Загалом укладачі ревізії 1719 р. фіксують у Полтавському полку 4 тис. 920 козацьких дворів. Матеріали ж перепису 1721 р. кількість таких дворів обраховують у 5 тис. 135, тобто на 215 дворів більше. Важко сказати напевне, що є основою складовою такого приросту. Проте видається, що причини тут криються не стільки у фізичному рості чисельності козацького стану, скільки в методиці проведення ревізії і відповідно деталізації її результатів. Утім, це лише здогадка.

У відсотковому співвідношенні 1719 року найчисленнішу групу козацтва Полтавського полку становило кінне товариство – 52 відсотків усього козацтва. Козаки тягли становили 21 відсоток усього козацького загалу, а піші відповідно – 27. У кількісних показниках це становило: козаки кінні 2 тис. 544, тягли – 1 тис. 033, піші – 1 тис. 343.

На початку 1720 р. пропорція ця дещо змінилася. Зокрема, найчисленнішу групу козацтва й надалі становило кінне товариство, але його перевага над іншими групами стала ще більшою – 59 відсотків усього козацтва, або в абсолютних показниках – 3 056. Зросла приблизно на дві сотні й кількість дворів козаків тяглих – до 1 326, що тепер становили вже чверть усього козацького загалу. Натомість кількість дворів піших козаків зменшилася заледве не вдвічі – до 753. І тепер частка цієї соціальної категорії становила 16 відсотків від загальної кількості сотенних козаків.

⁶³ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 70.

⁶⁴ Там само. – Арк. 68.

⁶⁵ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... – Арк. 2, 12 та ін.

⁶⁶ Там само. – Арк. 4.

⁶⁷ Там само. – Арк. 116.

Якщо ж спробувати «накласти» соціальну стратифікацію на адміністративний поділ Полтавського полку, то показники абсолютного домінування кінного козацтва над усіма іншими категоріями товариства спостерігаються в належних до Переволочанського замку Лучківському і Ханделеєвському куренях, де всі 38 товаришів записані до козаків кінних, Комаровський курінь Білицької сотні де також усі 23 козаки вписані до категорії кінних, а також Гавронцівського куреня Першої полкової сотні, де аналогічним чином позначені приписані до куреня 28 товаришів (данні 1719 р.). У Сокольській сотні кінне товариство становило 73 відсотки усіх козаків, у Новосанжаровській – 70, а в Царичанській – 64. Відчутно меншою є частка кінного товариства у полкових сотнях. Так, у Першій полковій сотні кінне товариство становила лише 59 відсотків, а у Другій – взагалі 44 (найнижчими ж є показники Гуджолівського куреня цієї сотні – 27 відсотків). Щоправда, робити з цих показників висновок щодо кореляції частки кінного товариства від віддаленості від полкового центра немає підстав, оскільки в Полтавському міському курені кінні козаки становили аж 70 відсотків, що значно переважала середньостатистичні 52 відсотки.

Так само приблизно у межах середньостатистичних показників полку обраховувалася частка тяглового товариства Полтавського міського куреня – 20 відсотків, наближалися до цих величин і показники Першої полкової сотні (18 %). Частка тяглового товариства у Другій полковій сотні перевищувала 27 відсотків, а в Білицькій – аж 35. Натомість повністю відсутні згадки про тягле товариство у переписних книгах Сокольської, Орлянської, Китайгородської та Маяцької сотень (так само відсутні вони, зрозуміло, в тих куренях, у які вписано винятково кінних козаків).

Таблиця № 13

Зведена відомість про кількість дворів козаків кінних, тяглих і піших у сотнях і куренях Полтавського полку (1719 р.)⁶⁸

курені	козаки кінні	козаки тягли	козаки піші	усього
Полтавський міський	182	51	18 (+8)*	259
Перша полкова сотня	398	123	155	=676
Петрівський	120		78	198
Гавронський	28			28
Стасовський	37	19	10	66
Брусівський	7	9	5	21
Камянський	20	4	2	26
Тахтауловський	70	20	12	102
Диканьківський	32	29	20	81
Жуківський	24	9	16	49
Івончинський	36	17	5	58

⁶⁸ Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180.

* Тут і далі в дужках вказано кількість дворів удів, що записано до тієї чи іншої соціальної групи. В інших випадках двори вдів не виділено із загального переліку.

Яковецько-Павленковський	24	16	7	47
Рибцівський				
Друга полкова сотня	234	151	138	=533
Гуджолівський	21	17	40	78
Шостаківський	11	12	4	27
Супрунівський	20	19	21	60
Івашківський	25	27	13	65
Пушкарівський	28	16	19	63
Мильцівський	31	19	8	58
Мачохський	62	37	23	122
Нижнемлинський	26	14	5	45
Грабиновський	10		5	15
Великобудищанська сотня	124	86	29	239
Решетилівська сотня	249	148	30	427
Старосанжарівська сотня	155	61	43	258
Новосанжарівська сотня	110	30	15	155
Білицька сотня	207	118	67	=342
Комаровський	23		17	
Кобелякська сотня	347	128	93	568
Сокольська сотня	142		53	195
Переволочанська сотня	82	23	33	138
Переволочанський замок				=26
Лучківський	22			
Ханделеєвський	14			
Кишеньківська сотня	178	48	30	256
Келебердська сотня	185		49	234
Орлянська сотня	60		61	121
Китайгородська сотня	93		32	125
Царичанська сотня	103	46	12	161
Маячська сотня	42		37	79
Нехворощанська сотня	80	10	12(+7)	
Шедіївський	10		2	= 140
загалом	2 544	1 033	1 343	4 920

Таблиця № 14

**Кількісне співвідношення представників основних груп населення
Полтавського полку по категоріях фіскального обліку
(за переписами 1719 р. та 1721 р.)**

<i>Категорія населення</i>	Кількість дворів у 1719 р.	Відсоток (%)	Кількість дворів у 1721 р.	Відсоток (%)
<i>козаки: кінні</i>	2 544	52	3 056	59
<i>тяглі</i>	1 033	21	1 326	25
<i>піші</i>	1 343	27	753	16
<i>всіх козаків</i>	= 4 920		= 5 135	
<i>посполиті : тяглі</i>			3 869	44
<i>піші</i>			3 818	44
<i>убогі, підсусідки</i>			1 017	12
<i>всіх посполитих</i>			=8 704	
разом			==13 839	

«Козаки **грунтовые, малогрунтовые, убогіє и весма убогіє**». Перепис 1732 р. пропонує дещо відмінну від попередніх формулу соціального і фіскального дисциплінування козацького товариства, поділяючи безурядовий козацький загаль на такі групи: 1) «козаки конные и промыслом купеческим знатним бавячієся»; 2) «козаки купечіє неболишим промыслом бавячієся»; 3) «козаки **грунтовые**»; 4) «козаки малогрунтовые»; 5) «козаки **убогіє**»; 6) «козаки **весма убогіє**».

Окрім того, Перепис 1732 р. вперше виділяє із загальної маси козаків «*козаков конных и промыслом купеческим знатним бавячієся*» та «*козаков купечіє неболишим промыслом бавячієся*». Уже зважаючи на місце, де подано згадки про цю кількісно невелику групу козацтва – а інформація про них міститься нагорі реєстру сотенних козаків, можна зробити висновок про престижність їхнього статусу.

У кількісному ж відношенні ці дві групи є найменшими з-посеред соціальної мозаїки стану. Так, до «козаков конных и промыслом купеческим знатним бавячієся» зараховано лише одного товариша з Полтавського міського куреня (Іван Курган)⁶⁹ та шестеро з Переволочанської сотні (Яків Менков, Кирило Щербача, Василь Чегеда, Данило Сусло, Іван Деркач та Іван Матвієнко)⁷⁰. Категорія «козаков купечіє неболишим промыслом бавячієся» є трохи чисельнішою – відповідно, шестеро товаришів з Полтавського міського куреня та дев'ятеро з Переволочанської сотні⁷¹.

Окрім того, в матеріалах перепису 1732 р. знаходимо згадки про «новоуписаних козаків». Таких зокрема налічувалося в Другій полковій сотні двадцять дев'ять козаків, Решетилівській – двоє, Новосанжаровській – троє, Орлянській

⁶⁹ Виденіс... 1732 года... – Арк.3 зв.

⁷⁰ Там само. – Арк.173

⁷¹ Там само. – Арк.3 зв., 173.

– четверо, загалом – тридцять вісім. Частково появу даної категорії козацтва в матеріалах ревізії пояснює розлогий припис у переписних книгах Решетилівської сотні: «козаки новоуписаные которые оставшись в сиротстві, чрез килконадцать літ в наймах зоставали, а тепер ставшиє господарями козацкую отбувають службу от 1731 году, а приняты они в козацтво сотником Іваном Раевським»⁷². Утім подібна аргументація, вочевидь, лише до певної міри розкриває процес набуття козацьких прав. Адже серед козаків-неофітів представлені не лише «убогі» чи «мало ґрунтові» господарі, а й кілька «ґрунтових козаків»⁷³, котрі цілком можливо належали не лише до козаків-сиріт.

Таблиця № 15

Зведена відомість про кількість козацьких дворів у сотнях і куренях Полтавського полку (1732 р.)⁷⁴

Курені та сотні	«козаки конные и промислом купеческим знатним бавячїся»	«козаки купечіє неболшим промислом бавячїся»	«козаки ґрунтовые»	«козаки мало-ґрунтовые»	«козаки убогіє»	«козаки крайне убогіє»	усього
Полтавський міський	1	6	35	35+3*	104	18	202
Грабиновський				13	6+5*		24
Перша полкова сотня			107	170+3*	112+1*	326+64*	783
Петровський			42	41	56	62+20*	221
Гавронський ⁷⁵							
Стасовський				35+3*		45+5*	88
Брусівський			2	3	7	9+3*	24
Кам'янський			11		6	7+2*	26
Тахтауловський			20	30		57+10*+2**	119
Диканьківський			13	17		53+12*	95
Жуківський				20		13+4*	37
Івончинський				13	27+1*	54+4*	99

⁷² Там само. – Арк.237.

⁷³ Там само. – Арк. 75 зв.

⁷⁴ Складено на основі: Виденіє... 1732 года... – Арк.1-248.

⁷⁵ Перепис 1732 р. зафіксував належність гавронських козаків винятково до категорії курінчиків сотника Григорія Черняка.

Павленковський (Яковецький)			19	11	16	26+4*	76
Друга полкова сотня			58	194+ 1**	234+ 7*	228+ 49**+ 28**	799
Рибцівський			4	27	40	9+10*	90
Гуджолівський			10	14	39	24+12**+ 5**	104
Шестаківський				16		5+2*	23
Супрунівський			14	21	24+2**	11	72
Івашківський				24+1**	14+1**	41+5*	86
Пушкарівський			5	11	32	5+6*	59
Мильцівський			2	25		27+4*	58
Мачохський			17+1**	30	85+4**	70+7**+ 23**	237
Нижнємлинський			23	26		36+3*	88
Великобуди- щанська сотня			14+ 1*	15+ 1*	84+ 2*	105+ 6*	228
Решетилівська сотня			61+ 1*	100+ 20*	125+ 6**+2**	112+ 24*	451
Старосанжа- рівська сотня			63	54+ 1**	85	13+ 3*	219
Новосанжа- рівська сотня			45+ 1*	68	56+ 3**	34+ 3*	240
Лелюховський			2		18	10	30
Білицька сотня			108	114	73	29+ 7*	412
Комаровський			13	34+1*	19	14	81
Кобеляцька сотня			55+ 2*	112+ 4*	324+ 8*	73+ 12*	590
Сокольська сотня			26+ 1*	78	71	17+ 9*	202
Переволо- чанська сотня	6	9	5+ 2*	14	56	5	84
Переволо- чанський замок							21
Лучківський			2	10	3		15
Ханделеєвський			4	2			6
Кишинська сотня			9	27	102+ 3*	24+ 8*	277
Лучківський					47+1*	24+5*	77
Ханделеєвський					16	10+1*	27

Келебердська сотня				38	80	31+ 4*	153
Орлянська сотня				74	2	10+ 3*+4***	93
Китайгородська сотня			14	13	53	4	84
Царичанська сотня				34	47	58	139
Маяцька сотня				32+ 3*	37		72
Нехворощанська сотня			11+ 1*	20	118	18+ 12*	224
Шедіївський			4		37		41
<i>загалом</i>	<i>7</i>	<i>15</i>	<i>663</i>	<i>1286</i>	<i>1942</i>	<i>11395</i>	<i>5300</i>

* кількість дворів «козацьких удів» або «козачок», що належать до відповідної соціальної страти

** кількість дворів «козаків новоописаних»

*** кількість дворів «козаків тогобочних задніпровських»

Військові слуги. Слідом за кінними козаками в переписі 1721 р. та бунчужними товаришами і знатними вдовами бунчужними у «Віданні полкового города Полтави...» 1732 р. фіксуються категорії «військових слуг».

До їх числа зараховано як описані в літературі інституції, генетично пов'язані з військовим устроєм Запорозької Січі, – довбиші, армаші, пушкарі, так і менш відомі – «трембачі», «цілюрники полковие», «пішалки». Окрім осіб, пов'язаних із виконанням військових обов'язків, до числа військових слуг зараховано також і служителів, функціональні обов'язки котрих були пов'язані з фіскальною сферою – шафарі, «індуктатори», комісари, а також «сторожі полтавські з листами посилаючися».

Розташування спільноти слідом за привілейованими групами безурядової старшини, звичайно ж, не є свідченням її надто високого місця в соціальній структурі полчан, а лише вказує на сферу несення військової служби та адресу підпорядкованості (полковій старшині).

Водночас виокремлення військових слуг з маси тяглою і пішого товариства вказує на певний соціальний статус – звільнення від виконання повинностей на користь Військового Скарбу, а отже і певну соціальну престижність входження до цієї групи. Утім, прикладів соціального авансу від перебування в групі, зокрема службового зростання військових слуг у полковій ієрархії виявити не вдалось. Власне, відомим є лише один приклад, пов'язаний із зафіксованим у переписних книгах 1721 р. «дозорцой переволочанским» Василем

Зеленським⁷⁶, котрий 1732 року згадується вже як полковий суддя полтавський⁷⁷. Щоправда, у випадку із Зеленським маємо справу із військовим слугою вищого рангу, оскільки до Переволочанського замку належали «маєтності рейментарські», то й їх «дозорця» позиціонувався як такий, що належить до військових слуг не полкового, а гетьманського рівня.

З Переволочанським замком пов'язане існування в Полтавському полку ще однієї соціо-професійної групи ремісників і військових слуг, «якіє на діло рейментарское до судоводонов и до фортеци Переволочанской употребляются, а от сустанций они волнії»⁷⁸. Зокрема, перепис фіксує двох таких упривілейованих слюсарів і трьох – ковалів, а також більше двох десятків – «перевозников рейментарских»⁷⁹.

Таблиця № 16

**Соціальна група військових слуг у структурі Полтавського полку
за переписами 1721 і 1732 років⁸⁰**

	1721 р.	1732 р.
«трембачі»	Данило Іван	Іван Трембач Степан Чаленко
«довбиш»	Данило	
«цілюрники полковіє»	Грицько Михайло	2 чоловіки*
«піщалка»	Іван	
«пушкарі арматніє»	Тимош Дем'яненко Гриць Ложник Грицько Григоренко	Тимофій Дем'янов Тимофій Артюхов Іван Колдибаба Тимофій Кондратов
«армаші»		Іван Пороховий Стефан Сороковий Іван Чорний Іван Тищенко Кирило Ярема Михайло Щербаненко
шафар городовий	Ясько Шалфа	
шафар	Яков Недовіс	
«індукдатор»	Максим	
комісар полковий	Іван Бурмистренко	

⁷⁶ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... – Арк. 161, 162

⁷⁷ Виденіє... 1732 года... – Арк. 1.

⁷⁸ Там само. – Арк. 136

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Складено на основі: Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... – Арк.1-210; Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

* Сторінка документа, де містилась інформація щодо персоналій, утрачена. З підсумкових підрахунків відомо, що кількість «цілюрників полкових» залишалася незмінною. – Див.: Виденіє... 1732 года..., – Арк. 18.

«сторожі полтавські з листами послаючися»		4 чоловіки*
??	Мирон Лазебник	
??	Самійло Дзюник	

Курінчики. Соціальна група «курінних козаків» або «курінчиків», згідно з припущеннями дослідників, почала формуватись ще з перших років існування козацького Гетьманату, а в роки гетьманування Івана Скоропадського в Україні існувала вже доволі розгалужена мережа таких спільнот⁸¹. У функціональні обов'язки курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького, що супроводжував його у військовому поході та прислужувався в мирний час. Винагородою ж за таку службу було звільнення від виконання тих загальнонародних повинностей, які поширювалися на сотенних козаків. Окрім того, значний козак брав на себе утримання своїх курінчиків під час походу.

Групу значного військового товариства, членам якої дозволялося мати такий військовий почет, формували гетьман, генеральна і полкова старшина, сотенні урядники та навіть безурядові, проте заслужені у Війську Запорозькому товариші. Якими ж були кількісні показники цієї соціальної групи в Полтавському полку? І кому вони служили?

Загальна кількість курінчиків Полтавського полку 1719 року становила 149 осіб. Зважаючи на звільнення курінчиків від виконання загальнонародних повинностей, укладачі перепису 1721 р. (враховуючи його саме фіскальний характер) цю категорію козацтва у відомостях не фіксували. Перепис же 1732 р. фіксує зменшення цієї соціальної групи до 100 осіб. Причини цієї зміни крилися передовсім у цілеспрямованій політиці центрального, петербурзького, уряду, зацікавленого в тому, аби не зменшувалася загальна кількість товаришів, котрі несли військову службу. Адже, зважаючи на загальну тенденцію до ухилання козацтва від участі в далеких військових походах⁸², можна погодитись із думкою Вадима Дядиченка, стосовно того, що вписування козаків до категорії курінчиків серед іншого дозволяло звільнити їх від участі в походах і залишити для прислугування на старшинському дворі⁸³. І саме з метою ревізії

* Сторінка також втрачена. Можна встановити лише кількість військових слуг. – Виденіє... 1732 года... – Арк. 18.

⁸¹ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. – Прага, 1924. – Т.1. – Вып.1. – С. 52

⁸² Доволі показовими у цьому сенсі є відомості про кількість козаків, які несли військову службу в Миргородському полку, де серед товаришів, матеріально і фізично здатних до виконання військових обов'язків, вельми поширеною була практика почергового несення служби братами, сином і батьком, свекром і зятем. – Див.: Компут всего полку Миргородського старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атамане и рядових козаков зревизованный року 1723 // НБУ, ІР. – Ф.І. – №54479. – Арк. 8, 9зв., 10, 16-16зв. та ін.

⁸³ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – С.418.

законності вписування до категорії курінчиків новопоставлений 1723 року голвнокомандувач усіма військовими силами Російської імперії в Україні фельдмаршал М.Голіцин в тому ж таки році спрямував до старшини запит щодо відомостей про кількість курінчиків, яку дозволялося мати знатним товаришам у своїй диспозиції⁸⁴.

Найчисленніший почет 1719 року мав полтавський полковник Іван Черняк – 76 товаришів Рибцівського куреня. Причому в дійсності він міг бути навіть більшим, оскільки не до кінця зрозумілим є статус козаків Гавронського і Тахтауловського куренів. Адже 1708 року гетьман Іван Скоропадський підтвердив права на той час знатного військового товариша Івана Черняка на с. Гавронці і половину Рибців «с куреннем козаков, в тех же селах житие свое меющих, для услуги до походу военного приданнях». Десять років потому, 1718 року, Скоропадський знову підтвердив представлений Черняком універсал гетьмана Івана Мазепи, «в котором братьев ево и иных ево сродников маетности его же в Гавронцах и в Тахтаулове живущих, а именно Алексія Савина, Черняка Налимовских, Матвія Павленка, предку Сохацких, Койнашов, Бабанских, Чикало, Искрила, Явденка, в курень ему, как сродников, для отбывания военных походов, определено»⁸⁵. У переписних же книгах 1719 р. чомусь ані в Гавронцях, ані в Тахтаулові курінчики Івана Черняка не значаться.

На службі в безурядового Василя Васильовича Кочубея 1719 року перебувало 37 козаків, а саме: 17 козаків у Стасовцях і 20 – Жуках. Початок формуванню спільноти було покладено універсалом гетьмана Івана Скоропадського 1715 р., згідно з яким нащадку відомого старшинського роду було дозволено користуватися послугами тих козаків села Жуки, «которые при умершем Жученке, деде его, в курени были»⁸⁶. Як можна зробити висновок зі скарг полтавської старшини, поданих на ім'я царя в наступні роки, Кочубей не задовольнився наданим почтом, а значно розширив його за рахунок сотенних козаків інших своїх маєтностей. У своє виправдання Кочубей навів той аргумент, що, нібито, названі козаки й раніше були курінчиками в його діда. Й попри царський указ, що забороняв «козаков, которые в маетностях его живут, под власть свою принимать, кроме двадцати, которые ему по универсалу гетмана определены», як можна пересвідчитись із матеріалів перепису 1719 р., означена кількість курінчиків не задовольнила нащадка відомих козацьких старшин.

Третій за розмірами почет мала мати Василя Кочубея, вдова по генеральному судді Василю Кочубею, Любов Кочубеїха, на службі в котрої перебувало 24 курінчики.

У решти значних козаків почти були набагато скромнішими. Так, колишній полтавський полковник Іван Левенець обходився десятьма курінчиками, а полтавський державець Іван Залеський – двома.

На початку ж 1730-х років, попри службове зростання Василя Кочубея, котрий посів полковницький уряд, кількість його курінчиків зменшилася до двадцяти восьми осіб. Найчисленнішим ж було оточення першого полтавського

⁸⁴ Журнал... – С.136.

⁸⁵ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины... – С.53.

⁸⁶ Там само; Полтавские земельные универсалы // НБУ ІР. – Ф.1. – Спр. 5.

сотника Григорія Черняка – п'ятдесят чотири товариша. Причому, звертає на себе увагу той факт, що Григорій Черняк не зумів зберегти успадковане від батька право на утримання за собою товариства Рибцівського куреня. Натомість, старшина сформував власний почет на базі Гавронського та Тахтауловського куренів, козаки яких, як уже відзначалося вище, були курінчиками батька ще в часи гетьманування Івана Мазепи.

Попри загальну тенденцію до зменшення кількості курінчиків у роки правління Малоросійської колегії (1722-1727), не суттєво, а все ж збільшилася кількість курінного товариства в колишнього полковника Івана Левенця (з десяти до чотирнадцяти осіб). Цьому, з нашого погляду, сприяло перебування старшини впродовж 1724-1727 рр. в ранзі «правителя Генеральної військової канцелярії» та тісна співпраця з президентом Малоросійської колегії Степаном Вельяміновим⁸⁷.

Приклад з курінчиками вдови генерального судді Василя Кочубея та доньки колишнього полтавського полковника Федора Жука Любові Кучубеївни, що мешкали в успадкованому від батька с. Диканьці Першої полкової сотні, підтверджує висловлену в історіографії думку про можливість збереження курінчиками свого статусу і після смерті патрона та переходу на службу його спадкоємця, котрий і не ніс військову службу⁸⁸. Аналогічна картина спостерігається і з курінчиками вдови полкового писаря Анни Богаєвської, що мешкали в Супрунівському курені Другої полкової сотні. Прикметно, що за життя Григорія Богаєвського перепис 1719 р. не показав наявності в Супрунівці його курінчиків. Натомість, як і у випадку з Любов'ю Кочубеївною, курінчики Богаєвської мешкали в селі, володільницькі права над некозацьким населенням якого належали саме їй.

На жорстку залежність адрес мешкання курінчиків та поширення володільницьких прав їхніх патронів вказують і приклади з іншими курінчиками Полтавського полку. Зокрема, села Стасовці і Жуки, з яких було завербовано курінчиків Василя Кочубея, належали саме Кочубею. Те ж саме можна сказати і про Нижні Млини, які були власністю Івана Левенця і з яких вербувались його курінчики, Гавронці – відповідно Якова Черняка, Івашківці – Івана Залеського тощо. Натомість механізм формування такого почту Черняка в Тахтаулові був принципово інший, оскільки власниками села у попередні роки були пан Колачинський та Полтавська ратуша⁸⁹.

Випадок з тахтаулівськими курінчиками Григорія Черняка цікавий ще й тим, що Перепис 1734 р. містить згадку про соціальну категорію, з якої було завербовано «ново уписаних» курінчиків полтавського сотника – «з подданих ратушних полтавських»⁹⁰.

В. М'якотін, досліджуючи соціальну структуру Гетьманату, висловлював думку, що спільноти курінчиків формувалися переважно з числа бідних козаків⁹¹. Як про «найубожнейших» козаків, призначених курінчиками до

⁸⁷ Докладніше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.171-180.

⁸⁸ М'якотін В. Очерки социальной истории Украины... – С.53.

⁸⁹ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 30.

⁹⁰ Видение... 1732 года... – Арк.50.

⁹¹ М'якотін В. Очерки социальной истории Украины... – С.52.

бунчукових товаришів засеїмських сотень, говорив в універсалі від 30 березня 1733 р. і гетьман Данило Апостол⁹².

Утім, перепис 1719 р., вказуючи на приналежність курінчиків Василя Кочубея зі Стасовців до «конного товариства»⁹³, спростовує універсальність дії цього правила. Так само як кінне товариство, були класифіковані й курінчики в с. Диканці, що належали Любові Кочубеївні⁹⁴. Натомість курінчики Василя Кочубея із с. Жуки «з компуту полкового винятыє і грамотою монаршою по універсалу бывшего гетмана Скоропадського отержденные» поділялися на «малогрунтовиє» (3 особи), «убогие» (10) і «крайне убогие» (7). Так само й курінчики Григорія Черняка, що мешкали 1732 р. в с. Гавронцях, за своїми майновими статками поділялись у такій пропорції: 2 – кінних, 5 – малогрунтових, 18 «крайне убогих, которые за скудостью служат не могут»⁹⁵. Як «малогрунтових» і «весма убогих» класифікує перепис 1732 р. й курінчиків Черняка із с. Тахтаулова, щоправда доповнюючи цю класифікацію ще «козаками новоуписаними курінчиками»⁹⁶.

Таблиця № 17

**Зведена відомість про кількість «курінчиків»
у сотнях і куренях Полтавського полку (1719 р., 1732 р.)⁹⁷**

Сотні і курені	1719	У кого в курені	1732	У кого в курені
Полтавський міський				
<i>Перша полкова сотня</i>				
Петровський				
Гавронський			25	Григорія Черняка, сотника
Стасовський	17	Василя Кочубея, бунчукового товариша		
Брусівський				
Кам'янський				
Тахтауловський			29	Григорія Черняка, сотника

⁹² Там само. – С.57

⁹³ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 16

⁹⁴ Там само. – Арк. 23 зв.

⁹⁵ Виденіє... 1732 года... – Арк.53 зв.-54.

⁹⁶ Там само. – Арк.59

⁹⁷ Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180; Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

Диканьківський	24	Любові Кочубєвни, вдови генераль- ного судді Василя Леонтійо- вича Кочубєя		
Жуківський	20	Василя Кочубєя, бунчукового товариша	20	Василя Кочубєя, полковника
Івончинський				
Яковецький				
Грабиновський				
Павленківський				
Рибцівський	76	Івана Черняка, полковника		
<i>Друга полкова сотня</i>				
Гуджолівський				
Шостаківський				
Супрунівський			4	Анни Богаєвської, «бывшой писарки полковой»
Івашківський	2	Івана Залеського		
Пушкарівський				
Мильцівський			8	Івана Левенця, бунчукового товариша
Мачохський				
Нижнемлинський	10	Івана Левенця, бунчукового товариша	6	Івана Левенця, бунчукового товариша
Великобудищанська сотня				
Решетилівська сотня				

Старосанжарівська сотня				
Новосанжарівська сотня				
Лелюховський				
Біликівська сотня				
Комаровський				
Кобеляцька сотня			8	Василя Кочубея, полковника
Сокольська сотня				
Переволочанська сотня				
Переволочанський замок				
Лучківський				
Ханделеєвський				
Кишеньківська (Кишинська) сотня				
Келебердська сотня				
Орлянська сотня				
Китайгородська сотня				
Царичанська сотня				
Маяцька сотня				
Нехворощанська сотня				
Шедіївський				
<i>загалом</i>	149		100	

Звертає на себе увагу той факт, що не існувало жорстко зумовленої залежності між наявністю чи відсутністю в тієї чи іншої заслуженої особи курінчиків від посідання високого уряду в полковій структурі. Скажімо, Василь Кочубей мав у 1720-ті роки численні відділи курінчиків навіть будучи безурядовим козаком, завдячуючи винятково заслугам батька. Так само безурядовим на початку 30-х років був й інший представник полтавської «аристократії» – бунчуковий товариш Іван Левенець, котрому прислужувало 14 курінчиків з Мильцівського і Нижнемлинського куренів.

Натомість, посідання Григорієм Черняком сотницького уряду в Першій полковій сотні послужило поштовхом для формування одного з найбільших у полку почту курінних козаків, до складу якого входило 25 гавронських і 29 тахтауловських козаків тієї ж Першої сотні.

Незрозумілими і нелогічними є й мотиви втрати козаками Рибцівського куреня статусу курінчиків після смерті їхнього «патрона» полковника Івана Черняка. Адже саме в цей час його син, міський сотник Яків Черняк, не лише посідав чільне місце в старшинській ієрархії Полтавського полку, а й формував власний козацький почет.

«Протекціанти», «дворяни» і «підусідки». Ще одну соціальну групу полчан складала так звані «протекціанти». Логіка творення інституту протекціантів була аналогічна тій, в результаті якої постали упривілейовані групи бунчукових

і значкових товаришів. Різниця полягала лише в тому, що на відміну від останніх, котрі звільнялися від влади і присуду місцевої адміністрації, а також виконання будь-яких повинностей (окрім несення військової служби при боці відповідно гетьмана і полковника та виконання їхніх доручень у мирний час), звичайні протекціанти за опіку над собою були зобов'язані платити своїм протекторам певними службами чи виконанням певних повинностей.

До категорії протекціантів могли потрапити як посполиті, так і рядові козаки. Місце представлення цієї категорії в переписних книгах Полтавського полку серед козацького загалу опосередковано засвідчує належність її членів до козацького товариства чи – що вочевидь буде ближче до істини – користування цією соціальною групою певними козацькими правами, передовсім звільнення від виконання так званих «загальнонародних» повинностей.

Традиційно в історіографії вважається, що найбільшими можливостями для вербування протекціантів володіли полковники і саме в них їх було найбільше⁹⁸. Утім, на прикладі Полтавського полку така закономірність не підтверджується. Адже у полковника Василя Кочубея 1732 року було лише два протекціанта (у Мильцівському курені Другої полкової сотні та Великобудищанській сотні). Натомість у протекції полкового осавула Михайла Руденка було семеро осіб, російського генерала Вейсбаха – також семеро, полтавського коменданта (офіцера російської армії) – шестеро, а сотника Григорія Кованьки – двоє.

До певної міри близькою до протекціантів за своїм соціальним статусом і ставленням до виконанням «загальнонародних» повинностей була група «дворян», кількість яких у Полтавському полку втім була набагато більшою, ніж протекціантів, відповідно 114 та 31 дворів.

Дана соціальна категорія не описана в літературі й відомостей про її статус, повинності та обов'язки в переписних книгах також не вельми багато. Утім, звертає на себе увагу той факт, що належать «дворяни» до підданства переважно однієї особи, а саме Василя Кочубея. Так з 114 «дворян» з наявних на Полтавщині 1732 року 107 проживали в Стасівському, Диканьківському і Жуківському куренях Першої полкової сотні й перебували на службі саме в полковника Кочубея. З опису соціального статусу «дворян» полтавського сотника Григорія Черняка із с. Гавронців (іх у нього було семеро) впливає, що останні «на его грунтах мешкали... на службу его определенные крайне убогіе»⁹⁹. У випадку з дворянами полковника Кочубея, що мешкали в с. Жуки, міститься уточнення щодо їхнього соціального походження – «дворяне полковника полтавського з мужиков»¹⁰⁰.

Категорія «підсусідків» у спеціальній літературі описана доволі докладно¹⁰¹ й, вочевидь, немає потреби в акцентуванні уваги на її соціальних показниках. Варто лише зауважити, що в кількісному відношенні 1732 року соціальна група козацьких підсусідків на Полтавщині обраховувалася в 213 дворів.

⁹⁸ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины... – С.64.

⁹⁹ Ведение 1732 року..., Арк.54.

¹⁰⁰ Видение... 1732 года..., Арк. 42.

¹⁰¹ Наприклад, див.: Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України //Історія українського селянства. – Т.1. – С.245-263.

Доволі помітною є нерівномірність поширення практики переходу в категорію підсусідків у різних регіонах Полтавщини. Вочевидь, не лише економічною спроможністю частини козацького загалу можна пояснити той факт, що, наприклад, у Царичанській сотні до цієї соціальної групи зараховано 21 родину, Кобеляцькій – 48, а Нехворощанській – лише одну.

Вочевидь, на поширення подібних практик вплинула і специфіка господарського освоєння різних земель, і відповідна політика місцевої адміністрації, а також інші, не відомі нам, чинники. Утім, у цьому випадку автор лише звертає увагу на існування проблеми для дослідження, реалізація якого дасть можливість привнести помітну новизну в реконструкцію соціальних відносин у Гетьманаті.

Таблиця № 18

Зведена відомість про кількість «протекціантів» і «дворян» у сотнях і куренях Полтавського полку (1732 р.)¹⁰²

Сотні і курені	Кількість «протекціантів»	Під чиєї протекцією	Кількість «дворян»	У кого на службі	підсусідки
Полтавський міський	7 6 4	Полкового осавула Руденка ; полтавського коменданта; генерала Вейсбаха			
<i>Перша полкова сотня</i>					
Петровський					
Гавронський			7	Сотника Григорія Черняка	15
Стасовський			29	Полковника Василя Кочубея	
Брусівський					4
Кам'янський					
Тахтауловський	1	Полкового хорунжого Павла Герасимова			

¹⁰² Складено на основі: Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

Диканьківський			50	Полковника Василя Кочубея	
Жуківський			28	Полковника Василя Кочубея	
Івончинський					9
Яковецький					
Грабиновський	1	генерала Вейсбаха			
Павленківський					
<i>Друга полкова сотня</i>					
Гуджолівський					6
Шостаківський					1
Супрунівський					
Івашківський					
Пушкарівський					7
Мильцівський	1	полковника Василя Кочубея			
Мачохський					4
Нижнемлинський					1
Рибцівський	2	сотника Герасима Кованьки			2
Великобудищанська сотня	1	полковника Василя Кочубея			6
Решетилівська сотня					12
Старосанжарівська сотня					16
Новосанжарівська сотня					3
Лелюховський					
Біликівська сотня					
Комаровський					7
Кобеляцька сотня	2	генерала Вейсбаха			48
Сокольська сотня	1	товариша значкового Григорія Афанасьєва			9

Переволочанська сотня					6
Переволочанський замок					
Лучківський					
Ханделєєвський					
Кишеньківська (Кишинська) сотня	5	Івана Рябця			
Келебердська сотня					13
Орлянська сотня					8
Китайгородська сотня					11
Царичанська сотня					21
Маяцька сотня					3
Нехворощанська сотня					1
Шедіївський					
<i>загалом</i>	31		114		213

Полтавські державці

Згідно з інформацією, що її можна почерпнути з переписних книг, наприкінці 1710-х років на Полтавщині категорію державців земель і підданих формували представники різних соціальних груп.

Найбільше підданих за абсолютними показниками мали православні монастирі, розташовані або в межах полку, або в інших регіонах Гетьманату, але до яких були приписані полтавські села. Загалом духовні власники мали 625 підданських дворів. Щоправда, справді великими власниками були лише Великобудушанський скитський дівочий і Полтавський монастирі, які мали відповідно по 295 і 272 підданських дворів. Володільницькі ж права Лубенської і Нехворощанської обитель поширювалися на значно меншу кількість дворів – 14 та 44 відповідно.

Іншими двома найбільшими категоріями державців виступали значне військове товариство і старшинські вдови – вони володіли трохи більше ніж по 400 дворів. Причому, показники значного військового товариства могли бути й набагато більшими, оскільки окремо в таблиці подано відомості про державський потенціал колишньої полкової і сотенної старшини, котра формально належала саме до цієї соціальної групи. У випадку врахування 282 дворів, які належали відставним старшинам, саме категорія значного товариства виступала найбільшим власником підданого поспільства. Годі говорити, що чисельно

саме ця група була домінуючою з-посеред державців – дванадцять із загального числа тридцяти восьми осіб.

Ще варто зауважити, що просто таки вражаючі показники кількості підданих категорії старшинських удів забезпечувала присутність у цій групі вдови колишнього генерального судді Василя Кочубея і доньки полтавського полковника Федора Жученка Любові Кочубеїхи. Саме вона 1719 року мала підданських дворів найбільш з-поміж усіх приватних і корпоративних власників – аж 382. Так само і загальні показники групи значного військового товариства суттєво зросли від наявності в її числі сина Любові Кочубеїхи Василя, котрий на той час володів 238 підданськими дворами, не обіймаючи жодного старшинського уряду.

Досить таки значною була кількість поспільства, що належало до Полтавської міської ратуші – 317 дворів.

Так само індивідуально високими були показники й полтавського полковника, що мав право володіння 120 підданськими дворами.

Полкова старшина володіла в середньому по 51 підданському двору, трохи навіть поступаючися старшині відставній. Щоправда, цьому сприяла присутність в числі останньої показників колишнього полтавського полковника Івана Левенця, без врахування належних йому 169 дворів підданих, відверта перевага у кількості підданих була на боці старшини діючої.

Аналіз же структури державських зв'язків усередині самої групи свідчить про те, що у загальних рисах вона відповідала уявленням про соціальний престиж від посідання того чи іншого старшинського уряду. Так, найбільше підданих було у полкового обозного – 87, а далі показники виглядали наступним чином: полковий осавул (76), полковий писар (36), другий полковий осавул (30). Згадок про двох полкових хорунжих, арматних осавула і хорунжого – як про державців – у справозданнях немає, що ще раз підтверджує думку про загалом недостатньо високий соціальний престиж від їх посідання. Водночас, звертає на себе увагу, що дозорця Переволочанського замку володів 27 дворами підданих, наближуючись тим самим до групи «вищої» полкової старшини. Доводиться лише жалкувати, що на противагу пізнішому перепису 1732 р. варіант 1719 р. не містить інформації про характер володіння.

Доволі чисельною соціальною групою, що мала підданих, виступали сотники. Їх серед полтавських державців налічуємо шестеро. Проте, враховуючи ту обставину, що загалом у полку в цей час було шістнадцятеро сотників, відносні показники володіння підданими у цій соціальній групі не є високими. Так само, невисокими є середні показники групи володіння підданськими дворами – 21.

Інші групи сотенної старшини з-посеред полтавських державців представлені лише орельськими отаманом, писарем і осавулом, власницькі права яких виглядають суто символічно – вони володіють лише по 1-2 дворами. Анонімність цих урядників (у матеріалах ревізії вони значаться лише як носії певного уряду), з нашого погляду, свідчить про ранговий характер їхніх володільницьких прав.

Так само в числі полтавських державців знаходимо й трьох представників білого духовенства – протопопів полтавського і кобеляцького та колишнього протопопа полтавського. Щоправда, загальна кількість підданих полтавських

священиків суттєво перевищує показники сотенної старшини, становлячи в сумі аж 40 підданських дворів.

Доволі несподіваною з огляду на існуючі історіографічні уявлення є згадка про підданих особи, що належала до міщанського стану – полтавського війта Кирила Івановича. Він мав право на володіння 17 дворами посполитих.

Таблиця № 19

Номенклатура полтавських державців¹⁰³

	Кількість підданих 1719 року	Кількість підданих 1732 року
Полтавський монастир	33+108+35+21+8+6+10+51=272	28+55+28+7+15+7=140
Великобудищанський скитський дівочий монастир	124+171=295	141
Лубенський монастир	14	
Нехворощанський монастир	44	50
Полтавська ратуша	38+24+36+17+164+38=317	15+41+50+20+42+94+284=546
Василь Кочубей, значний товариш, полковник полтавський	21+89+15+31+46+36=238	25+7+108+138+157+64+14+65+20+39=637
Любов Кочубеїха, полковникова колишня (+)	382	
Іван Черняк, полковник полтавський (+)	61+44+15=120	
Ірина Чернякова, «бывшая полковникова полтавска, грамотою ствержденные»		45
Яків Черняк, сотник полковий	13+21=34	
Якова Чернячка, сотничка		22
Григорій Черняк, сотник полковий		74+50=124
Марія Чернячка		12
Пилипова Чернячка	19	12
Дорош Нашинський (+)	21	
Іван Нашинський		16

¹⁰³ Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180; Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

Василь Зеленський, дозорця рейментарський, суддя полковий	27	21+38=59
Дмитро Колачинський, бунчуковий товариш, сотник,	28+16 ¹⁰⁴ =44	18
Григорій Занковський, сотник		2+36=38
Петро Яценко, значковий товариш Охтирського полку	22	15
Іван Святайло, отець, протопоп полтавський	21	23
Кирило Іванович, вїйт полтавський	17	
Петро Кованька, колишній суддя полковий (+)	23	
Герасим Кованька, сотник полтавський полковий		32
«покійний Ярема Черняк»	30	
Семен Черняк, значковий товариш		29
Григорій Буцький, полковий осавул(+)	42+34=76	
Григор'єва Буцька, «за грамотою»		32
Матвій Буцький, колишній сотник новосанжаровський «за грамотою»	28	28
Іван Левенець, осавул полковий, «на ранг йому дані»		15
Іван Левенець, колишній полковник, бунчуковий товариш, «по грамоте»	123+46=169	115+17+99=231
Дмитро Левенець, значний товариш, сотник новосанжаровський, «за грамотою»	19	25
Григорій Богаєвський, писар полковий (+)	36	

¹⁰⁴ «За універсалом рейментарским прислуживают».

Анна Богаєвська, «по універсалу рейментарському»		22
Іван Залеський, значний товариш (+)	72+32=104	
Олександр Чуйкевич (+)	13	
Григорій Чуйкевич «по універсалу рейментарському»		14
Іван Величковський, колишній протопоп полтавський	14	
Лаврентій Никитович, осавул полковий	30	
граф фон Вейсбах, Київський генерал- губернатор		29
Павло Апостол, «полковник миргородський», «на купленому ґрунті осаджене» село	8 (?)	8
Іван Сулима, сотник	15 (?)	15
Іван Цурка, значковий товариш, «на купленому ґрунті	8	8
Семен й Іван Максимовичі, значкові товариші	16 (?)	16
Іван Старицький, значковий товариш «по універсалу рейментарському»		19
Іван Гасцький, сотник решетилівський		14
Максим Левченко, колишній сотник великобудищанський	16	
Іван Тарнавський, колишній сотник, бунчуковий товариш		2
Іван Богданович, міщанин полтавський		8
Павло Жданович, сотник новосанжаровський(+)	36	

Меланія Павлова Ждановичова		48
Климентій Нашинський, обозний полковий (+)	87	
Лаврентій Никитов, обозний полковий, «на ранг Ему определенние»		68
отець протопоп кобеляцький	5	
Сава Михайлович (Тарануха), сотник кобеляцький (+)	21	
Феодосія Даниловна СавкинаТаранухина «вдова сотниковська, по універсалу гетмана Скоропадського»		29
сотник орельський	2	
отаман орельський	2	
писар орельський	1	
осавул орельський	1	
сотник маяцький	6	

Таблиця № 20

Соціальний зріз полтавських державців 1719 року¹⁰⁵

	Кількість державців	Кількість дворів у власності	Середній показник володіння
Монастирська братія	4	272+295+14+44=625	156
Значне військово товариство	7	238+21+19+104+16+8=406	61
Старшинські вдови	2	382+19=401	200
Міська громада	1	317	317
Полкова старшина	5	27+76+36+30+87=256	51
Відставна полкова і сотенна старшина ¹⁰⁶	5	23+30+44+169+16=282	56

¹⁰⁵ Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180.¹⁰⁶ Тут враховано також і двори підданих «покійного Яреми Черняка».

Сотники	6	$34+15^{107}+36+21+2+6=124$	21
Полковники	1	120	120
Духовні особи	3	$21+14+5=40$	13
Старшина інших полків	2	$22+8=30$	15
Міщани	1	17	17
Сотенна старшина	3	4	1
Російські урядовці	–	–	–

Таблиця № 21

Кількість дворів підданих полкової старшини (1719 р.)¹⁰⁸

Власник	Який уряд обіймав	Кількість дворів у власності
Климентій Нашинський	Полковий обозний	87
Григорій Буцький	Полковий осавул	76
Григорій Богаєвський	полковий писар	36
Лаврентій Никитович	Полковий осавул (другий)	30
Василь Зеленський	дозорця рейментарський	27

Таблиця № 22

Кількість дворів підданих сотників (1719р.)¹⁰⁹

Власник	Кількість дворів у власності
Павло Жданович, сотник новосанжаровський (+)	36
Яків Черняк, сотник полковий	$13+21=34$
Сава Михайлович (Тарануха), сотник кобеляцький (+)	21
Іван Сулима, сотник	15 (?)
сотник маяцький	6
сотник орельський	2

Таблиця № 23

Соціальний зріз полтавських державців 1732 року¹¹⁰

Соціальна група	Кількість державців	Кількість дворів у власності	Середній показник володіння
-----------------	---------------------	------------------------------	-----------------------------

¹⁰⁷ Сумнівні дані перепису, що насправді вочевидь відносяться до 1732 р.

¹⁰⁸ Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180.

¹⁰⁹ Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180.

¹¹⁰ Складено на основі: Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

Монастирська братія	3	140+141+50=331	110
Міська громада	1	546	546
Полковники	1	637	637
Полкова старшина	3	59+15+68=132	
Сотники	7	124+18+38+32+25+15+14=266	
Сотенна старшина	–	–	
Відставна полкова і сотенна старшина	3	28+231+2=261	
Старшинські вдови	8	45+22+12+12+32+22+48+29=222	
Значне військове товариство	4	29+8+16+19=62	
Старшина інших полків	2	8+15=23	
Духовні особи	1	23	
Міщани	1	8	
Російські урядовці	1	29	
загалом	33		

Таблиця № 24

**Кількість дворів підданих у представників
полкової старшини (1732 р.)¹¹¹**

Ранг старшини	Кількість дворів
Полковий обозний	68
Полковий суддя	59
Полковий осавул	15

Згідно з переписом 1732 р., майже вдвічі зменшилося число монастирських підданих з 625 дворів до – 331. Великобудищанська обитель недолічилася 54 двори підданих, Полтавська – 32, а Лубенська – взагалі втратила свої і так невеликі полтавські маєтності. Щоправда, трохи збільшилася кількість підданих дворів Нехворощанського монастиря (на 6 дворів).

Суттєво зросла кількість поспільства, що належало до Полтавської ратуші. Якщо раніше загальна кількість дворів ратушних підданих становила 317, то тепер їх було вже 546.

У роки першої реставрації гетьманства полковий уряд отримав спадкоємець Жученків-Кочубей Василь Кочубей. Отже, показники дворів підданих, що належали полковнику, суттєво виросли і становили тепер 637 дворів. Звертає на себе увагу й стрімке зростання кількості підданих у Кочубея. Адже якщо раніше, за ним налічувалося 238 дворів посполитих, то тепер їх було більш ніж у двічі більше. Причому, збільшення їх кількості відбулося не лише за рахунок успадкованого після смерті матері родинного маєтку в Диканьці (на початку 1730-х років там налічувалося 295 дворів підданих посполитих і 40 дворів «дворян»), а

¹¹¹ Складено на основі: Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

й долучення цілої низки інших маєтностей – Писаровки, Федоровки, Демійовки, прийняття на «дворянську» службу посполитих Грабиновки. Відповідно й географія володінь Кочубея поширилася на землі Білицької та Решетилівської сотень. Єдиною майновою втратою державця в 1720-ті роки стали піддані с. Івончиці (понад 60 осіб), котрі перейшли у підданство до Полтавської ратуші.

Таблиця № 25

«Старшинська латифундія» Василя Кочубея¹¹²

Маєтність	Кількість дворів підданих у 1719 р.	Кількість дворів підданих у 1732 р.	Кількість дворів служилих «дворян» у 1732 р.
Стасовці	89	109	28
Жуки	74	93	28
Івончиці	62	(перейшли до ратуші)	
Нові Млини	14	16	
Іскровка	21	41	6
Микільське	46	66	
Диканька		295	40
Грабиновка			7
Писаровка (перейшла у спадок по Івану Залеському)		31	
Федоровка		39	
Демійовка		20	

З категорії відставної старшини зумів ще більше зміцнити своє матеріальне становище колишній полтавський полковник Іван Левенець, у котрого кількість підданих збільшилася з 169 до 231. Щоправда, випадок з Левенцем є швидше винятком, аніж правилом. Причому, винятковість цього прикладу пояснюється поверненням Левенця, котрий і 1719, і 1732 року значився у компутах як безурядовий колишній полковник, у часи правління Малоросійської колегії до влади як «правителя» Генеральної військової канцелярії. І попри ефемерність цієї влади¹¹³, старшина все ж отримав можливість скористатися випадком і покращити свої матеріальні статки.

Регіональний зріз підданських зв'язків на Полтавщині. Доволі важливим дослідницьким завданням при реконструкції існуючих на Полтавщині практик віддання підданства поспільства виглядає з'ясування географії поширення цього явища, а також інтенсивності процесів переходу в підданство в різних адміністративних одиницях полку.

¹¹² Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... – Арк. 1-180; Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

¹¹³ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.179-183.

Аналізуючи зведену інформацію переписів в контексті регіонального аспекту поширення підданських зв'язків на Полтавщині, не важко помітити той факт, що найбільше поспільства перейшло у підданство світським і духовним власникам у центральних районах Полтавського полку, передовсім у Першій і Другій полкових сотнях. У частині сотень, зокрема в Сокольській, Кишеньківській, Переволочанській, Келебердській, Орлянській, Китайгородській і Царичанській, а також деяких населених пунктах наявність підданих світських чи духовних осіб у цей час не фіксується зовсім.

Таблиця № 26

Підданські зв'язки на Полтавщині у регіональному вимірі¹¹⁴

Населений пункт	Поспільство 1721 року	Поспільство 1732 року
м. Полтава		<i>Піддани Полтавського монастиря:</i> «грунтовые» – 3 «малогрунтовые» – 2 «крайне убогіє» – 17 «вдовы крайне убогіє» – 6
с. Вакуленці		
с. Грабиновка	<i>Піддани міські</i> Тяглі – 25 Піші – 13	<i>До ратуші Полтавської належні</i> «грунтовые» – 1 «малогрунтовые» – 3 «крайне убогіє» – 9 «вдовы крайне убогіє» – 2 <i>«служациє полковнику В.Кочубею»</i> «убогіє» – 6 «вдовы убогіє» – 1
слобідка Іскрівка «з двірцем»	<i>Піддани Василя Кочубея</i> Тяглі – 16 Піші – 5	<i>Піддани Василя Кочубея, полковника полтавського</i> «убогіє» – 6 «крайне убогіє» – 13 <i>«служациє полковнику В.Кочубею»</i> – 6
с. Петрівка	<i>Піддани Полтавського монастиря:</i> Тяглі – 33 Тяглі «з козаків придані» – 66 Піші – 42 Піші «з козаків придані» – 35	<i>Піддани Полтавського монастиря:</i> війт – 1 «грунтовые» – 18 «убогіє» – 22 «вдовы убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 21

¹¹⁴ Складено на основі: Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... – Арк.1-210; Видение... 1732 года... – Арк.1-568.

[Петрівська] слободка	<i>Піддані сотника Якова Черняка</i> Тяглі – 4 Піші – 9	<i>Піддані Марії Чернякової колишньої сотникової полкової</i> війт – 1 «крайне убогіє» – 10 «вдови крайне убогіє» – 1
с. Гавронці		<i>Піддані Григорія Черняка, сотника полтавського</i> «малогрунтовые» – 3 «крайне убогіє» – 53 «вдови крайне убогіє» – 5
с. Стасовці	<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 20 Піші – 69	<i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського</i> війт – 1 десятник – 1 «грунтовые» – 14 «крайне убогіє» – 85 «вдови крайне убогіє» – 4 «старців ни к чему годних» – 4
с. Брусъє	<i>Піддані Дороша Нащинського</i> Тяглі – 4 Піші – 17	<i>Піддані Івана Нащинського значкового товариша</i> війт – 1 «убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 9 «вдов крайне убогіє» – 2
[Брусівська] слободка	<i>Піддані Василя Зеленського, дозорця переволчанського</i> Тяглі – 6 Піші – 21	<i>Піддані Василя Зеленського, судді полкового</i> «крайне убогіє» – 20 «вдови крайне убогіє» – 1
с. Кам'янка	<i>Піддані Пилипової Чернячки</i> Тяглі – 17 Піші – 2	<i>Піддані Пилипової Чернячки</i> війт – 1 «убогіє» – 3 «крайне убогіє» – 7 «вдови крайне убогіє» – 1 <i>Піддані Якової Чернякової</i> війт – 1 «убогіє» – 6 «крайне убогіє» – 15

с. Тахтаулове	<p><i>Піддані сотника Якова Черняка</i> Тягли – 13 Піші – 8</p> <p><i>Піддані Дмитра Колачинського, сотника</i> Тягли – 14 Піші – 14</p> <p><i>До ратуші полтавської належні</i> Тягли – 24</p>	<p><i>Піддані Григорія Занковського сотника старосанжаровського</i> «крайне убогіє» – 2</p> <p><i>Піддані Дмитра Колачинського, бунчукового товариша</i> «крайне убогіє» – 17 «вдови крайне убогіє» – 1</p> <p><i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 7 «крайне убогіє» – 32 «вдови крайне убогіє» – 1</p>
містечко Диканька	<p><i>Піддані Любові Кочубеївни</i> Тягли – 240 Піші – 142</p>	<p><i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського</i> війт – 1 десятник – 3 «малогрунтовые» – 104 «вдови малогрунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 157 «старців ни к чему годних» – 29</p>
с. Жуки	<p><i>Піддані Василя Кочубея</i> Тягли – 20 Піші – 20 Ремісники – 34 Козаки піші (?) – 12</p>	<p><i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського</i> війт – 1 десятник – 2 «малогрунтовые» – 49 «крайне убогіє» – 38 «вдови крайне убогіє» – 3</p>
с. Івочинці	<p><i>Піддані Василя Кочубея</i> Тягли – 32 Піші – 32</p>	<p><i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 10 «вдови малогрунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 36 «вдови крайне убогіє» – 2</p>
с. Яківці	<p><i>Піддані Петра Яценка</i> Тягли – 10 Піші – 12</p> <p><i>Піддані отця Івана Святайла</i> Тягли – 11 Піші – 10</p>	<p><i>Піддані Петра Яценка, значкового товариша Охтирського полку</i> війт – 1 «убогіє» – 6 «крайне убогіє» – 6 «вдови крайне убогіє» – 2</p>

с. <i>Павлівка</i>		<i>Піддані отця Івана Святийла, протопопа полтавського</i> війт – 1 «малогрунтовиє» – 12 «крайне убогіє» – 7 «вдови крайне убогіє» – 1 підсусідків – 2
<i>слобідка Ковальовка</i>		<i>Піддані Григорія Занковського сотника старосанжаровського</i> «убогіє» – 14 «крайне убогіє» – 21 «вдови крайне убогіє» – 1
с. <i>Павленки</i>	<i>Піддані Кирила Івановича, вейта полтавського</i> Тяглі – 6 Піші – 11	<i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 «крайне убогіє» – 17 «вдови крайне убогіє» – 1 підсусідків – 1
с. <i>Черняковка</i>		<i>Піддані Григорія Черняка, сотника полтавського</i> «убогіє» – 38 «крайне убогіє» – 34 «вдови крайне убогіє» – 1 підсусідків попівських – 1
с. <i>Рибці</i>	<i>Піддані Петра Кованьки, колишнього судді полкового</i> Тяглі – 19 Піші – 14 <i>Піддані покійного Яреми Черняка</i> Тяглі – 20 Піші – 10	<i>Піддані Герасима Кованьки, сотника полтавського полкового староста</i> – 1 «малогрунтовиє» – 14 «убогіє» – 15 «вдови убогіє» – 2 <i>Піддані Семена Черняка</i> «малогрунтовиє» – 12 «крайне убогіє» – 17

с. Гуджолі	<p><i>Піддані Григорія Буцького, полкового осавула</i> Тяглі – 20 Піші – 22</p> <p><i>Піддані Матвія Буцького</i> Тяглі – 19 Піші – 9</p> <p><i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 16 Піші – 20</p>	<p><i>Піддані Григор'євої Буцької, за грамотою</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 4 «убогіє» – 26 «вдовы убогіє» – 1</p> <p><i>Піддані Матвія Буцького, за грамотою</i> староста – 1 десятник – 1 «малогрунтовые» – 6 «убогіє» – 8 «крайне убогіє» – 10 «вдовы крайне убогіє» – 2</p> <p><i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 десятник – 1 «малогрунтовые» – 9 «убогіє» – 22 «крайне убогіє» – 5 «вдовы крайне убогіє» – 4</p>
с. Шостаки (Шостаки)	<p><i>Піддані (?)</i> Тяглі – 20 Піші – 10</p> <p><i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 14 Піші – 3</p>	<p><i>Піддані Івана Левенця, осавула полкового на ранг йому дані</i> війт – 1 «грунтовые» – 1 «малогрунтовые» – 7 «крайне убогіє» – 6</p>
с. Супрунівка	<p><i>Піддані Григорія Богаєвського, писаря полкового</i> Тяглі – 16 Піші – 20</p>	<p><i>Піддані Анни Богаєвської, «по універсалу рейментарському»</i> староста – 1 десятник – 1 «малогрунтовые» – 1 «убогіє» – 12 «крайне убогіє» – 6 «вдовы крайне убогіє» – 1</p>
с. Івашки	<p><i>Піддані Івана Залеського</i> Тяглі – 37 Піші – 35</p>	<p><i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 18 «убогіє» – 68 «крайне убогіє» – 3 «вдовы крайне убогіє» – 4</p>

с. Пушкарівка	<p><i>Піддані Олександра Чуйкевича</i> Тяглі – 7 Піші – 6</p> <p><i>Піддані отця Івана Величковського, колишнього протопопа полтавського</i> Тяглі – 7 Піші – 7</p>	<p><i>Піддані Григорія Чуйкевича «по універсалу рейментарскому»</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 7 «крайне убогіє» – 4 «вдовы крайне убогіє» – 2</p>
с. Мильці	<p><i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша</i> Тяглі – 50 Піші – 73</p>	<p><i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша, «по грамоте»</i> староста – 1 десятник – 1 «малогрунтовые» – 25 «убогіє» – 59 «крайне убогіє» – 8 «вдовы крайне убогіє» – 11</p>
с. Куклинці	<p><i>Піддані Лаврентія Никитовича, осавула полкового</i> Тяглі – 18 Піші – 12</p>	<p><i>Піддані графа фон Вейсбаха, Київського генерал-губернатора</i> війт – 1 «грунтовые» – 6 «малогрунтовые» – 6 «крайне убогіє» – 14 «вдовы крайне убогіє» – 2</p>
с. Ольшани (Ольшанка)	<p><i>Піддані Дмитра Левенця</i> Тяглі – 19</p>	<p><i>Піддані Дмитра Левенця, сотника новосанжаровського, «за грамотою»</i> «малогрунтовые» – 10 «крайне убогіє» – 14 «вдовы крайне убогіє» – 1</p>
с. Чернечий Яр	<p><i>Піддані Великобудищанського дівочого монастиря</i> отаман – 1 писар – 1 комісар 1 «малогрунтовые» – 2 Убогі – 19 «вдовы убогіє» – 7 «крайне убогіє» – 103 «вдовы крайне убогіє» – 22</p>	<p><i>Піддані Великобудищанського дівочого монастиря</i> отаман – 1 писар – 1 комісар 1 «малогрунтовые» – 2 Убогі – 19 «вдовы убогіє» – 7 «крайне убогіє» – 103 «вдовы крайне убогіє» – 22</p>

с. Нові Млини	<p><i>Піддані Василя Кочубея</i> отаман – 1 «грунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 12 «вдовы крайне убогіє» – 2</p> <p><i>Піддані Павла Апостола, «полковника миргородського»</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Івана Сулими, сотника</i> «крайне убогіє» – 15</p> <p><i>Піддані лубенського монастиря</i> «крайне убогіє» – 16 «вдовы крайне убогіє» – 2</p>	<p><i>Піддані Василя Кочубея</i> отаман – 1 «грунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 12 «вдовы крайне убогіє» – 2</p> <p><i>Піддані Павла Апостола, «полковника миргородського»</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Івана Сулими, сотника</i> «крайне убогіє» – 15</p> <p><i>Піддані лубенського монастиря</i> «крайне убогіє» – 16 «вдовы крайне убогіє» – 2</p>
Сільце Комаровка	<p><i>Піддані Івана Цурки, значкового товариша</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Семена й Івана Максимовичів, значкових товаришів</i> «крайне убогіє» – 15 «вдовы крайне убогіє» – 1</p>	<p><i>Піддані Івана Цурки, значкового товариша</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Семена й Івана Максимовичів, значкових товаришів</i> «крайне убогіє» – 15 «вдовы крайне убогіє» – 1</p>
с. Мачохи	<p><i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 81 Піші – 83</p>	<p><i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 десятник – 3 «грунтовые» – 9 «малогрунтовые» – 24 «убогіє» – 142 «крайне убогіє» – 81 «вдовы крайне убогіє» – 21 підсусідків – 3</p>

с. Нижні Млини	<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша</i> Тяглі – 26 Піші – 20	<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша «по грамоте»</i> війт – 1 десятник – 1 «грунтовые» – 12 «малогрунтовые» – 22 «убогіе» – 12 «крайне убогіе» – 41 «вдовы крайне убогіе» – 6
с. Грабинівка	<i>Піддані міські</i> Тяглі – 25 Піші – 13	<i>Піддані Івана Старицького, значкового товариша «по універсалу рейментарскому»</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 4 «убогіе» – 9 «крайне убогіе» – 3 підсусідків – 2
слобідка (село) Нікольське	<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 26 Піші – 20	<i>Маєтність Василя Кочубея, полковника полтавського осавулець</i> – 1 «малогрунтовые» – 10 «убогіе» – 26 «крайне убогіе» – 17 «вдовы крайне убогіе» – 4 «протекціянтов пана полковника» – 5 підсусідків – 3
слобідка Тягамлик	<i>Піддані Івана Залеського</i> Тяглі – 17 Піші – 15	
<i>сільце Писарівка</i>		<i>Маєтність Василя Кочубея, полковника полтавського «у спадок по Івану Чальському(?)»</i> отаман – 1 осавулець – 1 «убогіе» – 16 «крайне убогіе» – 11 «вдовы крайне убогіе» – 2
<i>с. Головача</i>		<i>Піддані Ірини Чернякової, «бывшой полковниковой полтавской, грамотою ствердженные»</i> «малогрунтовые» – 11 «убогіе» – 14 «крайне убогіе» – 15 «протекціянтов» – 5

сільце <i>Малинівка</i>		<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша, «на купленній его землі поселенній»</i> староста – 1 «крайне убогіє» – 16
сільце <i>Росошинці</i>	<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 6 Піші – 15	<i>Піддані Полтавського монастиря «малогрунтового»</i> – 11 «крайне убогіє» – 16 «вдови крайне убогіє» – 1
сільце <i>Тростянка</i>	<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 8	
сільце <i>Ольшанове</i>	<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 6	<i>Піддані Полтавського монастиря «крайне убогіє»</i> – 7
сільце <i>Буланове</i>	<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 4 Піші – 6	<i>Піддані Полтавського монастиря «убогіє»</i> – 15
Слобода під монастирем Полтавським	<i>Піддані Полтавського монастиря</i> Тяглі – 14 Піші – 37	
с. <i>Старі Млини</i>	<i>Піддані Лубенського монастиря</i> Тяглі – 5 Піші – 9 <i>Дмитрові Колачинському за універсалом гетьманським прислужуючи</i> – 16 <i>Піддані Максима Левченка</i> Тяглі – 16 <i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 14 Піші – 22 <i>Піддані Великобудищанського Скитського дівочого монастиря</i> Тяглі – 106 Піші – 65	
м. <i>Великі Будища</i>		

м. Решетилівка		<p><i>Піддані Полтавського монастиря «убогіє» – 7</i></p> <p><i>Піддані сотника решетилівського Івана Гасцького «малогрунтовые» – 8 «убогіє» – 6</i></p>
<i>с. Димійовка</i>		<p><i>Піддані полковника полтавського Василя Кочубея староста – 1 «грунтовые» – 1 «убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 14</i></p>
м. Старий Санжаров		<p><i>Піддані бунчукового товариша Івана Тарнавського «крайне убогіє» – 2</i></p> <p><i>Піддані міщанина полтавського Івана Богдановича «крайне убогіє» – 5 підсусідків Богдановича – 3</i></p>
м. Новий Санжаров		
с. Лелюхівка	<p><i>Піддані Григорія Буцького, осавула полкового Тяглі – 19 Піші – 15</i></p> <p><i>Піддані Павла Ждановича, сотника Тяглі – 18 Піші – 18</i></p>	<p><i>Піддані Василя Зеленського, судді полкового староста – 1 «грунтовые» – 5 «малогрунтовые» – 6 «убогіє» – 18 «крайне убогіє» – 6 «вдовы крайне убогіє» – 2</i></p> <p><i>Піддані Меланії Павлової Ждановичової староста – 1 «грунтовые» – 5 «малогрунтовые» – 19 «убогіє» – 11 «крайне убогіє» – 11 підсусідків поповських – 1</i></p>

м. Білики		
с. Комаровка	<i>Піддані Климентія Нашинського, обозного полкового Тяглі – 37 Піші – 50</i>	<i>Піддані Лаврентія Никитова, обозного полкового, «на ранг Ему определенніє» староста – 1 «малогрунтовые» – 12 «убогіє» – 5 «крайне убогіє» – 45 «вдовы крайне убогіє» – 5</i>
с. Федоровка		<i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського староста – 1 осавул – 1 «малогрунтовые» – 6 «крайне убогіє» – 26 «вдовы крайне убогіє» – 5</i>
м. Кобеляки	<i>Піддані отця протопопа кобеляцького – 5</i>	<i>Піддані «вдови Феодосії Даниловни Савкиной Таранухиной сотниковської, по універсалу гетмана Скоропадського» «крайне убогіє» – 29</i>
с. Горішні Млини	<i>Піддані Сави Михайловича (Таранухи), сотника Тяглі – 8 Піші – 13</i>	
м. Соколка		
с. Лучки		
с. Ханделєвка		
м. Кишенька		
м. Переволочна		

м. Келеберда		
м. Орель	<i>Піддані сотника – 2</i> <i>Піддані отамана – 2</i> <i>Піддані писаря – 1</i> <i>Піддані осавула – 1</i>	
м. Китайгород		
м. Царичанка		
м. Маячка	<i>Піддані сотника – 6</i>	
м. Нехвороща	<i>Піддані Івана Черняка,</i> <i>полковника полтавського</i> Тяглі – 30 Піші – 31	
с. Шедіївка	<i>Піддані Івана Черняка,</i> <i>полковника полтавського</i> Тяглі – 4 Піші – 40 <i>Піддані</i> <i>Нехворощанського</i> <i>монастиря</i> Тяглі – 44	
сільце Васильковка	<i>Піддані Івана Черняка,</i> <i>полковника полтавського</i> Тяглі – 7 Піші – 8	<i>Піддані Григорія Черняка,</i> <i>полкового сотника полтавського</i> староста – 1 комісар – 1 «убогіє» – 50 «вдови убогіє» – 5
сільце монастиря Нехворощансько- го		<i>Піддані монастиря</i> <i>Нехворощанського</i> староста – 1 «малогрунтовиє» – 10 «убогіє» – 30 «вдови убогіє» – 8 підсусідків посполитих – 1

Звертає на себе увагу тотожність статистичних відомостей у селах Чернечий Яр і Нові Млини та сільці Комарове за 1719 р.¹¹⁵ та 1732 р.¹¹⁶ Абсолютна тотожність показників, з нашого погляду, може свідчити або про допущену помилку архівістів при формуванні переписних книг, або ж недобросовісність укладачів перепису 1732 р., які могли підмінити реальні показники відомостями попередньої ревізії. Утім, форма звітності, а саме поділ посполитих на ґрунтових, малогрунтових, убогих тощо, є характерною саме для 1732 р. і під час попередніх ревізій вона не використовувалась. Так само опосередкованим свідченням датування цього фрагменту документа саме 1732 р., а не 1719 року, є згадка про Павла Апостола, як про полковника миргородського¹¹⁷, адже відомо, що до 1727 р. цю посаду обіймав його батько, Данило Апостол. Отож, логічно припустити, що представлені відомості щодо сіл Чернечий Яр і Нові Млини та сільця Комарове у переписах 1719 р. та 1732 р. стосуються саме останнього. Причина ж цієї колізії криється в неухважності укладачів архівної справи.

Переписні книги 1732 р. доволі скрупульозно фіксують характер володільницьких прав, чого не спостерігалось раніше. Загалом, володільницькі права реалізовувалися у таких формах: «маєтність дідична» або «маєтність по спадку»¹¹⁸; «подданость за грамотою»; «подданость по універсалу рейментарскому»; «подданость на ранг даная».

Власники шинків. Одним з найприбутковіших промислів в Україні другої половини XVII – XVIII ст. було заняття шинкарством. Матеріали проаналізованих переписних книг Полтавського полку містять достатньо відомостей для того, аби реконструювати соціальне обличчя корпорації власників шинків.

За соціальними категоріями власників шинків можна поділити на такі групи: козацькі, монастирські й церковні, міщанські, рейментарські.

Найбільша кількість закладів належала духовним корпораціям, а саме: 67 церквам і 3 монастирям. Окрім того, протопоп тахтаулівський приватно володів шинком у с. Павловка.

Козацьких шинків у полку нараховувалося 49 одиниць. З них дев'ять знаходились у містах і селах, що належали полковнику Василеві Кочубею, а отже і відповідні заклади були його власністю (причому в с. Диканька розміщувались аж п'ять з них, Стасівцях – три). Інші шинки, віднесені до категорії козацьких, також були здебільшого власністю державців тих чи інших сіл і містечок, котрі до того ж виступали в ролі сотників і полкової старшини (загалом тринадцять осіб, окрім того шість відставних сотників чи вдів померлих старшин), або ж значковими товаришами. І лише три шинки в містечку Кобеляки і два

¹¹⁵ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... – Арк.50 зв. – 55.

¹¹⁶ Виденіє... 1732 года... – Арк. 556-557

¹¹⁷ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... – Арк.54 зв.

¹¹⁸ Зокрема саме у такий спосіб записане за полтавським полковником сільце Писарівна в Другій полковій сотні – «Деревня Писаровка маєтность Василя Кочубея полковника полтавскоо по наследству по Івану Залескому». – Виденіє... 1732 года... – Арк. 396.

в Кишеньці належали безурядовим і «незаслуженим» козакам, а лише котрі ідентифікуються як «козаки ґрунтові». Два ж шинки в Келеберді взагалі були власністю «мало ґрунтових козаків» Федора Кобилки і Матвія Денки. Ще один заклад у містечку Келеберді записаний як спільна власність місцевого товариства. У містечку Орелі один з шинків належав компаніїцеві Кості.

Як власність міщан записані до ревізій відповідні заклади у Полтаві (вісім), Новому Санжарові (два) та Решетилівці (два). Цікаво, що в усіх названих населених пунктах не значиться жоден козакий шинок, а міщанські заклади доповнюють лише церковні (відповідно шість у Полтаві, два у Новому Санжарові та сім у Решетилівці).

Рейментарських шинків на Полтавщині налічувалося три і всі вони розміщувалися в населених пунктах, що входили до складу «гетьманського замку» – в містечку Переволочна і в с. Лучки.

Таблиця № 27

**Місце розташування шинків на Полтавщині
та їх власники¹¹⁹**

<i>Місце розташування шинків</i>	Шинки козачі	Церковні	Інші	Всього
Полтава		6	8- міщанські	14
Петровці, село	1. Тимофія Слуцького, осавул арматний 2. Павла Глоби, колишній сотник петрівський 3. Марії Якової Чернякової, колишня сотничиха міська	2	1-мона- стирський	6
Камянка		1		1
Стасовці, село	1. Ониська Мовчана, курінного отамана 1. Василя Кочубея, полковника 2. Василя Кочубея, полковника 3. Василя Кочубея, полковника	2		6
Брусій, село		1		1

¹¹⁹ Складено на основі: Виденіє... 1732 года... – Арк.1-568.

<i>Диканька, село</i>	1.Василя Кочубея, полковника 2.Василя Кочубея, полковника 3.Василя Кочубея, полковника 4.Василя Кочубея, полковника 5.Василя Кочубея, полковника	3		8
<i>Жуки, село</i>	1.Василя Кочубея, полковника	2		3
<i>Івончинці, село</i>		2		2
<i>Тахтаулов, село</i>		1		1
Павловка			1 – протопопа	1
Ковальова	1.Григорія Занковського, сотника старосанжаровського			1
Яковці		1		1
Павленки		1		1
Черняковка	1.Григорія Черняка, сотника			1
<i>Рибці, село</i>	1.Герасима Кованьки, сотника полкового	1		2
<i>Шостаки, село</i>	1.Івана Левенця, полкового осавула	1		2
<i>Івашки, село</i>		1		1
<i>Супруновка, село</i>	1.Анни Богаєвської, вдови писаря полкового	1		2
<i>Мильці, село</i>	1.Івана Левенця, полкового осавула 2.Дмитра Левенця, сотника старосанжаровського	1		3
<i>Мачохи, село</i>	1.Василя Самарського, значкового товариша 2.Данила Захарієва значкового товариша	3		5
<i>Пушкарівка, село</i>	1.Григорія Чуйкевича, значкового товариша	1		2

Нижні Млини, село	1.Івана Левенця, полкового осавула 2. Івана Левенця, колишнього полковника	1		3
Росошинці			1- монастирський	1
Старий Санжаров, місто	1.Івана Тарнавського, колишнього сотника 2.Павла Кота, значкового товариша	2		4
Великі Будища, містечко	1.Івана Сулиму, сотника будищанського			1
Чернечий Яр		2		2
Кобеляки, містечко	1.Феодосії Таранухиної, вдови сотника кобеляцького 2.Павла Ковельського, сотника наказного 3.Максима Яковича 4.Матвія Ющенка, козака ґрунтового 5.Єфима Вовковняка, козака ґрунтового 6.Федора Мануйленка, козака ґрунтового	7		13
Соколка, містечко	1.Андрія Гординського, значкового товариша 2.Григорія Афанасєва, значкового товариша	2	1. монастирський	5
Білики, містечко		3		3
Кишенька, містечко	1.Григорія Потоцького, сотника кишеньківського 2.Гаврила Олексєєнка, козака ґрунтового 3.Івана Харченка, козака ґрунтового	1		4
Лучки			1. рейментарський 2. рейментарський	2

Переволочна, містечко	1.Павла Вакулова, сотника переволочанського 2.Івана Деркача, козака «можного» 3.Насті Деркачівни, вдови		1. реймен-тарський	4
Келеберда, містечко	1.Павла Тройницького, сотника 2.Федора Кобилки, козака малогрунтового 3.Матвія Денки, козака малогрунтового 4.спільний козацький	5		9
Орель, містечко	1.Йосифа Яковлевича, сотника орельського 2.Кості, компанійця	1		3
Новий Санжаров, містечко		2	1. міщанський 2. міщанський	5
<i>Лелюхівка</i>	1.Меланії Павлової Ждановичової, вдови сотника			1
Нехворощ, містечко		3		3
Решетилівка, містечко		7	1. міщанський 2. міщанський	10

Соціальні групи некозацького населення Полтавського полку

Некозацьке населення Полтавщини в переписних книгах 1710-1730-х років поділяється на три великі групи: міщани, особи духовного звання, поспільство. Утім, як уже зазначалося вище, досить не часто межа між посполитими та міщанами чітко проводилась. До того ж, при узагальнюючих підрахунках міщани входили в загальне число поспільства.

До категорії міщан записано як жителів власне міст і містечок полку – Полтави, Старих і Нових Санджар, Великих Будищ, Біликів, Соколки, Кобеляків, Кишеньки, Переволочної, Царичанки, так і окремих сіл, наприклад, Мачох.

У середовищі міщан, згідно з переписом жителів Полтави 1719 р., виділяються групи: «купецькіє і торговыє мещане»; «посполитые тяглыє»; «посполитые пешіє»; «цеховые». Перепис 1732 р. крім того в купецькому середовищі виділяє міщан, «болшим промыслом бавячихся» і «средним промыслом бавячихся».

У середовищі ремісників-цеховиків в одних випадках (наприклад у Великих Будищах, Решетилівці) фіксується диференціація на «тяглих» та «піших», в інших (Полтава тощо) – не фіксується.

При описі поспільства, насамперед, зауважувалося чи належать вони до рапуші (тобто є жителями вільних військових сіл) чи перебувають у підданстві в приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожна з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділялася за майновим цензом, наприклад на «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих» (перепис 1732 р). Уже за місцем розташування у матеріалах перепису можна класифікувати як соціально значиму категорію поспільства людей, що могли займатися торгівлею: «посполитих болшим промыслом бавячихся» і «посполитих неболшим промыслом бавячихся». Горішню частину соціальної ієрархії поспільства формували також війти, старости, бурмистри, десятники, сотенні збирачі і комісари, комісари городові й комісари овечих заводів, десятники та осавульці, які зазвичай у матеріалах переписів не підлягали диференції за майновими ознаками, а лише за соціо-професійними.

У нижній частині соціальної ієрархії знаходилися так звані «підсусідки», які своєю чергою поділялися на «підсусідків посполитих», «підсусідків попівських» та «підсусідків монастирських».

В окремих районах Полтавщини на початку 1730-х років набув певного поширення перехід посполитих «під протекцію» впливових козацьких урядників та знатних військових товаришів. Зокрема, в числі «протегуючих» до ревізій вписано гетьмана, сотників, отаманів, значкових товаришів, монастирі. Окрема мережа «протекціантів» на Полтавщині формувалася навколо особи царського генерала фон Вейсбаха. У зрізі регіонального аналізу, найбільше поширення протекціантські зв'язки набули в Келеберді (30 осіб), Мильцях (15), Переволочній (8).

У правовому відношенні такий статус посполитих міг отримувати закріплення гетьманськими універсалами або, як у випадку з «протекціантами» значкового товариша Павла Кобельського, міг базуватися на традиції: «которые здавна до двору его послужны безуниверсальные»¹²⁰.

Стосовно повинностей цієї соціальної групи цікаве зауваження містить перепис 1732 р. щодо десяти «гетьманських протекціантів» з м.Кобеляк, а саме бондарів кобеляцьких, «которые драгун не кормят, но толко в дворец рейментарский переволочанский бочки для войскового тамошнего провианту по требованию делают, а для каждой бочки рубают обручи в лесах обывательских»¹²¹. Восьмеро «гетьманських протекціантів» з Переволочної (ковалі, слюсар, бондар тощо) також були звільнені від загальних повинностей поспільства, натомість «до двору рейментарського заслужовували»¹²². Стосовно келебердинських «протекціантів» у переписі зазначено, що вони є посполитими «крайне убогими з обивателями повинностей не одбувают потому что ежегод до гарнизонов в Полтаву і Переволочную посылаются на работу»¹²³.

¹²⁰ Виденіє... 1732 года... – Арк. 419.

¹²¹ Там само. – Арк. 419зв.

¹²² Там само. – Арк. 481.

¹²³ Виденіє... 1732 года... – Арк. 482.

Таблиця № 28

**Зміни в соціальній структурі некозацького населення
Полтавського полку за переписами 1721 р. та 1732 р.¹²⁴**

Населений пункт	Міщани, особи духовного звання 1721 р.	Міщани, особи духовного звання 1732 р.	Поспільство 1721 р.	Поспільство 1732 р.
м. Полтава	«купецькі і торгові люди» – 55 <i>Цехові:</i> Кравці – 43 Різники – 23 Шевці – 36 Гончарі – 12 Ковалі – 17 Ткачі – 20	«міщане знатним купечеством бавячиєся» – 40 «вдови знатним купечеством бавячиєся» – 1 «міщане середнім купечеством бавячиєся» – 98 священики – 13 дяки – 2 пономарі – 1	Тяглі – 46 Піші – 98	«убогіє» – 418 «вдови убогіє» – 71 «крайне убогіє» – 12 підсусідки посполитих – 53 <i>Піддані Полтавського монастиря:</i> «грунтовые» – 3 «малогрунтовые» – 2 «крайне убогіє» – 17 «вдови крайне убогіє» – 6
с. Вакуленці				«грунтовые» – 1 «малогрунтовые» – 3 «крайне убогіє» – 32 «вдови крайне убогіє» – 1 підсусідки посполитих – 1

¹²⁴ Складено на основі: Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... – Арк.1-210; Видение... 1732 года... – Арк.1-568.

с. Грабиновка			<i>Піддані міські</i> Тяглі – 25 Піші – 13	<i>До ратуші</i> <i>Полтавської</i> <i>належні</i> «грунтовые» – 1 «малогрун- товые» – 3 «крайне убогіє» – 9 «вдови крайне убогіє» – 2 «служачіє полковнику В.Кочубею» «убогіє» – 6 «вдови убогіє» – 1
<i>слобідка</i> <i>Искровка «з</i> <i>двірцем»</i>		святченики – 1	<i>Піддані Василя</i> <i>Кочубея</i> Тяглі – 16 Піші – 5	<i>Піддані Василя</i> <i>Кочубея,</i> <i>полковника</i> <i>полтавського</i> «убогіє» – 6 «крайне убогіє» – 13 «служачіє полковнику В.Кочубею» – 6
с. Петровка		святченики – 2 дяки – 2	<i>Піддані</i> <i>Полтавського</i> <i>монастиря:</i> Тяглі – 33 Тяглі «з козаків придані» – 66 Піші – 42 Піші «з козаків придані» – 35	<i>Піддані</i> <i>Полтавського</i> <i>монастиря:</i> війт – 1 «грунтовые» – 18 «убогіє» – 22 «вдови убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 21

[Петровська] слободка			<i>Піддані сотника Якова Черняка</i> Тяглі – 4 Піші – 9	<i>Піддані Марії Чернякової колишньої сотникової полкової вїйт – 1</i> «крайне убогіє» – 10 «вдови крайне убогіє» – 1
с. Гавронці		священики – 1 дяки – 1	Тяглі – 66 Піші – 68	<i>Піддані Григорія Черняка, сотника полтавського</i> «малогрунтовыє» – 3 «крайне убогіє» – 53 «вдови крайне убогіє» – 5
с. Стасовці		священики – 2 пономарі – 2	<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 20 Піші – 69	<i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського</i> вїйт – 1 десятник – 1 «грунтовыє» – 14 «крайне убогіє» – 85 «вдови крайне убогіє» – 4 «старців ни к чему годних» – 4

с. Брусье		священики – 1	<i>Піддані Дороша Нашинського Тяглі – 4 Піші – 17</i>	<i>Піддані Івана Нашинського значкового товариша війт – 1 «убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 9 «вдов крайне убогіє» – 2</i>
[Брусівська] слободка			<i>Піддані Василя Зеленського, дозорця переволо- чанського Тяглі – 6 Піші – 21</i>	<i>Піддані Василя Зеленського, судді полкового «крайне убогіє» – 20 «вдовы крайне убогіє» – 1</i>
с. Кам'янка		священики – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Пилипові Чернячки Тяглі – 17 Піші – 2</i>	<i>Піддані Якової Чернякової війт – 1 «убогіє» – 6 «крайне убогіє» – 15 Піддані Пилипові Чернячки війт – 1 «убогіє» – 3 «крайне убогіє» – 7 «вдовы крайне убогіє» – 1</i>

с. Тахтаулов		священики – 2 пономарі – 2	<i>Піддані сотника Якова Черняка</i> Тяглі – 13 Піші – 8 <i>Піддані Дмитра Колачинського, сотника</i> Тяглі – 14 Піші – 14 <i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 24	<i>Піддані Григорія Занковського сотника старосан-жаровського</i> «крайне убогіє» – 2 <i>Піддані Дмитра Колачинського, бунчукового товариша</i> «крайне убогіє» – 17 «вдови крайне убогіє» – 1 <i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 «малогрунтовые» – 7 «крайне убогіє» – 32 «вдови крайне убогіє» – 1
містечко Диканька		священики – 4 дяки – 2 пономарі – 2	<i>Піддані Любові Кочубеївни</i> Тяглі – 240 Піші – 142	<i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського</i> війт – 1 десятник – 3 «малогрунтовые» – 104 «вдови малогрунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 157 «старців ни к чему годних» – 29

с. Жуки		священики – 2 дяки – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 20 Піші – 20 Ремісники – 34 Козаки піші (?) – 12	<i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського в'їт – 1</i> десятник – 2 «малогрунтовые» – 49 «крайне убогіє» – 38 «вдовы крайне убогіє» – 3
с. Івочинці		священики – 2 дяки – 1	<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 32 Піші – 32	<i>До ратуші Полтавської належні</i> в'їт – 1 «малогрунтовые» – 10 «вдовы малогрунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 36 «вдовы крайне убогіє» – 2
с. Яковці		священики – 1 дяки – 1	<i>Піддані Петра Яковенка</i> Тяглі – 10 Піші – 12 <i>Піддані отця Івана Святайла</i> Тяглі – 11 Піші – 10	<i>Піддані Петра Яценка, значкового товариша Охтирського полку</i> в'їт – 1 «убогіє» – 6 «крайне убогіє» – 6 «вдовы крайне убогіє» – 2

<i>с. Павловка</i>				<i>Піддані отця Івана Святайла, протопопа полтавського в'їт – 1 «малогрун-товые» – 12 «крайне убогіє» – 7 «вдовы крайне убогіє» – 1 підсусідків – 2</i>
<i>слобідка Ковальовка</i>				<i>Піддані Григорія Занковського сотника старосан-жаровського «убогіє» – 14 «крайне убогіє» – 21 «вдовы крайне убогіє» – 1</i>
<i>с. Павленки</i>		<i>священики – 1 дяки – 1</i>	<i>Піддані Кирила Івановича, в'їта полтавського Тяглі – 6 Піші – 11</i>	<i>До ратуші Полтавської належні в'їт – 1 «крайне убогіє» – 17 «вдовы крайне убогіє» – 1 підсусідків – 1</i>
<i>с. Черняковка</i>		<i>священики – 1 дяки – 1</i>		<i>Піддані Григорія Черняка, сотника полтавського «убогіє» – 38 «крайне убогіє» – 34 «вдовы крайне убогіє» – 1 підсусідків попівських – 1</i>

с. Рибці		священики – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Петра Кованьки, колишнього судді полкового</i> Тяглі – 19 Піші – 14 <i>Піддані покійного Яреми Черняка</i> Тяглі – 20 Піші – 10	<i>Піддані Герасима Кованьки, сотника полтавського полкового староста – 1</i> <i>«малогрунтовые» – 14</i> <i>«убогіє» – 15</i> <i>«вдови убогіє» – 2</i> <i>Піддані Семена Черняка</i> <i>«малогрунтовые» – 12</i> <i>«крайне убогіє» – 17</i>
с. Гуджоли			<i>Піддані Григорія Буцького, полкового осавула</i> Тяглі – 20 Піші – 22 <i>Піддані Марка Буцького</i> Тяглі – 19 Піші – 9 <i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 16 Піші – 20	<i>Піддані Григор'євої Буцької, за грамотою війт – 1</i> <i>«малогрунтовые» – 4</i> <i>«убогіє» – 26</i> <i>«вдови убогіє» – 1</i> <i>Піддані Матвія Буцького, за грамотою староста – 1</i> <i>десятник – 1</i> <i>«малогрунтовые» – 6</i> <i>«убогіє» – 8</i> <i>«крайне убогіє» – 10</i> <i>«вдови крайне убогіє» – 2</i> <i>До ратуші Полтавської належні</i> <i>війт – 1</i> <i>десятник – 1</i> <i>«малогрунтовые» – 9</i> <i>«убогіє» – 22</i> <i>«крайне убогіє» – 5</i> <i>«вдови крайне убогіє» – 4</i>

с. Шостаки (Шостаки)		священики – 1 дяки – 1 пономарі – 1	<i>Піддані</i> Тяглі – 20 Піші – 10 <i>До ратуші</i> <i>полтавської</i> <i>належні</i> Тяглі – 14 Піші – 3	<i>Піддані Івана</i> <i>Левенця,</i> <i>осавула</i> <i>полкового на</i> <i>ранг йому дані</i> війт – 1 «грунтовые» – 1 «малогрун- товые» – 7 «крайне убогіє» – 6
с. Супруновка		священики – 1	<i>Піддані</i> <i>Григорія</i> <i>Богаєвського,</i> <i>писаря</i> <i>полкового</i> Тяглі – 16 Піші – 20	<i>Піддані Анни</i> <i>Богаєвської,</i> <i>«по універсалу</i> <i>рейментар-</i> <i>скому»</i> староста – 1 десятник – 1 «малогрун- товые» – 1 «убогіє» – 12 «крайне убогіє» – 6 «вдовы крайне убогіє» – 1
с. Івашки		священики – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Івана</i> <i>Залеського</i> Тяглі – 37 Піші – 35	<i>До ратуші</i> <i>Полтавської</i> <i>належні</i> війт – 1 «малогрун- товые» – 18 «убогіє» – 68 «крайне убогіє» – 3 «вдовы крайне убогіє» – 4

с. Пушкарівка		священики – 2	<i>Піддані Олександра Чуйкевича Тяглі – 7 Піші – 6 Піддані отця Івана Величковського, колишнього протопопа полтавського Тяглі – 7 Піші – 7</i>	<i>Піддані Григорія Чуйкевича «по універсалу рейментар- ському» війт – 1 «малогрун- товые» – 7 «крайне убогіє» – 4 «вдови крайне убогіє» – 2</i> <i>Підсусідки монастиря Пушкарів- ського – 9</i>
с. Мильці		священики – 1	<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша Тяглі – 50 Піші – 73</i>	<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша, «по грамоте» староста – 1 десятник – 1 «малогрун- товые» – 25 «убогіє» – 59 «крайне убогіє» – 8 «вдови крайне убогіє» – 11</i> <i>«Протекціян- тів пана Левенця на купленній єго землі поселених» «крайне убогіє» – 15 підсусідків – 2</i>

с. Куклинці			<i>Піддані Лаврентія Микитовича, осавула полкового Тягли – 18 Піші – 12</i>	<i>Піддані графа фон Вейсбаха, Київського генерал- губернатора війт – 1 «грунтовые» – 6 «малогрун- товые» – 6 «крайне убогіє» – 14 «вдовы крайне убогіє» – 2</i>
с. Ольшани (Ольшанка)		священики – 1 дяки – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Дмитра Левенця Тягли – 19</i>	<i>Піддані Дмитра Левенця, сотника новосанжа- ровського , «за грамотою» «малогрун- товые» – 10 «крайне убогіє» – 14 «вдовы крайне убогіє» – 1 «протекціанти» – 1</i>
с. Чернечий Яр		священики – 1	<i>Піддані Великобуди- щанського дівочого монастиря отаман – 1 писар – 1 комісар 1 «малогрун- товые» – 2 «убогіє» – 19 «вдовы убогіє» – 7 «крайне убогіє» – 103 «вдовы крайне убогіє» – 22</i>	<i>Піддані Великобуди- щанського дівочого монастиря отаман – 1 писар – 1 комісар 1 «малогрун- товые» – 2 «убогіє» – 19 «вдовы убогіє» – 7 «крайне убогіє» – 103 «вдовы крайне убогіє» – 22</i>

с. Нові Млини			<p><i>Піддані Василя Кочубея</i> отаман – 1 «грунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 12 «вдовы крайне убогіє» – 2</p> <p><i>Піддані Павла Апостола, «полковника миргородського(?)»</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Івана Сулими, сотника</i> «крайне убогіє» – 15</p> <p><i>Піддані дубенського монастиря</i> «крайне убогіє» – 16 «вдовы крайне убогіє» – 2</p>	<p><i>Піддані Василя Кочубея</i> отаман – 1 «грунтовые» – 1 «крайне убогіє» – 12 «вдовы крайне убогіє» – 2</p> <p><i>Піддані Павла Апостола, «полковника миргородського»</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Івана Сулими, сотника</i> «крайне убогіє» – 15</p> <p><i>Піддані дубенського монастиря</i> «крайне убогіє» – 16 «вдовы крайне убогіє» – 2</p>
Сільце Комаровка			<p><i>Піддані Івана Цурки, значкового товариша</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Семена й Івана Максимовичів, значкових товаришів</i> «крайне убогіє» – 15 «вдовы крайне убогіє» – 1</p>	<p><i>Піддані Івана Цурки, значкового товариша</i> «крайне убогіє» – 8</p> <p><i>Піддані Семена й Івана Максимовичів, значкових товаришів</i> «крайне убогіє» – 15 «вдовы крайне убогіє» – 1</p>

с. Мачохи	<i>Цехові:</i> Колісники – 21 Бондарі – 8 Шевці – 5 Ковалі – 2 Ткачі – 5 Шевці – 3	священики – 4 дяки – 3 пономарі – 4	<i>До ратуші полтавської належні</i> Тяглі – 81 Піші – 83	<i>До ратуші Полтавської належні</i> війт – 1 десятник – 3 «грунтовые» – 9 «малогрун- товые» – 24 «убогіє» – 142 «крайне убогіє» – 81 «вдовы крайне убогіє» – 21 підсусідків – 3
с. Нижні Млини			<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша</i> Тяглі – 26 Піші – 20	<i>Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша «по грамоте»</i> війт – 1 десятник – 1 «грунтовые» – 12 «малогрун- товые» – 22 «убогіє» – 12 «крайне убогіє» – 41 «вдовы крайне убогіє» – 6 «протекціян- тов» – 4
с. Грабинівка			<i>Піддані міські</i> Тяглі – 25 Піші – 13	<i>Піддані Івана Старицького, значкового товариша «по універсалу рейментар- ському»</i> війт – 1 «малогрун- товые» – 4 «убогіє» – 9 «крайне убогіє» – 3 підсусідків – 2

слобідка (село) Нікольське			<i>Піддані Василя Кочубея</i> Тяглі – 26 Піші – 20	<i>Маєтність Василя Кочубея, полковника полтавського осавулець – 1 «малограун- товые» – 10 «убогіє» – 26 «крайне убогіє» – 17 «вдови крайне убогіє» – 4 «протекціян- тов пана полковника» – 5 підсусідків – 3</i>
слобідка Тягамлик			<i>Піддані Івана Залеського</i> Тяглі – 17 Піші – 15	
<i>сільце Писарівка</i>				<i>Маєтність Василя Кочубея, полковника полтавського «у спадок по Івану Чальському(?)»</i> отаман – 1 осавулець – 1 «убогіє» – 16 «крайне убогіє» – 11 «вдови крайне убогіє» – 2
<i>с. Головача</i>		священники – 1 дяки – 1		<i>Піддані Ірини Чернякової, «бывшій полковникової полтавскої, грамотою стверджен- ные»</i> «малограун- товые» – 11 «убогіє» – 14 «крайне убогіє» – 15 «протекціян- тов» – 5

сільце Малинівка				Піддані Івана Левенця, бунчукового товариша, «на купленной его землі поселенной» староста – 1 «крайне убогіє» – 16
сільце Росошинці		священики – 1 дяки – 1	Піддані Полтавського монастиря Тяглі – 6 Піші – 15	Піддані Полтавського монастиря «малогрун- товые» – 11 «крайне убогіє» – 16 «вдовы крайне убогіє» – 1
сільце Тростянка			Піддані Полтавського монастиря Тяглі – 8	
сільце Ольшанове			Піддані Полтавського монастиря Тяглі – 6	Піддані Полтавського монастиря «крайне убогіє» – 7
сільце Буланове			Піддані Полтавського монастиря Тяглі – 4 Піші – 6	Піддані Полтавського монастиря «убогіє» – 15
Слобода під монастирем Полтавським			Піддані Полтавського монастиря Тяглі – 14 Піші – 37	

с. Старі Млини			Піддані <i>Лубенського монастиря</i> Тяглі – 5 Піші – 9 <i>Дмитрові Колачинському за універсалом гетьманським прислужуючи</i> – 16 Піддані <i>Максима Левченка</i> Тяглі – 16 Піддані <i>Василя Кочубея</i> Тяглі – 14 Піші – 22 Піддані <i>Великобудищанського Скитського дівочого монастиря</i> Тяглі – 106 Піші – 65	
м. Великі Будища	Купецькі і торгові люди – 28 <i>Цехові:</i> Кушнірі тяглі – 25, піші – 33 Колісники тяглі – 17, піші – 7 Бондарі тяглі – 10, піші – 32 Ковалі тяглі – 7, піші – 6 Різники тяглі – 26, піші – 11 Ткачі тяглі – 9, піші – 15 шевці тяглі – 10, піші – 32 гончарі тяглі – 7, піші – 14	священики – 7	Тяглі – 144 Піші – 164	Війт – 1 Бурмістр – 1 Комісар сотенний – 1 «грунтовые» – 9 «вдовы грунтовые» – 6 «малогрунтовые» – 97 «вдовы малогрунтовые» – 6 «убогіе» – 171 «вдовы убогіе» – 12 «крайне убогіе» – 322 «вдовы крайне убогіе» – 28 підсусідки посполитих – 11 підсусідки попівські – 2 підсусідки монастирські – 1

<p>м. Решетилівка</p>	<p><i>Цехові:</i> Кушніри тяглі – 13, піші – 21 Шевці тяглі – 7, піші – 13 Ткачі тяглі – 9, піші 19 Різники тяглі – 14, піші 5</p>	<p>священики – 8 пономарі – 5</p>	<p>Тяглі – 116 Піші – 118 Чиншові – 16</p>	<p>Вїт – 1 десятник – 4 «болшим промислом бавячихся» – 2 «неболшим промислом бавячихся» – 6 «грунтовые» – 18 «малогрунтовые» – 96 «вдовы малогрунтовые» – 4 «убогіє» – 220 «вдовы убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 70 «вдовы крайне убогіє» – 33 підсусідки посполитих – 10 <i>Піддані Полтавського монастиря «убогіє» – 7</i> <i>Піддані сотника решетилівського Івана Гаєцького «малогрунтовые» – 8 «убогіє» – 6</i></p>
<p>с. Димійовка</p>		<p>священики – 1 дяки – 1</p>		<p><i>Піддані полковника полтавського Василя Кочубея староста – 1 «грунтовые» – 1 «убогіє» – 4 «крайне убогіє» – 14</i></p>

<p>м. Старий Санжаров</p>	<p><i>Цехові:</i> Кушніри – 21 Шевці – 23 Ткачі – 24 Колісники – 19 Різники – 9 Бондарі – 11 Ковалі – 10</p>	<p>священики – 10 дяки – 4 пономарі – 7</p>	<p>Тяглі – 7 Піші – 99</p>	<p>війт – 1 десятник – 5 «грунтовые» – 11 «малогрунтовые» – 76 «вдови малогрунтовые» – 1 «убогіе» – 189 «крайне убогіе» – 111 «вдовы крайне убогіе» – 33 підсусідків посполитих – 2 підсусідків поповських – 2</p> <p><i>Піддані бунчукового товариша Івана Тарнавського «крайне убогіе» – 2</i></p> <p><i>Піддані міщанина полтавського Івана Богдановича «крайне убогіе» – 5</i> підсусідків Богдановича – 3</p>
---------------------------	---	---	---	--

<p>м. Новий Санжаров</p>	<p><i>Цехові:</i> Кушніри – 37 Шевці – 29 Ткачі – 31 Колісники – 13 Різники – 19 Бондарі – 9 Ковалі – 6 Калачники – 15</p>	<p>священики – 6 дякони – 1 дяки – 7 пономарі – 6</p>	<p>Тяглі – 156 Піші – 222</p>	<p>війт – 1 бурмистр – 1 десятник – 5 комісар овечих заводів – 1 писар овечих заводів – 1 комісар сотенний – 2 «болшим промислом бавячихся» – 2 «вдов болшим промислом бавячихся» – 1 «неболшим промислом бавячихся» – 7 «вдов неболшим промислом бавячихся» – 2 «грунтовые» – 14 «малогрунтовые» – 210 «вдови малогрунтовые» – 4 «убогіє» – 319 «вдови убогіє» – 4 «вдовы крайне убогіє» – 44 підсусідків посполитих – 2 підсусідків поповських – 2 ратушних служителів – 10</p>
--------------------------	--	--	--	---

с. Лелюхівка		священики – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Григорія Буцького, осавула полкового Тяглі – 19 Піші – 15 Піддані Павла Ждановича, сотника Тяглі – 18 Піші – 18</i>	<i>Піддані Василя Зеленського, судді полкового староста – 1 «грунтовые» – 5 «малогрунтовые» – 6 «убогіе» – 18 «крайне убогіе» – 6 «вдовы крайне убогіе» – 2 Піддані Меланії Павлової Ждановичової староста – 1 «грунтовые» – 5 «малогрунтовые» – 19 «убогіе» – 11 «крайне убогіе» – 11 підсусідків поповських – 1</i>
м. Білики	<i>Цехові: Кушніри – 44 Шевці – 27 Ткачі – 46 Колісники – 8 Різники – 19 Бондарі – 9 Ковалі – 6 Калачники – 15 Гончарі – 9</i>	священики – 7 дяки – 4 пономарі – 6	Тяглі – 88 Піші – 210	війт – 1 десятник – 4 «грунтовые» – 24 «малогрунтовые» – 119 «убогіе» – 105 «вдовы убогіе» – 26 «крайне убогіе» – 300 «вдовы крайне убогіе» – 50 підсусідків посполитих – 5

с. Комаровка			<i>Піддані Климентія Нашинського, обозного полкового Тяглі – 37 Піші – 50</i>	<i>Піддані Лаверентія Никитова, обозного полкового, «на ранг Ему определенние» староста – 1 «малогрун- товые» – 12 «убогіє» – 5 «крайне убогіє» – 45 «вдовы крайне убогіє» – 5</i>
с. Федоровка				<i>Піддані Василя Кочубея, полковника полтавського староста – 1 осавул – 1 «малогрун- товые» – 6 «крайне убогіє» – 26 «вдовы крайне убогіє» – 5</i>
м. Кобеляки	<i>Цехові: Кушніри – 21 Шевці – 31 Колісники – 8 Різники – 23 Бондарі – 9 Ковалі – 11 Гончарі – 4 Теслі – 8</i>	<i>священики – 14 пономарі – 9</i>	<i>Тяглі – 151 Піші – 122 Піддані отця протопопа кобеляцького – 5</i>	<i>війт – 1 бурмистер – 1 десятник – 15 комісар овечих заводів – 2 комісар городовий – 2 «грунтовые» – 10 «малогрун- товые» – 34 «убогіє» – 365 «вдови убогіє» – 8 «крайне убогіє» – 305</i>

				<p>«вдови крайне убогіє» – 71 «старці крайне убогіє» – 10 «протекціянтів» – 16 підсусідків посполитих – 7 підсусідків поповських – 6</p> <p><i>Піддані «вдови Феодосії Даниловни Савкиной Таранухиной сотниковської, по універсалу гетмана Скоропадського»</i> «крайне убогіє» – 29</p>
с. Горішні Млини			<p><i>Піддані Сави Михайловича, сотника</i> Тяглі – 8 Піші – 13</p>	
м. Соколка	<p><i>Цехові:</i> Ткачі – 19 Шевці – 17 Різники – 19</p>	<p>священики – 5 дяків – 3 пономарі – 5</p>	<p>Тяглі – 49 Піші – 115</p>	<p>війт – 1 бурмистер – 1 десятник – 3 зборщик сотений – 2 комісар сотений – 1 посполиті «купецьким ділом бавячіся» – 1 «малогрунтовые» – 18 «убогіє» – 199 «вдови убогіє» – 10</p>

				«крайне убогіє» – 166 «вдови крайне убогіє» – 20 «старці крайне убогіє» – 2 «протекціян-тов» – 17 підсусідків посполитих – 1
с. Лучки		священики – 1 дяків – 1	Тяглі – 66 Піші – 83	війт – 1 «малогрун-товые» – 10 «убогіє» – 31 «вдови крайне убогіє» – 7
с. Ханделе-свка		священики – 1 дяків – 1	Тяглі – 28 Піші – 42	«малогрун-товые» – 6 «убогіє» – 11 «вдови крайне убогіє» – 3
м. Кишенька	<i>Цехові:</i> Шевці – 13 Кушніри – 9	священики – 6 дяків – 1 пономарі – 4	Тяглі – 90 Піші – 148	десятник – 7 зборщик сотений – 2 комісар сотений – 1 «грунтовые» – 9 «малогрун-товые» – 16 «вдови малогрун-товые» – 1 «убогіє» – 111 «вдови убогіє» – 2 «крайне убогіє» – 262 «вдови крайне убогіє» – 34 підсусідків посполитих – 3

м. Переволочна		Міщанин «знатним промислом бавячийся» – 1 священики – 4 дяків – 3 пономарі – 3	Тяглі – 35 Піші – 110	десятник – 1 зборщик сотений – 2 комісар сотений – 2 комісар овчарний – 1 «грунтовые» – 5 «малогрун- товые» – 68 «вдови малогрун- товые» – 9 «убогіе» – 88 «крайне убогіе» – 103 «вдовы крайне убогіе» – 37 «протекціян- тов» – 8
м. Келеберда	<i>Цехові:</i> Шевці – 25 Різники – 18 Кравці – 25	священики – 6 дяків – 6 пономарі – 6	Тяглі – 139 Піші – 172	війт – 1 бурмістер – 1 десятник – 6 зборщик сотений – 2 комісар сотений – 2 комісар овчарний – 1 «малогрун- товые» – 4 «убогіе» – 109 «вдови убогіе» – 1 «крайне убогіе» – 233 «вдовы крайне убогіе» – 19 «убогіе задніпрянскіе» – 11 «крайне убогіе задніпрянскіе» – 44 «протекціян- тов» – 30 підсусідків посполитих – 4

м. Орель		священики – 6 дяків – 4 пономарі – 4	Тяглі – 62 Піші – 100 <i>Піддані сотника</i> – 2 <i>Піддані отамана</i> – 2 <i>Піддані писаря</i> – 1 <i>Піддані осавула</i> – 1	десятник – 2 «промислом неболшим бавячийся» – 4 «малогрунтовые» – 71 «убогіє» – 3 «крайне убогіє» – 134 «вдовы крайне убогіє» – 8 «крайне убогіє задніпрянскіє» – 21 підсусідків посполитих – 4
м. Китайгород		священики – 3 дяків – 2 пономарі – 2	Тяглі – 106 Піші – 104	війт – 1 десятник – 4 зборщик сотений – 2 комісар сотений – 2 комісар овчарний – 2 «малогрунтовые» – 19 «убогіє» – 183 «крайне убогіє» – 203 «вдовы крайне убогіє» – 19 підсусідків посполитих – 18
м. Царичанка	<i>Цехові:</i> Різники – 7 Компанійців – 12	священики – 4 дяків – 4 пономарі – 4	Тяглі – 4 Піші – 118	війт – 1 десятник – 4 комісар сотений – 2

				«малогрун- товые» – 21 «убогіє» – 331 «крайне убогіє» – 119 «вдови крайне убогіє» – 49 «протекціян- ти» – 3 підсусідків посполитих – 8
м. Маячка		священики – 2 дяків – 2 пономарі – 2	Тяглі – 25 Піші – 34 <i>Піддані сотника</i> – 6	війт – 1 десятник – 1 «малогрун- товые» – 14 «убогіє» – 68 «крайне убогіє» – 42 «вдови крайне убогіє» – 9 підсусідків посполитих – 2
м. Нехвороща		священики – 3 дяків – 2 пономарі – 3	<i>Піддані Івана Черняка, полковника полтавського</i> Тяглі – 30 Піші – 31	війт – 1 десятник – 4 комісар сотенний – 2 «грунтовые» – 3 «малогрун- товые» – 4 «убогіє» – 133 «вдови убогіє» – 17 підсусідків посполитих – 3
с. Шедіївка		священики – 1 дяків – 1 пономарі – 1	<i>Піддані Івана Черняка, полковника полтавського</i> Тяглі – 4 Піші – 40 <i>Піддані Нехворощан- ського монастиря</i> Тяглі – 44	десятник – 1 комісар – 1 «убогіє» – 31 «вдови убогіє» – 2 «протекціанти» – 1

сільце Васильківка			<i>Піддані Івана Черняка, полковника полтавського Тяглі – 7 Піші – 8</i>	<i>Піддані Григорія Черняка, полкового сотника полтавського староста – 1 комісар – 1 «убогіє» – 50 «вдови убогіє» – 5</i>
сільце монастиря Нехворощан- ського				<i>Піддані монастиря Нехворощан- ського староста – 1 «малогрун- товые» – 10 «убогіє» – 30 «вдови убогіє» – 8 підсусідків посполитих – 1</i>

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СУДОЧИНСТВА ГЕТЬМАНАТУ

ПРИБУТКОВЕ СУДДІВСЬКЕ РЕМЕСЛО: «ВИНА ПАНСЬКА» І «ВИНА ВРЯДОВА»

Судочинство Гетьманату «класичної доби» (тобто до моменту активного впровадження в українські суди російських норм, що мало місце вже з початку 1720-х років¹) представляло доволі цікаву мішанину норм і традицій, що, з одного боку, ґрунтувалися на положеннях Литовських Статутів і маґдебурзького права, а з другого, були щедро «приправленими» канонами права звичаєвого. Присутність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, а й часто-густо сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду (за спостереженням Миколи Горбала, в козацьких судах приписи Литовського Статуту і маґдебурзьких прав постійно виправлялися неписаним звичаєвим правом²).

Вочевидь, чималою мірою цьому сприяла й та обставина, що для позивачів здебільшого йшлося не стільки про дотримання норм законності, скільки про відшкодування понесених матеріальних і моральних збитків. Так само і судді, будучи тісно пов'язаними з тією спільнотою, де був учинений злочин, опікувалися не стільки дотриманням в непорушності букви закону, стільки збереженням спокою громади та викоріненням конфлікту. Маючи при цьому на увазі, як побачимо далі при розгляді матеріалів судових справ, й цілком очевидний власний матеріальний інтерес від такого виправлення надто жорстких караючих постанов писаних правових кодексів у бік їх суттєвого пом'якшення. Отже, існуюча практика винагородження учасників судового процесу та місцевої адміністрації за рахунок сторони, яку суд визнав винною, безумовно, неабияк сприяла пожвавленню грошового обігу та рухові матеріальних цінностей у межах суду. Зважаючи на відсутність чіткої регламентації у цій частині процесуального дійства, судові вироки, які передбачали різноманітні грошові й майнові стягнення на користь місцевої адміністрації (котра зазвичай виступала і учасниками судового процесу), є доволі цікавими у процесі реконструкції реальної моделі функціонування українського судочинства гетьманської доби.

Згадки про гроші та натуральну плату в судах Гетьманату могли звучати в різних контекстах, як то: «головщина» (грошове відшкодування родичам уби-

*“...głodem, wygnaniem,
z pospólstwa wyłączeniem,
tych zwłaszcza, którzy są uboższy,
a bogatsze winą pieniądze,
albo innym karaniem... karzą”*

(Artykuły prawa majdeburskiego,
które zowią *Speculum Saxonum*)

¹ Міркування автора з приводу механізмів цього впровадження див.: Горобець В. Приєднання Гетьманщини... – С.186-208.

² Горбаль М. Передмова //Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. – Б.м. і р. вид. – С.28.

того за «голову» від винного в його смерті), «пограбування» (відбирання майна на користь потерпілого як компенсація за понесенні каліцтва), «нав'язка» (відшкодування потерпілому збитків за фізичні й моральні кривди) тощо.

Предметом же даного дослідження є лише грошові і натуральні стягнення на користь судової та урядової адміністрації у вигляді штрафів за порушення закону та невиконання винесених судових вироків і постанов – так звані «вина панська» і «вина врядова».

Поза фокусом дослідницького інтересу залишилися унормовані положеннями Литовських Статутів так звані «пересуди» – офіційна плата за виконання суддівських обов'язків, оскільки згадок про них у розглянутих судових справах виявити не поталанило. На окремі дослідження заслуговують також практики накладання так званих «зарук» і «змирщин». Ще одна, доволі пікантна сторінка грошообігу в судах Гетьманату – сплата суддям і судовим служителям так званих «поклонів» і «накладок» (виплат, що фактично балансували на межі банальної дачі хабара) – у проаналізованих документах, що мають характер офіційних записів судових справ, з цілком очевидних причин також не верифікується³.

Зрозуміло, що широке застосування норм звичаєвого права, вже за означенням тісно «прив'язаних» до місцевих традицій, не сприяло уніфікації судочинства Гетьманату в межах усіх його полків. Навпаки подібні практики неминуче консервували існуючі регіональні відмінності. Отже і більш-менш достовірна реконструкція судових практик можлива в рамках дослідження окремих регіонів козацької автономії, межі яких здебільшого корелювались із полковим адміністративним поділом (цьому чималою мірою сприяла загалом незначна в останній третині XVII ст. мобільність старшини, швидше навпаки – доволі помітна замкнутість полково-сотенної адміністрації в межах окремих адміністративних одиниць чи територій).

Джерельну базу цього дослідження склали матеріали Полтавських міських книг – офіційних реєстрів, куди вписувалися зміст розглянутих полковим судом (а іноді й сотенними судами) справ та винесені по них вирокі. Частина з них свого часу була опублікована В. Модзалевським⁴, інша використовувалась О. Левицьким при підготовці його піонерських нарисів з українського «народного життя» (за визначенням самого автора) другої половини XVII ст.⁵ Частина

³ Цікаві спостереження за цією стороною українського судочинства початку XVIII ст., представлені на основі аналізу приватних матеріалів позивачів, див.: Сокирко О. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – К., 2007.

⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда ХУІІ века. Вып. I: **Справы поточные** 1664-1671 годов / Редакция и примечания В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912; Актовые книги Полтавского городского уряда ХУІІ века. Вып. II: **Справы вечистые** 1664-1671 годов / Редакция и примечания В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912.

⁵ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине ХУІІ века. – К., 1902; Переклад по-українськи з певними скороченнями представлено: Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. – Б.м. і р. вид.

архівних матеріалів, що перебувають на збереженні в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, вводиться до наукового обігу вперше⁶.

Уже побіжне знайомство з матеріалами справ, що перебували на розгляді в судових інстанціях Гетьманату останньої третини XVII ст., наштовхує на думку, що здійснення судових функцій було не лише способом забезпечення суспільного порядку та засобом покарання злочинців, а й важливим джерелом прибутків для осіб, на яких було покладено обов'язок реалізації судової влади. Адже практично кожна справа після оголошення імені винного у скоєнні злочину завершувалася не лише зобов'язанням останнього відшкодувати потерпілому завдані матеріальні та моральні збитки, а й вказівкою на сплату так званої «вини» – штрафу в грошах чи «худобі»⁷, отримувачем якого була вже не потерпіла сторона, а представники центральної чи місцевої влади.

Що ж являла собою «вина»? Від чого залежав її розмір та адресація? Якою мірою практика стягнення «вини» була вкорінена у правову традицію Велико-го князівства Литовського і Речі Посполитої? І що нового привнесла практика козацького врядування?

Історична традиція

Практика стягнення «вини» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Зокрема, її побутування спостерегли дослідники судочинства Великого князівства Литовського, які розглядали сплату «вини», поряд із так званими «пересудами», як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарб великого князя. З огляду на це, категорія «вини», зазвичай, уточнювалась як «вина господарская». Зібрані ж як «вина господарская» кошти акумулювались у руках старост, державців і тивунів, але витрачались за приписами господарської канцелярії (так званій «квит») як плата адміністратором і служителям чи відшкодування приватним особам державних боргів. Залишки сум судових прибутків відправлялися з місць до столиці⁸.

З огляду на той факт, що стягнуті судом «вини» йшли частково або значною мірою на користь самих суддів, такий вид покарання об'єктивно не міг бути рідко вживаним. Зокрема на популярність практики стягнення «вини» вказував і критично налаштований сучасник – Міхалон Литвин, котрий, викриваючи

⁶ Акты Полтавского полкового суда (1683-1740). – IP НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. I. – № 55257.

⁷ Тут історичне поняття означає значно ширший контекст – як майно загалом.

⁸ Любавський М. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в святы с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1901. – С.554. Зауваження відомого українського дослідника історії права Ярослава Падох з приводу того, що у литовсько-руські часи «вина вказує на суб'єктивний бік злочину і становить грошову кару, що її платилося пошкодованому або й великому князеві, за всякого роду пошкодження майна» (Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен, 1951. – С.47) суттєво коригує висловлені вище думки литуаністів, утім не містить аргументації і виглядає не вельми переконливо.

слабкі місця у системі управління Великого князівства Литовського, в тому числі й вади судочинства, стверджував, що навіть судочинство кримських татар і то є більш гуманним, аніж те, що функціонує в державі християнського господаря – «...суддя бере з винуватця під іменем штрафу стільки ж, скільки присуджує позивачу; а через свою користь він присуджує зазвичай позивачу, демонструючи свою схильність навіть відвертому наклепнику...»⁹.

У часи становлення земського судочинства шляхта добивалася того, аби частина отриманих коштів йшла на користь земських суддів. Зокрема шляхта Підляшшя 1544 року клопоталася про те, щоб на господаря бралася «вини» лише 14 гривень, а решта йшла на користь суддів. Окрім того, сеймуючі стани вимагали від господаря зменшення переліку провин, за які б стягувалася «вина». Остання мала братись лише з тих злочинів, за які платять «головщину», а також за порушення «заруки», за невиконання наказу господаря чи нехтування судової постанови. Натомість центральна влада у свою чергу, наголошувала на тому, що «вини» мають стягуватися «з милосердям, побожнє, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку»¹⁰.

Присутність інституту «вини» фіксується і в правових кодексах, що були у вжитку в містах, які користувалися магдебурзькими правами. Причому, отримувачами зібраних у такий спосіб коштів виступали члени суду. Зокрема, у так званому «Порядку судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській», містився перелік провин і розміри «вин», які мали б накладатись на злочинців і порушників. Наприклад, за вияви неповаги до інституту суду, за які судді мали обов'язково стягувати «вини» у розмірі від трьох грошів і шелягу до двадцяти п'яти грошів і шелягу. При цьому стягування «вини» розглядалося не як право, а як обов'язок суду, оскільки: а) «вина» являла собою «нагородження чи карання за кривду Божу»; б) коли «вину» не братимуть, втратиться повага і поштивість до суду; в) стягування «вини» застерігатиме людей від більшої шкоди.¹¹ За неявку на суд після отримання судового виклику порушник мав сплатити на користь суду «вину» у розмірі п'яти грошів і одного шеляга¹².

Кодекс німецького права, що був відомий у Речі Посполитій та Україні як «Саксонське Зерцало», також передбачав стягнення на користь суддів «вини», а саме: за нанесення ран «нешкодливих» винуватець повинен був сплатити тридцять шелягів потерпілому і вісім шелягів «вини» судді; у випадку втрати потерпілим пальця чи зуба не лише збільшувалася сума його відшкодування, а й «вини» суддівської – до шістдесяти шелягів¹³.

Затверджений Зигмундом Старим 1547 року за ініціативи краківської міської ради спеціальний статут, покликаний унормувати розміри стягнень за про-

⁹ Цит. за: Любавський М. Литовско-Русский сейм. – С.554.

¹⁰ Там само. – С.299, 399, 413-414, 505, 536, 554.

¹¹ Porazdek sądów i spraw mijskich // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S.34, 35.

¹² Porazdek sądów i spraw mijskich... – S.101.

¹³ Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S.41.

вадження судочинства, встановлював за вчинену в суді словесну образу «вину» в розмірі 25 грошів й одного шеляга, за «нестриманість язика» – трьох грошів, за нанесення кривавих ран – «гвалтовне вчинених», вчасно позивачем заявлених і належним чином засвідчених – 40 грошів, за рани давні – 25 грошів й один шеляг, за рани «прості» чи рани «сині» (тобто задавлені) – 6 грошів «і не більше»¹⁴.

На згадки про інститут «вини» натрапляємо і в нормах Литовських Статутів, наприклад у розділі, в якому йдеться про покарання за пограбування. Так, «если бы шляхтич чихъ людей пограбилъ на торгу при церкви на добровольной дорозі; такой маеть... вины заплатити шесть рублей грошей»; у випадку, коли б злочин стався «на поли або гді индей, а бою не вчинилъ; тогда мает заплатити три рубли грошей»¹⁵ тощо. Утім, при аналізі статутних норм звертає на себе увагу той факт, що стягнуті у вигляді «вини» кошти мали йти не на особу господаря чи суддів, а злочинець мав би платити «стороні обжалованой вину»¹⁶. Про кошти на користь суддів йдеться в третьому артикулі розділу IX «О пересудах судьи подсудку або писару». Згідно зі встановленими цим положенням нормами, на користь членів суду мав йти один гріш від копи «от презыску того, хто зыщеть»¹⁷, тобто від усієї суми сукупного грошового і натурального відшкодування сторони, яка виграла судовий процес. Отже, згідно зі статутними нормами, члени суду користувалися лише частиною присудженої ними «вини», вже у вигляді долі від загального «презыску».

«Вина панська» і «вина врядова» як самодостатня форма покарання

Досліджуючи перетікання практик стягування «вини» із судочинства Великого князівства Литовського та Корони Польської в судочинство Гетьманської України, історики права, зокрема й згадуваний уже раніше Я. Падох, відзначають помітне розширення сфери їх застосування. Так учений був переконаний, що коли у литовсько-руську добу «вина» стягувалася лише за злочини проти власності, то в козацькому суді вона «стосується до різних випадків порушення як приватного, так і публічного інтересу»¹⁸. Щоправда, у своїх висновках дослідник відштовхувався не від реальних судових практик, а лише від норм, зафіксованих у «Правах, по которым судится малороссийский народ...», кодифікованих, до речі, уже в 1730-40-х роках. Тому, слушно відзначаючи караючу суть інституту «вини» (на противагу, скажімо, «поголовщини» чи «нав'язки», які виступали грошовими відшкодуваннями втрати життя, здоров'я, прав власності чи честі), Я.Падох відверто неправий у своєму категоричному твердженні

¹⁴ Ustawa placej u sądów w prawie majdeburskim... nowo uczyniona // Groicki B. Artykuly prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S.217-218.

¹⁵ Статут ВКЛ. – Розд.13. – Арт. 6 // Статут Вялікаго княства Літоускага 1566 года. – Мінськ, 2003. – С.199.

¹⁶ Статут ВКЛ. – Розд.13. – Арт. 6; Розд.14. – Арт. 23, 25; та ін.

¹⁷ Статут ВКЛ. – Розд.4. – Арт.3.

¹⁸ Падох Я. Назв. праця. – С.110.

стосовно того, що «вина» «...вимірюється по волі суду і йде до судової каси («на уряд вину взяти»)...)»¹⁹. І цю невідповідність теоретичних напрацювань з другої третини XVIII ст. юридичним практикам козацьких судів другої половини XVII ст. переконливо демонструють численні приклади, взяті з матеріалів діяльності Полтавського полкового суду.

Згадки про накладання Полтавським полковим судом «вини» як самостійного і самодостатнього виду покарання зустрічаємо переважно у випадках з незначними і не обтяженими додатковими провинами злочинах. Зокрема, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку чужих бджіл місцевий суд 29 травня 1684 р. присудив стягнути з нього чотири пнів бджіл і пару волів як «вини панської» та корову як «вини в'ядової»²⁰. Порубка «потаємно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше проданій ним частині лісу Стефанові Бенецькому вартувала йому стягнення пари волів як «вини» на користь полковника²¹. Так само і покража старосанжаровським жителем Грицьком Буйволом з ниви проса у серпні 1884 р., згідно з присудом місцевого сотенного суду, коштувала йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови – «на в'рад Старосанжаровський»²².

Цікаво, що за нормами Саксону крадіжка збіжжя в денну пору каралася втинанням голови злочинцю²³. Можливо, для Грицька Буйвола обставиною, що пом'якшила його вину, було те, що він, нібито, помилково забрав чуже просо, сприйнявши його за своє²⁴. Можливо, існували й інші, не відображені в матеріалах судової справи, аргументи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість.

Поблажливість як ознака правової свідомості козацьких суддів, до речі, була досить характерною для судочинства Гетьманату, принаймні тієї доби, що досліджується. Так, зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, прописаних Литовськими Статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитися з ним сімома «золотими чехами мідних», які він брав у

¹⁹ Там само. – С.111. Принагідно варто зауважити, що вчений свідомо визнавав неповноту власних уявлень з цього приводу: «А втім юридична природа як приватних, так і публічно-приватних плат вимагає ще наполегливих дослідів і монографічного опрацювання. Лише після цього можна буде певно встановити зміст цих інститутів та провести між ними чітко визначену межу» (там само).

²⁰ Справа містить вказівку, що «вина в'ядова» спрямовувалася на користь старосанжаровського уряду. –// ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 19.

²¹ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк.35зв.-36.

²² Там само. – Арк. 25зв.-26.

²³ Artykuły prawa majdeburkiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów – Warszawa, 1954. – S.44-45.

²⁴ «Якобы обмиливши проса взял чожого». – Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 25 зв.

«миндзаров циган». Згідно з нормами Литовського Статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за проступок з Олексія було «взято вину кухву горілки простою трое коней з возом, жупан новий до двору полковничого»²⁵.

Доволі м'який присуд було винесено Полтавським судом і по справі прилуцького купця-єврея Іцика, котрий на ярмарку у Полтаві «от суботы до понеделка з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значне хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби заразом і перегнати горілку), був упійманий при спробі згвалтувати дружину господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд тим не менше виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»²⁶.

Аналізуючи судові справи, в яких присутні згадки про стягнення «вини», утверджуєшся у думці стосовно того, що в досліджуваній час і на означеній території цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній частині справ увага акцентується на тому факті, що стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»²⁷.

Аналогічним чином виглядає і присуд по справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя с. Івочинці вола і сані. І лише, вочевидь з огляду на процесуальний бік справи, тут додається вимога відшкодувати постраждалій стороні й понесені нею «правні наклади»²⁸.

Інший приклад процесуально ускладненої справи маємо у випадку з розглядом 26 лютого 1670 р. Полтавським судом позову жителя Івончинець Васька Сівака щодо крадіжки в нього Федором Баклійським збіжжя. Суду були представлені свідки цього злочину, а крім того представники івончинської громади аргументовано говорили й про попередні провини Федора подібного роду. Постраждалий Сівак також «выкидалися з десяти таляров... же всі свідоми, же ест здавна подойзрений чоловік...», тобто робив так звану «выдкищину» – доводив правдивість своїх показів грошовою заставою; в разі програшу справи сума «выдкищину» не поверталась, а у випадку виграшу її сума додавалась до втрат супротивної сторони. Зважаючи на все це, а також ту обставину, що обвинувачений «жадного виводу о собі не дал», суд присудив Федорові пере-

²⁵ Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 31 зв.; про цю справу побіжно згадує й О.Левицький у своїх «Очерках народной жизни...» (С.306).

²⁶ Акты Полтавского полкового суда... // Там само; Левицький О. Очерки народной жизни... С.307-308.

²⁷ Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 54зв.

²⁸ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 56.

просити громаду за свої негідні вчинки, винагородити постраждалому завдані шкоди і правні наклади «от мала до велика», а також сплатити суду «належную вину вряду»²⁹. Тут, як і в інших справах, розміри «вини» не уточнювались, а використана словесна формула – «належную вину вряду» – вказує на існування певного канону.

Ще на одну особливість застосування практики стягнення «вини панської» вказує судова справа, вписана 2 січня 1684 р. до книги Полтавського полкового суду. Справа перед тим розглядалась у містечку Келеберді тамтешньою сотенною старшиною та представниками міського самоврядування за позовом місцевої громади на вівчаря Леська, обвинуваченого у крадіжці овець з ввіреної йому громадою кошари («наших овец не доходил кому пят, кому меньше, кому болши»). Визнавши Леська винним у скоєному, суд, керуючись інформацією присланого сотенною адміністрацією реєстру худоби винного, присудив стягти з нього сорок три вівці для винагородження втрат «тым людем вмім в справі утрадавшим», а як «вини панської» до двору полковника було взято «волов чотири и коня гнідога»³⁰.

На поширення практики стягнення й сотенними судами «вини панської» не на користь свого сотника, а саме полковника, вказує і справа, яка у листопаді 1684 р. перебувала на вирішенні козацької сотенної адміністрації та міського уряду містечка Великі Будища щодо крадіжки соломи в п'ятдесяти копах Семеном Тищенком у тамтешньої вдови Кришихи. Визнавши обвинуваченого винним, суд засудив його до «взяеня» взяти, «а за проступство взяти за вину пану полтавському десятеро пчол и пару волов». Щоправда, у цьому випадку «вину панську» поділили – місцевому сотнику також було присуджено взяти з майна злочинця одну корову³¹.

Аналізуючи розміри стягнутої Полтавським полковим чи сотенними судами полку «вини», впадає у вічі факт відсутності майже будь-якої кореляції між ступенем тяжкості скоєного злочину та розмірами накладеного за нього штрафу. Величина грошового штрафу чи вартості майна, що стягувались як «вина», була довільною і, як можна зробити висновок з проаналізованих справ, зазвичай не враховувала ступеня соціальної небезпеки від скоєного злочину. Її розміри радше визначали міркування щодо матеріальної спроможності злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а місцевого шафаря орендарського чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господарю, коштувала йому пари волів, яких «за тог проступство взяти до двора полковничого». І, що характерно, справа містить натяк на те, що вирок було винесено саме з огляду на матеріальну спроможність винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «же толко пара волов всего, нехай вмести и млствому пану и добродієву будет ясно»³². Розміри «вини», як бачимо, цілком

²⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVIII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.182.

³⁰ Акты Полтавского полкового суда... // IP НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. I. – № 55257. – Арк.17.

³¹ Там само. – Арк. 18 зв.

³² Там само. – Арк. 23 зв.

адекватно враховували платоспроможність злочинця. Вочевидь, за таким самим принципом визначались і розміри «вини» за проступок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночі чарувала», – до двору полковника взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»³³.

Ще більш промовистою є справа про побиття циганами, «неробочими бавячисями пробышством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалась у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття Івана Василенка, його сина, дружини і дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні наклади і всю «шкоду», обреховані з посиланнями на норми Литовського Статуту в грошовому еквіваленті, а також «вину», розміри якої, як промовляє джерело, чітко диференціювалися не залежно від тяжкості скоєного особисто кожним учасником бійки, а співрозмірно до їхнього майнового статусу – «от можнейших по пари волов, от инших по коню, а от других и бидла немающих кожного выбити добре велено»³⁴.

На подібні ж міркування наштовхують і матеріали справи «про чождолоство», яку восени того ж року надіслала білицька сотенна старшина до Полтави. Піймавши жителів с. Білики Гната і Панасику на «пополненню вшетеченства», підозри з приводу чого, до речі, в місцевій громаді закралась уже доволі давно, разом із викладом суті ще невіршеної в суді справи білицький сотник надіслав полковнику й «реестр худоби» (тут у значенні – майно) підсудних, прохаючи у нього «вашой панской науки»³⁵.

Так само аргументи матеріальної спроможності злочинців були, вочевидь, визначальними і при розгляді в грудні 1694 р. справи «о пополненню вшетеченства» мельником с. Бруссе Кіндратом та шинкаркою Гапкою. Вивчивши справу, у матеріалах якої не міститься жодних вказівок щодо існування якихось додаткових обставин, які б пом'якшували чи навпаки обтяжували б вину злочинців, суд виніс Гапці смертний вирок, у той час як щодо Кіндрата вирок було обмежено лише сплатою «особливой панской вини»³⁶. Можна лише гіпотетично стверджувати, що в цьому випадку як визначальні могли виступати репутації підсудних. Адже ще О. Левицький, уважно вивчаючи повсякденне життя українського соціуму другої половини XVII ст., спостеріг, що репутація шинкарок уже апіорі поставала у сприйнятті суспільства у вельми непривабливому світлі³⁷.

«Вина» як форма заміщення покарання

Стягнення «вини» судовими установами Гетьманату в другій половині XVII ст. могло подаватися не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення накладених значно тяжчих покарань (у тому числі й смертельних езекуцій) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як можна зробити висновок з аналізу справ, що перебували на розгляді

³³ Там само. – Арк. 26.

³⁴ Там само. – Арк. 27.

³⁵ Там само. – Арк. 35.

³⁶ Там само. – Арк. 58.

³⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.148-149.

в Полтавському полковому суді, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами. І лише залучення додаткових джерел зможе встановити причину цього явища: чи превалювали в діях суддів мотиви гуманності щодо злочинців чи винуватців конфліктів, чи ж бо тут переслідувався власний майновий інтерес, оскільки стягнута «вина» йшла переважно на користь полковника, рідше членів суду, Військового Скарбу, гетьмана. Так само – лише гіпотетично – можна стверджувати й про наявність до певної міри вже генетично закладеного прагнення самоврядних інститутів Гетьманату виконувати не стільки караючі пенеціарні функції, скільки сприяти нормальному функціонуванню саморегулюючих механізмів унормування суспільного життя громади, унеможливити множення в ньому проявів злочинних дій чи девіацій³⁸.

Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили все кривные его об змиловане»³⁹). Інколи у ролі прохача виступав і постраждалий – «сторона акторская». Зустрічаються також і випадки, коли суд сам ініціював такі дії, звертаючи увагу чи то на «молодост літ», чи то «в подеишлих летах старость», «респектуючи на его старость», чи то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом останнього може слугувати справа, що розглядалася 1683 року Полтавським судом у складі полкового судді Костя Кублицького, городского отамана Андрія Нащинського, «на місці пана полковника» Тимоша Гаецького, вйта Мини Павловича та бурмиистра Петра Гордійовича щодо спроби згвалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком. Розглянувши справу суд засудив винного до «смертельного караня, конечна». Строгість покарання серед іншого зумовлювалась і тією обставиною, що злочинець перед тим уже двічі попадався на злочинах проти моральності. Так, із матеріалів судової справи видно, що перед тим, у роки полковництва Прокопа Левенця (тобто або 1674-1675, або 1677-1678 рр.), згаданий Василь Собко, був «на том же чожоложстві был зловлений» та платив «вину пану Левенцу и врядуви міському значне». Трохи згодом, уже в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже у 1680-ті роки), Василя Собка було спіймано на скотоложстві – «на Богомерзкое ділі з быдлиною, а имено з шкапою». Цього разу злочинець сплатив «врядуви міському вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою кобилою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі⁴⁰.

Проте під час оголошення злочинцеві вироку судді згледілися «на его в по-

³⁸ Спостереження щодо існування відповідної традиції, закоріненої у шляхетське судочинство річпосполитської доби, див.: Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. – Т.2. – С.207-228.

³⁹ Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 34.

⁴⁰ Там само.

дейшлих літах старость» та замінили смертний вирок сплатою «вини належ-ной панской»⁴¹.

Аналогічні виявлення ліберальності судових постанов спостерігаємо і у випадку з розглядом справи жителя с. Спасівці Костики (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був упійманий на скоєнні злочину, суд виніс вирок: «его Костику смертельно зкарати». Утім відразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые крвных онего прозбы даровали миненому Костику горло вязенем и виною панскою скарать казалисмом»⁴².

Зауважуючи наявність виразної тенденції до лібералізації системи визначених писемними правовими кодексами судових покарань загалом, не можна не помітити й того факту, що в окремих випадках спостерігаємо прояви відверто завищеної суворості правосуддя при винесенні вироку. Щоправда, часто-густо така показна суворість покарання супроводжувалася наступною за цим неабиякою готовністю до його пом'якшення. Зокрема не інакше як судову розправу можна класифікувати первісний вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. по справі про крадіжку Остапом Литвиненком вівці. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всього складу полкової старшини навіть після щирого зізнання винного у скоєному, вочевидь через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому не могло бути й мови про повернення вкраденого власнику, віднайшла у правових артикулах обґрунтування для нього смертної кари: «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третого, о жонах і о дітех, которіе вживали речей краденех, горлом сам тот злодей мает быти каран», а не, скажімо, актуалізувала правний артикул, де йшлося про крадіжку дрібної худоби. І лише згодом, зважаючи на прохання приятелів Остапових і «поглядаючи на молодост літ», суд постановив замінити смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Проте, що цікаво, і ця судова постанова присутніми була оскаржена. Остаточне ж рішення суду вимагало від винуватця лише винагородити втрати постраждалого, а також нагородити «с приналежною виною врядовою [суд] за для окупу врзаного члонку»⁴³.

В останньому випадку, як і в багатьох інших справах, розглянутих Полтавським полковим судом, розміри «вини» не конкретизуються. У матеріалах справ лише є згадки про її відповідність ustalеним нормам «с приналежною виною» чи «вина значна». В частині ж справ розміри «вини» конкретизовані кількістю майна («худоби»), а ще в деяких позначені землею чи угіддями.

Одна з таких справ, в якій «вина» чітко означена і стосувалася вона угідь злочинців, розглядалася Полтавським судом 1696 року. Розглянувши справу про крадіжку майна, захованого жителем с.Петрівці Степаном Снітком під час

⁴¹ Там само. – Арк. 2-3 ; Левицький О. Очерки народной жизни... – С.191-192.; Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 373.

⁴² Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 34 зв.

⁴³ Актовые книги Полтавского городского уряда ХУІІ века. – Вып. ІІ: Справы вечистые... – С.108.

набігу на Полтавщину татар взимку того ж року, суд засудив винних Івана Диньку і Степана Ємченка (третьому їхньому напарнику, Семену Кияниці, вдалось утекти) до смертної кари («горлової карності»), а також відшкодування з їхнього майна понесених позивачем збитків. Утім уже напередодні виконання вироку постраждалий – «сторона акторская» – подав до суду клопотання, аби відмінили смертний вирок, залишивши в силі лише «пополненіє» його «шкод». Судова колегія пристала на цю пропозицію, зобов'язавши злочинців перепросити Степана Снітку, винагородити його шкоди і правні наклади, а також сплатити «вину вряду» Полтавському магістрату, а саме: лісок Івана Диньки, «стоячий на Свинковці, против Петровки» та лісок Степана Ємченка, який також знаходиться «на Свинковці»⁴⁴

Ще більш колоритним є опис «вини», накладеної на полтавського міщанина Мартина Бражника та його родину. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинилися на ночівлю у господі Бражника. У процесі розслідування справи з'ясувалося, що злочин учинив син господаря Іван Бражник, а допомагали йому в цьому чи, принаймні, прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван Бражник за згвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим – Івана засудили до страти на шибениці, а його батьків до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на «слізне упрощеніє» родичів, суд змінив своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і віднаходження доказів насправді було проведене постраждалими), злочинці, зокрема господар дому Мартин Бражник, мав «с худобы своей выну панскую и врядувою платиты як явный и приличный* злодий», а саме: «Напрод его милости пану полковнику Федору Ивановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всеми угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волон». З усієї кількості стягнутої «вини», полковник Жученко поступився на користь полкової старшини двором з хатою за мистом, а на користь вїйта і бурмистра – 24 пнями бджіл і двома парами волів⁴⁵.

У травні 1700 р. Полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство шинкарки Гапки полтавським цеховиком-гаптарем Тимком. Убивство сталось у результаті побутової бійки, що виникла між п'яним Тимком і його колишньою

⁴⁴ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.200.

* Себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину – так званім «лицем».

⁴⁵ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.207

коханкою Гапкою, через зв'язок першого з якоюсь черницею Будищанського монастиря. Злочин відбувся при свідках, був очевидним і за наполяганням сестри вбитої Тимка засудили до смертної кари. Однак з ініціативи полковника Івана Іскри, котрий зглянувся на «усыловне кривавослезне матки Тымковои и тещи и жоны его прошеніе», суд переглянув вирок та дарував злочинцю життя, зобов'язавши його сплатити родині загиблої «поголовщину» (всього у 50 золотих), «поеднаты духовенство за отправу погребу небожкы Гапкы и за сорокоуст за душу еи», а також сплатити «вину врядову» (цього разу уряд складався з наказного полковника, полкового судді, городского отамана, вйта і бурмистра). Ініціативність полковника Іскри була сповна винагороджена накладеною на злочинця «виною панською». Оскільки той не мав значного майна, судова постанова передбачала, аби він, «выдачи так великое по Бозі его милости пана полковника отцевское над собою милосердіе... во вічніе и неуставаючіе роды з жоною своєю поручик себе в доживотную дому его панського службу»⁴⁶.

Чималий матеріальний зиск мав і попередник Івана Іскри на полтавському полковництві Павло Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, 1684 року порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний собі у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку згвалтував свою челядницю, а згодом певний час примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов пять, лошак и ручница з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського уряду міського полковник дозволяв стягнути таку «вину»: «быков два, овец двадцать и дви и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину⁴⁷. Адже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшов позов щодо згвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязеня дати», а після вивчення доказів («лиця») та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари: «міет на горлі скаран зтытьем шыи». Щоправда заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду, натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоны; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі најнет». Окрім цього всього передбачалась і сплата Божком «вини панской и нам, врядови», реєстр якої, на жаль, не записаний до міських книг⁴⁸.

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та наступну за цим його втечу від правосуддя судова

⁴⁶ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.58-59.

⁴⁷ ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 55257. – Арк. 4 зв.-5.; Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.121

⁴⁸ Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 55257. – Арк.20-21; Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.119.

колегія, у складі уповноваженого від полтавського полковника полтавського городового отамана Андрія Нашинського та місцевих, решетилівських, наказного сотника Семена Деревянки, городового отамана Павла Шалди і решетилівського вйта Івана Злого, покликаючись на артикули Литовського Статуту, присудила дружині того «мужебойцы» сплатити «головщину» і правні накладди, а також «належну вину панську і нашого вראду от мала и до велика». Зокрема у вигляді «вини панської» у Василюхи до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого вראду» у присуді не означені⁴⁹.

Інші випадки стягнення «вини»

Грунтуючись на інформації, почерпнутій з матеріалів судової справи, що у листопаді 1684 р. перебувала на розгляді в Соколківському сотенному суді, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду такого собі узаконеного публічного хабара за припинення судового розгляду. Так, у ході згаданого процесу, де йшлося про «пополніння вшетеченства» сином місцевого жителя Процика Гончаренка, Семена, з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько, «за тоє чужоложество... вызволяючи сына своего Семена», віддав до двору полковника коня. Про винесення судового вироку і накладення судом «вини» у записаній до полтавської міської книги справі згадок немає⁵⁰.

Цікавий прецедент зафіксований у справі, що надійшла до Полтави на початку жовтня 1684 р. з Царичанки від тамтешнього сотенного суду. Місцева адміністрація обвинуватила Трохима Радниковку в тому, що він переховує присланих із Січі братом Іваном двох коней, добутих вочевидь не праведним способом. Покликаний до суду Трохим зізнався у скоєному. Як «вину» за злочинні дії «єдну шевлюжку біленьку» у нього було відібрано до двору полковника, а ось другого вкраденого коня, як не дивно – зважаючи «на плачливую прозбу Трохимовою», а також добровільне визнання ним не правових дій свого брата, було все ж залишено співучаснику конокрадства⁵¹. І в цьому випадку чи не єдиною обставиною, яка пом'якшувала провину (не беручи всерйоз до уваги «на плачливую прозбу»), могла бути відсутність постраждалої сторони, адже, згідно з усталеними традиціями, покази господаря вкраденої речі довершували картину злочину.

Штрафи могли накладатися не лише на осіб, винних у скоєнні злочину, а й тих, які відаючи про факт злочинної дії не заявили про неї місцевому уряду чи у крайньому випадку «околичным» людям. Так, наприклад, 1698 року судова колегія Полтавського суду засудила до грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали звинувачами, за те, що вони, «поймавши» пару на перелюбові і «попы уризалы», тим не менш «тамошнему урядови не

⁴⁹ Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 55257. – Арк.24-25зв.

⁵⁰ Там само. – Арк. 19зв.-20.

⁵¹ Там само. – Арк. 27.

оповидали и лице – жупан дякив и полы – до толь в себе держалы, поколь аж тая справа через инных людей до уряду прыйшла»⁵².

На чию користь йшли кошти, отримані в судах?

Адресатами стягнутих з винних коштів і матеріальних цінностей з числа осіб, котрі не постраждали від злочинця, а отримували «вину» лише за своєю належністю до адміністрації чи судового органу могли бути: гетьман, полковник, а також судді, уряд міський.

За джерелами спрямування у судових присудах «вина» диференціювалася на «вину панську», «вину вряду», «вину до шкатулки войскової». Найчастіше адресатом отримання «вини» виступав полковник, на користь якого і збиралася «вина панська». Остання, як правило, за своїми розмірами значно переважала інші види штрафу – «вину вряду» та «вину до шкатулки войскової». Адресування «вини панської» саме полковнику, а не гетьману видається доволі прикметним для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й загалом технології тогочасних владних відносин у більш широкому сенсі. Адже, відштовхуючися від традицій, що сягали доби Великого князівства Литовського, було б цілком логічно, аби збір, який раніше йшов на користь великого князя, тепер збирався б на користь козацького регіментаря. Проте на прикладі функціонування судочинства в Полтавському полку виявити цієї тенденції не пощастило. Отже, це може бути ще одним свідченням децентралізації влади Гетьманату, її концентрації в локальних межах окремих адміністративних одиниць, якими виступали полкові утворення.

З проаналізованих матеріалів судових справ можна також зробити висновок, що порядок і норми організації козацького судочинства полкового рівня навіть в останній третині XVII ст. все ще перебували на етапі формування. Отже, було можливим різне трактування поняття норми в цій делікатній справі. Унаслідок цього в переважній більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у Полтаві чи Полтавських сотнях, так і в інших сотнях полку, вповні спрямовувалася «до двору полковника». Утім в окремих випадках спостерігаємо і вияви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником і урядником нижчого, сотенного, рівня. Так, наприклад, під час розгляду вже згаданої раніше справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» поділялася на дві адресації: полтавському полковнику та великобудищанському сотнику (щоправда, в нерівних пропорціях – полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику лише одну корову)⁵³.

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньої інформації, аби достеменно встановити отримувача «вини вряду». Лише в поодиноких випадках (як то, наприклад, у справі «вина вряду» спрямовувалася на старосанжаровський уряд)⁵⁴ присутні уточнення її адресації, які дозволяють

⁵² Випадок барвисто описаний у праці: Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.181-182.

⁵³ Акты Полтавского полкового суда... // ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 55257. – Арк. 17.

⁵⁴ Там само. – Арк. 19.

висловити наступне припущення. На відміну від «вини панської», яка йшла практично завжди на користь полковника, байдуже в якому населеному пункті було вчинено злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець, у випадку зі стягненням «вини врядової» географія злочину мала значення і відшкодування отримував не полтавський полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація. Щоправда, недостатня чіткість формулювань судових постанов залишає чимало питань нез'ясованими. Зокрема не все зрозуміло з напрямком спрямування «вини» на користь «вряду мейського». Логічно було б припустити, що в цьому випадку стягнутими грошовими чи майновими штрафами мали б користуватись або присутні на засіданні представники міського самоврядування (зазвичай це були війт і бурмистр), або всі члени міського уряду. Утім в окремих судових справах, де є пояснення того, що розуміється під «врядом міським, до числа останнього чомусь зараховується і полкова козацька старшина разом з городовим отаманом, які, зрозуміло, формували місцевий провід козацького врядування.

У спеціальній історичній літературі утвердилася думка, що до складу полкового суду зазвичай входили такі чини: полковник, полковий суддя, отаман, війт, бурмистр, а також дехто з полкових і сотенних старшин⁵⁵. В.А.Дядиченко стверджував, що в полковому суді засідали полковник, полковий обозний, полковий суддя, який зазвичай очолював суд, а також інші особи полкової старшини⁵⁶. Аналіз складу судової колегії Полтавського полкового суду другої половини XVII ст. нашої епохи на думку, що насправді картина була дещо іншою, принаймні у випадку з Полтавським полковим судом і у час, що досліджується. Зокрема, обов'язковим учасником практично усіх судових розглядів був городовий отаман або його заступник – наказний отаман. Городовий отаман у цьому сенсі навіть переважав полкового суддю, котрий пропустив значно більше судових засідань.

Цікавий матеріал містить список «людей зацных», котрі були присутніми під час судових розглядів і чия присутність забезпечувала публічність судового дійства. Зокрема, впадає в око, що переважна більшість цих самих «особ зацных» є добре відомими персонами – колишніми городовими отаманами, полковими суддями та іншими полковими старшинами, тобто, тими «заслуженими товаришами», котрі раніше вже виступали в ролі суддів, а частина яких в майбутньому ще неодноразово спробує себе в ній⁵⁷.

Чи можливим було судове розв'язання конфлікту без стягнення «вини»?

Переважна більшість, а практично майже всі карні справи, що їх розглядав у другій половині XVII ст. Полтавський полковий суд, завершувалась у тому

⁵⁵ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. – Львів, 1967. – С. 36

⁵⁶ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С.342.

⁵⁷ Присутність цієї групи давало підстави історикам другої половини XIX – початку XX ст. (О.Левицькому, О.Лазаревському, В.Модзалевському та ін.) говорити про «народний характер» правосуддя в Гетьманаті, а згодом їхнім опонентам з числа радянських істориків активно розвінчувати «помилковість буржуазних лібералів» (Див. Пашук А. Й. Назв. праця. – С.37).

числі й стягненням «вини панської», «вини в'язової» або (рідше) однієї з них. І лише в поодиноких випадках, через не позначені в судових матеріалах причини, обвинуваченому вдавалося цього уникнути.

Так, розглянувши справу про побиття Степаном Москалем рушницею по голові без причини – «за свій жал... бо-м ему не ест жадним шкодцею, але и овшем щирим товаришом» (як зізнався у скоєному винний) – Петра Лошакова, суд зобов'язав першого «за бой погодит» та наклав лише «вину» за відновлення конфлікту – 100 талярів до шкатулки войскової і 20 – на уряд міський. Тобто обмежився встановленням заруки, про яку йтиметься далі.

У записаній до книг Полтавського суду восени 1684 р. справі про порушення наказу гетьмана і таємній виправі по рибу на Запорозжя, келебердинського жителя Луцика було відібрано у Переволочні коня з возом, наповненого в'яленою рибою. А ось деяких інших порушників за «тоє проступство скарано по два місяци в уні сидіти **а вини ни с кого не брано**»⁵⁸.

Випадки повернення стягнутої «вини»

Судова справа від 6 лютого 1668 р. фіксує мало не унікальний в історії полкового судочинства випадок: суддівська колегія у складі полкового судді Клима Чорнушенка, городского отамана Артема Донця, осавула полкового Стецька Петрашенка, в'їта Федора Андрієвича та бурмиистра Патія Матвійовича, прийняла на розгляд позов Василя Луговця щодо неправомірного вирішення у попередні роки його справи зі Стефаном Сідаченком. Тоді останній, звинувативши Луговця і його приятеля Манка Бахматенка у незаконному заволодінні свиней, які належали позивачу і Коломийченку, добився від них відшкодування матеріальних утрат, а судова колегія, очолювана тодішнім наказним полковником Кіндратом Барабашем і отаманом Микитою Бузовим, стягла з винного належну вину панську. Розглянувши справу повторно, суд визнав Василя Луговця не винним. Покликаючися на правні артикули, що стосувалися несправедливого обвинувачення («где бы хто члвка оселого и неоселого обвинил о злодейство, а не доведет»), суд змусив повернути оправданому раніше стягнені з нього відшкодування, що пішли на користь Сідаченка і Коломийченка.

Про обов'язкову у таких випадках «нав'язку», як засіб відшкодування потерпілому його моральних збитків, не йшлося. Судова постанова лише повернула йому та його напарнику «зацност» і «цнотливість», гарантуючи це накладенням вини в 10 талярів. Проте, що важливо, суд зобов'язав Кіндрата Барабаша (на момент винесення несправедливого рішення наказного полковника, згодом городского отамана, а тепер безурядового товариша), у зв'язку з тим, що «так глухо справу тую скончил, безправне выну взявши», повернути несправедливо стягнену вину панську⁵⁹.

З показів позивачів випливає, що вони були у добрих стосунках з колишнім полтавським полковником Дем'яном Гуджолом і саме ця обставина могла стати

⁵⁸ Акты Полтавского полкового суда... // IP НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 55257, Арк. 32.

⁵⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVIII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.127.

серйозним аргументом на їхню користь при розгляді справи. Утім, на початку 1668 р. Гуджол жодних адміністративних посад у полку не обіймав і до складу судової колегії, що задовольнила поданий позов, не входив.

Таким чином, проаналізувавши матеріали судових справ, що перебували на розгляді Полтавського полкового суду в 60-90-х роках XVII ст., можна дійти висновку щодо вельми широкого використання в судочинстві Гетьманату, принаймні на полковому рівні, такого покарання як накладення на особу, визнану винною у скоєні злочину, так званої «вини».

Інститут «вини», що своїми традиціями був закорінений у правову культуру Великого князівства Литовського, у практиках козацького судочинства зазнав певних трансформацій і видозмін. Зокрема звертає на себе увагу той факт, що в козацьких судах під впливом звичаєвого права еквівалентом «вини» виступали не гроші, а натуральні плати – худоба, майно, угіддя, земля і, навіть, робоча сила злочинця та його сім'ї.

На відміну від попередніх часів у судах Гетьманату існував чіткий поділ на «вину панську» і «вину в'язову». «Вина панська», яка раніше винятково асоціювалася з особою господаря і, відповідно, надходила до великокнязівської скарбниці, тепер «прив'язувалася» до інституту місцевого полковника і поступала в переважній своїй більшості на його користь. Утім незавершеність процесу усталення традицій зумовлювала поодинокі випадки поділу «вини панської» поміж полковником і главою сотенної адміністрації; щоправда, алгоритм цього поділу переконливо засвідчує пріоритетність інтересів першого. Так само доволі помітно проступає перевага полковника в отриманні «вини» і перед «в'язом», адже згадки про стягнення «вини в'язової» зустрічаються набагато рідше, аніж у випадку зі стягненням «вини панської», а крім того її розміри є набагато скромнішими порівняно з останньою.

Вочевидь, зважаючи на ту обставину, що інститут «вини» втілював у собі не стільки функції відшкодування понесення збитків, утрат життя чи здоров'я, а виступав винятково як покарання, розміри накладених штрафів часто-густо залежали не стільки від тяжкості злочину, скільки від матеріальних статків злочинця і, відповідно, його матеріальної спроможності.

Вплив звичаєвого права робив доволі помітною рисою козацького судочинства його схильність до заміни жорстких караючих ексекцій, в тому числі й смертної кари, унормованих положеннями Литовських Статутів чи магдебурзьких прав, на більш поблажливі й людяні грошові чи майнові штрафи. Мотиви поширення подібних практик з огляду на адресата отримання штрафних коштів, котрий чи котрі одночасно виступали і в ролі суддів, можна вбачати у певних, цілком конкретних матеріальних інтересах останніх. Розлогі реєстри «вини панської» чи «вини в'язової» в резолютивних частинах судових справ переконливо вказують на той факт, що виконання судових повноважень чи особливо перебування на чолі полку приносило неабиякі матеріальні вигоди, аналогі яким відшукати доволі складно. Утім користь від подібного виявлення гуманності – безперечно вмотивованого власним майновим інтересом суддів і вищих козацьких адміністраторів – мала і вся місцева громада, в інтересах якої було насамперед недопущення злочинних дій і девіацій, а не їх показово жорстоке покарання.

СУДОВЕ ПОЛАГОДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ ЯК СПОСІБ ЗАРОБІТКУ: «ЗАРУКА», «ЗМИРЩИНА», «ВИКИДЩИНА»

Важливим джерелом збагачення козацької адміністрації, задіяної у процесах звершення правосуддя, були платежі, що накладались або фіксувалися судом як інститут «заруки».

«Зарука» являла собою засіб примусу до виконання сторонами тяжби судових постанов. Її суть полягала в застереженні спеціальною судовою постановою оборони життя, честі, майнових прав особи, котрій потенційно (зважаючи на існування конфлікту, в тому числі й розв'язаного судовим порядком) могло загрожувати безправне діяння іншої особи. «Зарука» могла накладатись як з ініціативи особи, яка відчувала загрозу своєму життю, честі чи майну, так і з ініціативи центральної чи місцевої влади, судового органу.

*“Отъем или увод денег
варьируется
в зависимости от
обстоятельств.*

*У меня лично есть четыреста
сравнительно честных
способов отъема”*

(Илля Ильф, Евгений Петров.
Золотой теленок)

Історична традиція

Практика стягнення «заруки» в судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Дослідники історії судочинства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої пов'язують функціонування цього інституту передовсім зі слабкістю центральної влади і зростанням суспільної ролі бояр-шляхти, що, відповідно, диктувало нагальну потребу держави у знаходженні способу гарантування виконання судових постанов.

Утім, витоки подібних судових практик простежуються ще з давньоруських часів. Зокрема, інститут «заруки» згадується вже у виданій київським князем Ярославом Мудрим у першій половині XI ст. митрополиту Київському Іларіону грамоті щодо компетенції духовних судів¹. Згодом через побутування практик звичаєвого права вони ввійшли у процесуальні практики Великого князівства і були включені у Литовські Статути. Зокрема, артикул 49-ий «О заповіди и о заруки о речъ сужоную» з розділу 4-го «О судьях и о судехъ», прагнучи забезпечити виконання судових вироків, що вирішували майнові суперечки, конститував наступне:

«Тежъ уставуемъ, хто бы на комъ правомъ што презыскаль, то есть иміньє люди або земли якіє жъ кольвекъ кгрунты лежачые; тогда мает ему вь то увязаньє справа дано бытии, а зарука зъ уряду заеть быти положона,

¹ Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV-XVII wieku. – Warszawa, 1993. – S.34.

абы тотъ, хто на праві упустилъ въ то се через тое не вступоваль и увязаванья не борониль. А пакли бы увязыванья не допустилъ албо се по увязыванью в то вступоваль; тогда тую заруку зъ уряду положоную маеть платити половицу на насъ Господара а половицу стороне жалобливой, а відже зарука болшая не маеть быти только водле важности тое речи, о што идет, а тотъ, кому што присужоно, предсе то маеть держати»².

Як бачимо, укладачі Статуту не лише закріпили існуючу правову практику в кодексі, а й чітко визначили розміри «зарук» й адресатів отримання коштів від їх стягнення.

«Зарука» як можливий спосіб збагачення козацьких урядників

У судовій практиці Гетьманату «зарука» (в окремих випадках подається як «запорука») застосовувалася після оголошення вироку суду для запобігання нових незаконних дій засудженого (помсти, перешкоджання вступу в права власності, поширення наклепів тощо).

На практиці суд встановлював певну грошову суму, яку винний мав сплатити у випадку порушення вироку суду. Дослідники стверджують, що, як правило, у судочинстві Гетьманату третина суми від «заруки» йшла на користь суду, який виніс відповідне рішення, а інші дві третини – на користь вищої судової інстанції³. Проте матеріали Полтавського суду загалом не містять інформації, якою можна було б це підтвердити.

За спостереженнями дослідників, найчастіше «зарука» застосовувалась у справах про несправедливий наклеп. І це знаходить численні підтвердження в матеріалах Полтавського полкового суду. Так, наприклад, у грудні 1691 р. Полтавський суд, розглянувши позов кобеляцького жителя Романа Петличного («старинную и зацную персону») з приводу несправедливого його шельмування Герасимом Пивоваром у нібито скоєнні крадіжки дуба, що ріс на межі їхніх лісків, визнав претензії безпідставними і змусив автора наклепу до вибачення перед позивачем. Окрім того, суд виніс і спеціальну постанову щодо «заруки», накладеної для забезпечення виконання присуду:

«А мел бы хто неуважне що прикре ему (Роману Петличному) в том домовити, такой подпадает срокгой карности на здоровью, яко теж и заруки выполнит: на пана полковника полтавского талярей двадцять, а на вряд наш меский кобеляцький девять таляров»⁴.

У листопаді 1667 р. в Полтавському полковому суді слухалася справа «о доткливости цноте» (тобто зганьбленні честі) члена шевського цеху Андрія Іллівича, котрому несправедливо, як твердив позивач, закидали «докливіє слова», називаючи його «коноводом». Позивач у такому злочині «не чувся» і волів «с того вивод дат». Аби дошукатися правди, судді виряджали для опитування свідків своїх представників аж до Охтирки і таки з'ясували, що коноводство Андрія Іллівича мало місце у специфічних умовах козацького повстання

² Статут ВКЛ. – Розд. 13. – Арт. 6; Розд. 4. – Арт. 52.

³ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 377.

⁴ Левицкий О. Указ. соч. – С. 251.

середини XVII ст. – ще «под час експедиції роков первих за небожчика Богдана Хмельницького, при войску Запорожском цнотливе, як пристойна рецери, як война явно под тые часы оказавола». Зважаючи на цю обставину, суд ухвалив постанову такого змісту: пана Андрія «от той намовы увольняемо и тую му зацност приписуем, яко и перед тим зоставал». Аби ніхто більше не посягав на честь полтавського шевця, суд наклав заруку: «хто бы міл на чест наганят пну Андрею, так в цеху, як и на підпитках, кожен таковий своеволец и противник повинен будет до скрынки войскової платит п'ятдесят коп»⁵.

Утім, накладення «заруки» не обмежувалося лише справами «о доткливости цноті». Ще один з різновидів «заруки» зустрічаємо у справах стосовно майнових тяжб. Зокрема, 20 червня 1676 р. в Полтавському суді слухалася справа Параски Сидорихи та її сина Івана, котрі клопоталися щодо ствердження їхнього права власності на хутір і «нивку» поблизу нього, куплену нині вже покійним чоловіком позивачки Сидорем ще «пред Выговщиною, яко-б в три роки», оскільки купча, вписана в міські актові книги, «под час експедиции од Выговского на город» згоріла, а «люде старинние, як то Роман Сороковий и інние могоричники, померли». Оповіднення Сидорихи та її сина було записано до міських книг, а будь-чия спроба завадити позивачам користуватися належним їм добром застерігалася «виною на врьд» у розмірі 20 талярів⁶.

Як видно зі справи мешканців с. Мачохи Івана Шершня з Тацею Кисломедкою і її донької Меланкою, що слухалась у Полтавському полковому суді в листопаді 1669 р., «зарука» використовувалась і на етапі прийняття позову до впровадження. Зокрема, Іван Шершень подав позов на матір і доньку Кисломедків з приводу завдання побоїв його дружині Тетяні, представивши і переконливі докази наруги: «кривавие рани под очима, давление на ши и кусание зубами на персах, криваве задание». Приймаючи справу до розгляду, суд визначив днем судових слухань 8 листопада 1669 р. Одночасно було встановлено і розмір заруки: 10 талярів полковнику і три копи на уряд міський. Прибувши «скоро світ» 8 листопада на судове засідання, позивачі надаремне прочекали на відповідачок до полудня після чого подали до суду скаргу, закликаючи відреагувати на дії супротивної сторони, яка «легце собі туу справу поважают», та дати їй «признаку войсковую, тижби противная сторона становилися принаймней на прийшлий ввоторок». Коли ж відряджений до помешкання відповідачок судовий виконавець («посланий теди наш») пересвідчився, що вони переховуються від правосуддя, суд ухвалив рішення: «видячи... оспалост и непослушенство так Кисломедки старой, яко и дочкі еї Меленки, що за их непослушенство міет от них без жадного отпуска «зарука» плачена бит помененная, так самому пну полковнику, яко и врьду належная, з нагородженем Іванови Шершневи всіх правних викладов з навязкою»⁷.

Справ про порушення судових постанов, скріплених «зарукою», зустрічається небагато. Механізми розв'язання таких справ проглядаються із матеріалів

⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.116.

⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. 3. – С. 56.

⁷ Там же. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.170.

тяжби, що перебувала на розгляді в суді 29 вересня 1671 р. Незважаючи на покладену при замиренні сторін «заруку» в 40 талярів на полковника (конфлікт постав навколо обвинувачень фігурантів справи один одного у злочинстві), один з них «повторне, впарте поступаючи, вдался» з новим позовом. Розглянувши його по суті та опитавши свідків, судді дійшли висновку щодо безпідставності аргументів щодо перегляду справи, зобов'язали винного у порушенні попередньої судової постанови сплатити належну суму «заруки», а відповідача – покрити судові видатки⁸.

«Змирщина» та «зарука» при проголошенні «змирщини»

У судовій практиці Гетьманату, принаймні на рівні полкових судів, доволі поширеним явищем було завершення розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів – так зване «прощенє добровольне».

У випадку судового замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту була доведена, постраждалому передбачалося відшкодування фізичних чи моральних збитків, а крім того винний мав покрити судові видатки позивача. У таких справах інколи згадується і про потребу сплати сторонами відповідне судове мито – так звану «змирщину» чи «звичайну змирщину».

Як і в будь-яких інших справах, для гарантування виконання судового присуду у таких правах досить поширеними (вочевидь, найбільш поширеними з-поміж усіх судових справ) і накладання «заруки» на випадок порушення досягнутого примирення. Практично переважна більшість усіх справ, що перебували на розгляді, крім судової постанови увінчувались або накладенням «заруки», або встановлення розмірів обов'язкової до сплати «вини» за можливе порушення вироку, що за своєю суттю було поняттям синонімічним до першого.

Так, наприклад, 27 жовтня 1667 р. суд розглянув позов щодо побутового конфлікту між братами Хведком і Тимком Мокренькими, в розпал якого, як скаржився Хведко, його менший брат Тимко, «напавши, яко и жону мою, збыл, чого болшей в жалю моем не могу знести, яко от меншого...»⁹. Суду вдалось братів примирити. Як плату за свої послуги судді взяли «звичайну змирщину», не уточнивши при цьому в судовій постанові щодо її розмірів і джерела стягнення. Зважаючи на ту обставину, що провина молодшого брата була очевидною, суд виніс постанову, якою на майбутнє заборонив Тимкові зневажати свого старшого брата «любо в подпидках, албо в дому и на сходце», а у випадку порушення постанови Тимко мав би сплатити на міський уряд 10 талярів вини, а до «скринки братерской» (як видно з контексту – шевського цеху) – «п'ят фунтов воску и бочку пива». Тимко, як сторона, що була визнана винною, також мав повернути братові «правні наклади».

Недовго перед тим, 27 липня 1667 р., Полтавський полковий суд залагодив сварку, що виникла між місцевими обивателями Федором Бугаєм і Климом

⁸ Там же. – Актовья книги Полтавского городского уряду. – Вып.2. – С. 104-105.

⁹ Актовые книги Полтавского городского уряду XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С. 114.

Григоренком і дійшла до бійки. Примиривши сторони, суд наклав «заруку» такого змісту: «кгда бы посвар, любо бой, albo похвалка, любо през якие колвек люде віри годне вшал люб Хведор Бугай люб Клим albo жона его на якую бы колвек сторону тое ся показано, повинна будет тая сторона платит заруки выни пану полков[никови] таляров 20, а на врьд меский таляров 10»¹⁰. Вочевидь, зважаючи на той факт, що тілесних пошкоджень у ході позасудового з'ясування стосунків зазнала сторона Федора Бугая («А на сый час, видячи Бугая зраненого, и бороду вирвано от жони Климовой»), судові накладі було покладено на супротивну сторону – «велено Григоренку поеднат Бугая, поповнивши правние наклады»¹¹.

А ось у липні 1699 р. у випадку з досягненням мирової згоди поміж переволочанським протопопом о. Григорієм Горуновичем та переволочанським сотником Іваном Ковальчуком (цьому передувало «оболженіє» протопопом сотника та у відповідь рішучі насильницькі дії останнього – «побытъя и головы пробытъя и волосов вырваня») «зарука» за порушення угоди була встановлена вже у розмірі ста талярів. Причому, в тому разі, коли винним у порушенні угоди буде о. Григорій, «вина» піде на користь митрополита, а коли слово порушить сотник Ковальчук – збагатиться полковник полтавський¹².

У вересні 1667 р. Полтавський суд, реагуючи на позов місцевого міщанина Василя на Яська та «выдячи частие от ных контроверсие, а нікгда частие посвари их», так і не з'ясувавши причин конфлікту, а лише визнавши, що «побудкою до тих посваров» була дружина Яська, примирив опонентів та виніс таку «заруку»: «якая б колвек сторона, любо през похвалки, любо през посвар, albo бой на ком-быс то показано, тен првынен будет заруку платит на пана полковника нашего Полтавского 20 таляров, на врьд меский Полтавский 10 таляров, до цеху свого 5 таляров и пол камня воску»¹³.

У серпні 1669 р. суд залагодив «посвар» між полковим осавулом Юрком Тубулцем і мешканцем Мильців Оксютою та його синами, Семеном і Остапом. Суд визнав ініціатором «посвару» Оксюту, зобов'язавши його перепросити Тубулця і заприсягтись на письмі, що віднині «а ні Оксюта, а ні сини его не будут жадних ренкоров и посваров з Юрком вчинат, а ні Юрко з Оксютою из сынами его». У випадку порушення якоюсь із сторін мирової угоди, «теды тен каждый попадет за неповстягливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на врьд меский Полтавский таляров десят»¹⁴.

Дослідники помітили таку особливість справ про примирення як фігурування у процесі так званих «примирительных медиаторов»¹⁵, які, зазвичай, походили із середовища духовенства. Саме «примирительные медиаторы»

¹⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.102.

¹¹ Там само.

¹² Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.264.

¹³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.110.

¹⁴ Там само. – С.160.

¹⁵ Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 379.

встановлювали умови примирення, а також, вочевидь, відповідність процедури форми примирення.

«Зарука» при досягненні «прощення добровольного»

Окрім судового полагодження конфліктів у ранньомодерну добу широко послуговувались і практиками позасудового доходження поєднання конфліктуючих сторін. Традиції так званих полюбовних або приятельських судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли в норми Литовських Статутів і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського і Корони Польської, піклуючись з одного боку гарантуванням недоторканності власності «поштивості», а з іншого – зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливаючи довготривалу судову тяганину¹⁶.

У випадку, коли сторони дійшли «угоди і вічного прощення» самостійно, функції міського уряду зводилися лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові накладі не стягувались. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової. Свідченням цьому є «зарука» про примирення поміж братами Речиченками, вписана до актових книг 26 липня 1671 р. Згідно з нею, «рожоні брати» Юрко і Іван Речиченки зобов'язувались: якщо хтось з них «наседати в перехвалках, в бою, в посварах вщати, теди безотпустне попадет у вину пну полковнику Пултавскому сто таляров, а на вряд меский десят таляров»¹⁷.

Причому, сфера застосування «угоди і вічного прощення» не обмежувалася лише дрібними побутовими конфліктами, іноді йшлося і про досить таки тяжкі злочини, наприклад, убивство. Так, Полтавська міська актова книга записом від 28 травня 1661 р. фіксує факт «вічного прощення» вдови загиблого Сави Байрака Мотрі, його братів, близьких і далеких нащадків убивцям, Василю Безотосному і Левку Куцеві. Як плату за прощення й обіцянку більше жодних справ з цього приводу не поновляти винні мали «во всем угодити слушне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика, так за душу небожчиковскую, яко и правне выклади веде права посполитого»¹⁸.

У червні 1670 р. в актові книги внесено «угоду і вічне прощення», досягнуте в конфлікті між колишнім городовим отаманом Манцем Федоровичем та діючим полковим осавулом Артюхом Василевичем. Суть конфлікту полягала в тому, що останній «под час пняий неохоти, а ні теж през який ли колвек ренкор злий, але і овшем с пригоди, образил Манца на члонку, обтявши шаблею руку правую по локті». Зважаючи на прохання товариства, постраждалих, хоч

¹⁶ Розлогий аналіз позасудового механізму полагодження конфліктів у шляхетському соціумі Волині в останній третині XVI ст. представлено: Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. – Т.2. – С.207-228.

¹⁷ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. II: Справы вечистые... – С.112-113.

¹⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.179.

і «прискорбіти», все ж погодився в «вічне в препомнене пусти». Під час прощення Артюх дав постраждалому 20 коп грошей, і сторони домовилися під загрозою сплати вини до «шкатулы войсковой» 100 талярів більше не порушувати цієї справи. Заборона поширювалася також і на «Манцевих приятелюй, близьких и далных».

Набагато більшими були розміри заруки, встановленої при укладенні мирової угоди та «прощення добровольного» між полтавськими мешканками Пелагеєю Яковихою та Педорою Грицихою у липні 1688 р. Як видно з матеріалів актового запису, мирову угоду сторони досягли без допомоги суду, однак, розміри встановленої заруки були досить значними: у разі порушення добровільної мирової, навіть за «найменші ущипльвіи слова», винна сторона мала б сплатити «до скарбу воскового тисячу золотих, а особливо пану полковныкови полтавському сто таляров»¹⁹.

Отже, як бачимо, у випадку з членом шевського цеху «зарука» мала спрямовуватися до «скрынки войсковой», а не до «уряду міського та братської скриньки».

Розміри «зарук» та їх адресація

Як уже відзначалося раніше, положення Литовських Статутів, унормувавши стягнення «зарук», конституювали і певний алгоритм визначення розмірів стягнення та його розподілу між учасниками судового розв'язання конфлікту. Зокрема, передбачалося, що «...заруку зь уряду положоною маєть платити половицу на насъ Господара а половицу стороне жалобливой, а вѣдже зарука болшая не маєть быти только водле важности тое речи, о што идет, а тотъ, кому што присужоно, предсе то маєть держати»²⁰.

Встановити рівень дотримання судовими органами Гетьманату цих приписів, а отже реконструювати формулу обрахування розмірів накладених ними «зарук», наприклад залежно від ступеня важливості провини, не випадає можливим, оскільки із матеріалів судових справ це не проглядається.

Зрозуміло, що залежно від того, до якої соціальної групи належать учасники акту «заруки», визначався додатковий адресат її отримання. Основними ж отримувачами коштів виступали полковник і міський уряд. Хоч у випадку з полковим осавулом Туболцем та його опонентом лєвова частка заруки мала йти до «шкатулы войсковой».

Можна припустити, що з огляду на високе соціальне становище Туболца була визначена і надто висока ціна за порушення мирової угоди з Оксютою. Утім, справа Оришки Коломийчихи та Марії Демчихи з приводу «побліковання Оришки негідницею» (розглядалася 13 жовтня 1669 р.) спростовує дане припущення, оскільки і цього разу честь і гідність позивачки була оцінена в 100

¹⁹ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.262.

²⁰ Статут ВКЛ, розд.13, арт. 6; розд. 4, арт.52.

талярів до «шкатулки войсковой» і 20 талярів на уряд міський.²¹ Зрозуміло, що суд, визнавши слова Марії Демчихи наклепницькими, постановив: Оришці Коломийчиси «тую-ж зацност приписуем, як и пред тим цнотливою зоставала».

Серйозність суми «заруки» у цьому випадку можна було б пояснити, хіба що, відсутністю згадок про добровільний характер примирення сторін, оскільки у резолютивній частині справи вказувалося: «з наказаня врядового угодили и правни выклады от мала и до велика пополнивши»²². Проте і в іншій справі про образу честі Михайла Пелешенка і його доньки Уляни з боку Юрка Григоренка і його дружини, що розглядалася, буквально за тиждень, 21 жовтня 1669 р., судове примирення («угада и вічне прощеніє») було також здійснено з «наказаня врядового», але вина «за неповтягливост губы», що її було потрібно сплатити за «ущипливые слова в невинности их», визначалась у розмірі лише 20 талярів полтавському полковнику і 10 талярів на міський уряд²³.

Приблизно такою ж були і розміри «заруки», встановленої при, вочевидь, позасудовому досягненні примирення поміж Гаврилом Носенком і Василем Добромірським, зафіксованому в міській актовій книзі 29 січня 1668 р. Намагаючись остаточно примиритися, сторони конфлікту, який раз-у-раз вибухав «меновите промеж жонами их през похвалки», дійшовши згоди і «прощеніє промеж себе взявши», наклали на себе таку заруку: «от сего часу яка бы колвек сторона важилася бой, албо посвар вщат... теды без жадной фолги повинна будет противная сторона платит вины до шкатулы войсковой 20 талерей, а на пана полковника Пултавского 10 таляров, а на вряд городской Пултавский коп три»²⁴.

«Неповстягливост губи» Кіндрата Шапошника, оскаржена Костею Пудленком у серпні 1671 р., на майбутнє мала коштувати «вини» на гетьмана 100 талярів, полковника – 50, на уряд міський – 30. Причому, «зарука» поширювалася не лише на Кіндрата, а й на усіх тих, хто б наважився повторити його обвинувачення на адресу позивача. І чомусь особливо наголошувалося на дотриманні постанови братією кушнірського цеху, погрожуючи в противному випадку, що «той вини увес цех кушнірский будет подлегати».²⁵

Набагато більшою була сума «заруки», накладена при розв'язанні **майново-го конфлікту**, що виник поміж Гапкою Іванихою та її свекрухою по загиблому чоловіку Педорою Мишихою. Гапка скаржилась у суд щодо намагань Педори після наглої смерті сина відібрати у невістки та онуків ґрунти і майно, що раніше належало її родині. Уважно вивчивши справу, суд покликався на відповідні артикули Саксону і Литовського Статуту та заборонив Педорі втручатись у права власності вдови та її дітей, наклавши таку заруку: на користь гетьмана

²¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.165.

²² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.165.

²³ Там само. – С.165-166.

²⁴ Там само. – С.126.

²⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. II: Справы вечистые... – С.99.

тисячу коп грошей та на полковника і міський уряд певну кількість (фрагмент тексту втрачено) талярів²⁶.

В іншій майновій тяжбі, що розглядалась у серпні 1665 р. між зятем Опанаса Гуджула Омеляном Шибою листом і Максимом Житником за ставок, що дістався першому у спадок як «тестевщина», суд заборонив Житнику на «вічні часи» висловлювати претензії з приводу цього майна, сплатити позивачу всі судові виклади «от мала и до велика», а також наклав заруку в розмірі 100 талярів на користь полковника полтавського.²⁷

У січні 1767 р., реагуючи на скаргу полтавських обивателів щодо неправомочних дій колишнього полтавського полковника Прокопа Левенця, котрий спорудив на Чорному озері греблю, завдаючи тим самим товариству і посполству значних збитків, гетьман Самойлович заборонив утримувати названу греблю під загрозою «ввини» на свою користь у розмірі 100 талярів²⁸. Проте, пересторога гетьмана, вочевидь, не справила на колишнього полковника належного враження і наприкінці травня 1676 р. Полковий суд, очолюваний полковником Павлом Семеновичем (Герциком), знову розглядав цю майнову тяжбу і покликаючися на волю гетьмана і норми Литовського статуту наклав на винуватця заборону в утриманні цієї греблі на Чорному озері під загрозою виплати «ввини» у розмірі тисячі талярів²⁹.

Аналогічна сума «ввини» в тисячу талярів і також на користь гетьмана встановлювалася судом у справі щодо загрози підтоплення майна полтавських обивателів унаслідок будівництва нової Петровської греблі. Щоправда і цього разу справа порушувалась у присутності гетьманового повіреного, генерального осавула Хоми Михайловича³⁰.

Нехарактерний приклад скерування грошової «заруки» зустрічаємо у справі щодо мирової згоди Тимка і Федора селітряників про справедливий розподіл між ними боргів від 5 лютого 1677 р. Згоди, як видно з матеріалів актового запису, сторони досягли самостійно, а «заруку» на випадок її порушення – 100 талярів – було покладено на користь «скринки воскового суду енерального», а ще 20 талярів на «вряд, где-би ся тая справа приточит мхла»³¹. Логічним поясненням цього казусу могла бути лише та обставина, що позивачі не були місцевими жителями, а отже і визначати «вину панську» на користь полковника у полтавських суддів не було особливого резону.

Вочевидь, як один з різновидів змирщини можна класифікувати так звані «прощення», кількість яких в актових книгах не є значною. У березні 1671 р. діючий полтавський полковник Федір Жученко, як свідчить констатуюча частина судової постанови – «за упрощением товариства зацного», дійшов примирення з Педосом та його дружиною Настею, котра, як «не пооднократ слухи от разных людей заходили», «в незвичних похвалках на дітки перехвалялася». Полковник,

²⁶ Там само. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.96.

²⁷ Там само. – Вып. II: Справы вечистые... – С.15.

²⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып.3. – С. 50.

²⁹ В актовых книгах спочатку було написано «100 талярів», але поверх виправлено на «тисячу талярів». – Там же. – С. 54.

³⁰ Там же. – С. 56-57.

³¹ Там же. – С.70.

«диявола под нозі потоптавши і гніву місце [не]давши» пробачив їм попередні провини, втім суворо застерегши, що в разі продовження «перехвалки строит» його слову буде відміна і «теди прощение – не прощение», а винний мусить сплатити вину гетьману 100 талярів, суддям – 50 і на ратушу – 20³².

«Выкидщина»

На стадії представлення доказів одним із способів підтвердження правдивості слів сторони судової тяжби використовували так звану «**выкидщину**» («видкичину») або заклад.

Традиція ставлення процесуального закладу на українських землях була відомою ще з давньоруських часів. Подібні процесуальні практики існували і у сусідніх слов'янських народів, наприклад – у праві чеському XIV-XV ст. Певні аналоги існували й у римському праві (*litis contestation*). І хоч до текстів Литовських Статутів положення про «видкищину» не увійшло, у процесуальних практиках Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої ним послуговувались. Упродовж XV – першій половині XVI ст., згідно із земськими привілеями великих князів, використання інституту в судах застосовувалося частіше, а із середини XVI ст. з впровадженням у них процесу, базованого більшою мірою на статутних процедурах, практика застосування помітно звужувалась³³.

У переважній більшості випадків до впровадження процесового закладу вдавалися після подачі скарги і так званого «відпору» (репліки у відповідь) сторони, яка була позивана. Суть процедури полягала в тому, що одна зі сторін (як правило відповідач, але до «викидщини» міг вдатись і позивач), бажаючи спростувати докази контрагента чи наголосити на правдивості власних показів, як запоруку своєї невинності могла задекларувати певну суму грошей (могло йтись також і про готовність виставити на заставу своє здоров'я чи, як крайній вияв, навіть життя). На думку українських дослідників судочинства Гетьманату, на застосування закладу вимагалось погодження другої сторони, що підтверджувалося поданням руки³⁴.

Дослідники процесуальних практик, що мали місце на литовських землях, наголошують на тому, що відмова у прийнятті закладу позивачем означала припинення тяжби, відмова ж від цієї процедури з боку відповідача автоматично означала визнання ним своєї вини³⁵. Запозичений з руського права інститут видачки на литовських землях набрав форм так званого покладання шапок перед суддями (або просто інститут «шапки»). Сміслові навантаження символу доволі яскраво подав Т.Нарбут (що однак, зважаючи на вузьку базу його дослідів, не вельми переконало дослідників у бездоганності наведених аргументів). Згідно з його трактуванням, у процесі судового розгляду достойні віри свідки на підтримку власних показів на стіл перед суддею клали свої шапки, підтверджуючи тим самим таку форму присяги: «Як ту шапку кладу в руки твої, так

³² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.209.

³³ Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim... – S. 32.

³⁴ Пашук А. Й. Назв. праця. – С.116; Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 362-363.

³⁵ Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim... – S. 25.

само готовий голову власну дати в заклад ретельності свідчення мого»³⁶. Утім, переважна більшість дослідників дотримуються думки, що шапки клали все ж не свідки, а учасники процесу. До того ж випадки застави голови були вкрай нечастими (зазвичай, до такого виду процесового закладу вдавалися при розгляді справ, де відповідачами виступали представники іудейської громади)³⁷.

Дослідники також зауважують, що у судових справах, які перебували на розгляді в судах Великого князівства, розміри процесового закладу, як правило, не зазначалися, що могло свідчити, про сталість її величини або надто невелику, суто символічну, величину³⁸.

У судовій практиці Великого князівства і згодом земель Речі Посполитої найчастіше отримувачем процесового закладу визначався господар (великий князь чи король). Проте можливим був також варіант отримання здобутих у такий спосіб коштів і суддями, що проводили процес. Присутність цієї норми об'єктивно мало сприяти прискоренню судового розгляду справи, адже в такому разі судді раніше отримували належну додаткову виплату.

Відсутність у судових справах згадок про адресування процесового закладу стороні, яка виграє процес, на думку дослідників, є свідченням публічно-правового характеру цього інституту³⁹.

У судах Гетьманату у випадку застосування грошової або майнової «викидщини» та наступного доведення неправдивості слів «викидщика» задеклароване раніше майно чи кошти йшли на користь суду або адміністрації⁴⁰. Зокрема, у згаданій вище справі від 26 лютого 1670 р. про крадіжку збіжжя Федором Баклійським у Васька Сівака постраждалий «выкидалися з десяти талерів» і після винесення сприятливого для нього приговору суму закладу мав покрити засуджений додатково до суми «вини врядової» – «належную **вину врядову з выдкищиною**»⁴¹.

У тому випадку, коли сторона, яка програла тяжбу, не мала змоги покрити суму «викидщини» монетою, з неї стягували встановлений судом натуральний еквівалент. Зокрема, 12 червня 1684 р. Диканьський сотенний суд розглядав справу про потраву проса у місцевого жителя Павла Плющенка, котрий, доводячи правдивість свого позову, «выкыдался з десяти талерей» з обвинуваченням ним Логвином. Після того, як суд визнав останнього винним, місцева адміністрація відібрала у нього «за тую выкидщину» корову з телям, яку диканьський отаман відправив з осавульцем до двору полковника⁴².

З аналізу судових справ, що перебували на розгляді Полтавського полкового суду, можна зробити висновок, що принаймні у другій половині XVII ст. сторони вдавалися до застосування практики «викидщини» не надто часто, аби не сказати – лише зрідка.

³⁶ Narbutt T. Dzieje starozytne narodu litewskiego. – Т. 1. – Wilno, 1835. – S. 294.

³⁷ Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim... – S. 16, 24.

³⁸ Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim... – S. 24.

³⁹ Ibid. – S. 30.

⁴⁰ Пашук А. Й. Назв. праця. – С.116; Дядиченко В.А. Назв. праця. – С. 362-363; актов кни С. 34.

⁴¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664-1671 годов... – С.182.

⁴² ІР НБУ України. – Ф. I. – № 55257. – Арк.19.

Інші види прибутків від здійснення судочинства

У практиці функціонування земських судів, закріплених нормами Литовських Статутів, суддя, підсудок чи писар «от презыску того, хто зыщеть, мають себе брати за свою працу пересуду от копы литовское по два грошы литовських, и с того пересуду судьи земскому мает прийти грошы два, а подсудку третий грош»⁴³. У матеріалах, що відносяться до процесуальної практики Полтавського полкового суду, згадок про стягнення «пересуду» не має, проте це може лише свідчити про давність традиції, яка була обов'язковою до виконання й без особливого про те нагадування.

Натомість, у судових книгах фіксуються приклади отримання прибутку від виявлення фактів заперечення правдивих свідчень. Показання свідків, згідно з існуючими нормами, дають підстави «ганити» – тобто заперечувати їх, ставити під сумнів істинність показань. Утому випадку, коли «ганіння» були безпідставними, викритий «ганитель» мав не лише винагородити ображену честь свідка, а й сплатити за всі судові витрати⁴⁴, а також сплатити певну «вину». Прикладом останнього може слугувати описаний О.Левицьким випадок, який розглядався Полтавським полковим судом 1690 року, коли, як виявилось уже згодом, справедливо звинуваченій дружині пономаря із с.Івончинець Яцька Даценка Явдосі у «чужолозстве» з тамтешнім дяком Романом Івашенком, не лише вдалося уникнути покарання, а й відігратись на своїй «інстікгаторші» – змусивши її через судові рішення «перепросити» «несправедливо звинувачену» (причому остання не втрималася від того, аби після принизливої процедури перепрошення, ще надавати кілька ляпасів по обличчю), а також сплатити «вину панську і урядову» у розмірі ста золотих⁴⁵. Невдовзі ця судова історія мала несподіване продовження – несправедливо покараній «інстікгаторші» вдалось заволодіти докази нових «втешенчеств» паномарівни з дяком. Нова судова справа завершилась на її користь, супротивна сторона мала повернути незаконно стягнуті 100 золотих, а також покрити судові витрати та сплатити «вину панську и урядову». Окрім того, аби не поновлювати розгляд цієї неприємної справи у майбутньому, суд наклав «на такого упорного... вини пивтысячи золотих».

За дачу неправдивих свідчень передбачалося покарання, тотожне тому, до якого мали б засудити несправедливо оговорених осіб – «мененыи свидкы, поневаж дознани суть свидкамы неправдымы, мают вси быти карани, чым милы блыжним своїм ушкодыты»⁴⁶

Ще одна стаття судових видатків сторони, яка прогнала справу, формувалася через існуючу практику внесення позивачем на стадії подачі позову спеціального внеску на судові витрати – «накладу правного». По завершенні суду і визнання відповідача винним, він мав також відшкодувати і суму «накладу правного», щоправда його отримувачем були не суд чи адміністрація, а сторона, яка його вносила.

⁴³ Другий Литовський Статут. – Розд.IV. – Арт.3; Третій Литовський Статут. – Розд. IV. – Арт.5.

⁴⁴ Пашук А. Й. Назв. праця. – С.118.

⁴⁵ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С.182-189.

⁴⁶ Там само. – С.95.

ДОДАТКИ

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

1. Розміри річного грошового і натурального жалування гетьманові та Війську Запорозькому згідно з нормами українсько-російських договорів другої половини XVII ст.
2. Розміри екстраординарного натурального жалування царя гетьманові та козацькій старшині (70–80-ті роки XVII ст.)
3. Кількість сотень Лівобережного Гетьманату на час обрання на гетьманство І.Самойловича 1672 р.
4. Реєстр полкової старшини Полтавського полку за 1719 р. і 1732 р.
5. Реєстр генеральних старшин Війська Запорозького по роках, з вказівкою щодо їхнього попереднього та наступного службового становища (1648-1687)
6. Кількість старшин, які посідали генеральні уряди упродовж 1648-1687 рр.
7. Тривалість каденції окремих генеральних старшин у 1670-80-ті роки.
8. Персональний склад і родинні зв'язки полковницького корпусу Гетьманату в останній третині XVII-XVIII ст.
9. Адміністративний устрій Полтавського полку за переписами 1719 р. і 1732 р.
10. Соціальна структура населення Полтавського полку за переписом 1719 р.
11. Реєстр полкової старшини Полтавського полку в 1721 р. і 1732 р.
12. Зведена відомість сотенної, городової і курінної старшини Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.
13. Зведена відомість про кількість дворів козаків кінних, тяглих і піших у сотнях і куренях Полтавського полку (1719 р.)
14. Кількісне співвідношення представників основних груп населення Полтавського полку по категоріях фіскального обліку (за переписами 1719 р. та 1721 р.)

15. Зведена відомість про кількість козацьких дворів у сотнях і куренях Полтавського полку (1732 р.)
16. Соціальна група військових слуг у структурі Полтавського полку за переписами 1721 і 1732 років.
17. Зведена відомість про кількість «курінчиків» у сотнях і куренях Полтавського полку (1719 р., 1732 р.)
18. Зведена відомість про кількість «протекціантів» і «дворян» у сотнях і куренях Полтавського полку (1732 р.)
19. Номенклатура полтавських державців
20. Соціальний зріз полтавських державців 1719 року.
21. Кількість дворів підданих полкової старшини (1719 р.)
22. Кількість дворів підданих сотників (1719 р.)
23. Соціальний зріз полтавських державців 1732 року.
24. Кількість дворів підданих у представників полкової старшини (1732 р.)
25. «Старшинська латифундія» Василя Кочубея
26. Підданські зв'язки на Полтавщині у регіональному вимірі
27. Місце розташування шинків на Полтавщині та їх власники
28. Зміни в соціальній структурі некозацького населення Полтавського полку за переписами 1721 р. та 1732 р.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Адаменко Федір 150
Акишев Тимошка 29
Андрієвич Федор 245
Андрійченко Василь 154
Андрущенко Іван 150
Апостол Григорій 116, 122
Апостол Данило 12, 19, 20, 27, 30, 34,
52, 57, 116, 118, 122, 126, 169, 196
Апостол Павло 56, 100, 116, 118, 122,
137, 179, 190, 213
Апостол Петро 116, 122
Апраксін Петро 117
Артюхов Тимофій 165
Афанасьєв Григорій 156, 174, 199

Б

Бабанський Федір 146, 154, 167
Байрак Мотря 252
Байрак Сава 252
Баклійський Федір 235, 257
Балабан Діонісій, митрополит 22
Баланда Павло 236
Барабашов Кіндрат 245
Баранник Павло 152
Баранович Лазар 22, 23
Бахматенко Манка 245
Баядник Василь 154
Безбородько Олександр 58, 121
Безотоснов Василь 252
Безпалій Іван 56, 78, 93, 99
Бенецький Стефан 234
Бережецький Богдан 106
Бережецький Прокіп 103, 116
Білогруд Григорій 105
Білозорський Іван 152
Благодар Федір 153

Боблій Іван 156
Богасєвська Анна (Анюта) 143, 168,
170, 179, 188, 198, 210
Богасєвський Григорій 71, 143, 144,
168, 178, 181, 210
Богаченко Семен Олишевич 80, 100-
102, 106
Богданов Міхаїл (Михайло) 119-120
Богданович Іван 179, 193, 219
Богданович-Зарудний Самійло 40, 85,
90
Богун Іван 42, 82-83, 95-96, 116, 154
Божич Іван 120
Божко Іван 241
Борецький Стефан 155
Боровиченко Юхим 152
Борсук Марко 120
Борсук Яким 119
Брадинокій Петро 151
Бражник Іван 240
Бражник Мартин 240
Бродський Стефан 152
Брюховецький Іван 10, 19, 23, 26, 33-
34, 39-40, 44, 46, 55, 79, 83
Бугай Федір 250-251
Будник Грицько 150
Будник Федір 150
Бужма Леонтій 152
Бузовий Микита 245
Бускевич Лукаш 101-102, 116

Буйвол Грицько 234
Буйша Євстафій 151
Бурдя Іван 149
Бурляй Федір 79, 106
Бурмистренко Іван 165
Бускевич Лукаш 41

- Бут Тиміш 40
 Бутович Григорій 22
 Бутович Степан 117
 Бутурлін Федір 33
 Буцький Григорій 71, 129, 135, 140, 144, 178, 181, 188, 193, 209
 Буцький Марко 135, 209
 Буцький Матвій 178, 188, 209
- В**
- Вакуленко (Вакулов) Павло 73, 145, 153, 200
 Василевич Артюх 252
 Василевич Стефан 73, 145, 154
 Вейсбах фон 172-174, 179, 189, 212
Вернадський В.І. 231
 Величко Самійло 34, 132
 Величковський Іван 136, 179, 189
 Вельямінов Степан 168
 Виговський Данило 31
 Виговський Іван 13, 18-19, 22-24, 27, 31, 33-34, 36-37, 39, 55-56, 59, 63, 79-80, 83, 85-90, 93
 Виговський Костянтин 31, 78, 91-92, 116
 Витязенко Григорій 40, 84, 97
 Вовк Лесько 152
 Вовк Федір 83, 91-92
 Вовковняк Єфим 199
 Волевач Іван Тимофійович 90, 116
 Волевач Тимофій 87
 Волинський Гаврило 154
 Волошин Григорій 149
 Воробей Іван 94
 Вуяхевич Михайло 80, 94, 95, 101-106, 113-115
- Г**
- Гаєвський Іван 151
 Гаєцький Іван 73, 145, 179, 193
 Гаєцький Тиміш 238
 Гайда Андрій 152
 Галаган Іван 121
 Галаган Григорій 121
 Галаган Ігнат 121
 Галецький Семен 119
 Гамалія Андрій 122
 Гамалія Григорій 121-122
 Гамалія Мисько 122
 Гамалія Михайло 45, 82-85, 94, 105, 116-117, 122
 Гапанович Герман 74, 90-92, 96, 100-102
 Гарбуз Іван 153
 Гаркуша Филон 122
 Гвинтовка Матвій 41-42, 82-83, 107-108
 Герасименко Карпо 149-150
 Герасимович (Герасимов) Павло 72, 143-144, 173
 Герцик Павло Семенович 122
 Гізель Інокентій 22
 Гладкий Григорій 122
 Глоба Павло 149, 197
 Голіцин Дмитро 36, 66-67
 Голіцин Василь 19, 28
 Голіцин Михайло 67
 Головін Гаврило 67
 Головченко Яким 82-83, 104
 Голуб Костянтин 44, 84-85, 111-115
 Голуховський Остап 80
 Голуховський Семен Остапович 80, 93, 95
 Гончаренко Процик 242
Горбаль Микола 229
 Гординський Андрій 156, 199
 Гордійович Петро 238
 Гордон Патрік 19
 Горленко Андрій 117, 122
 Горленко Дмитро 118, 121-122
 Горленко Лазар 121
 Горленко Петро 121
 Горленко Яким 85, 117
 Грабовець Іван 156
 Грибович Павло 83, 107, 108, 118
 Грива Гаврило 149
 Григоренко Грицько 165
 Григоренко Клим 251
 Григоренко Юрко 254
 Григор'єва Буцька 178-188, 209
 Грициха Педора 253
 Груздій Андрій 152

Груша Іван 80, 91-92
 Гуджол Дем'ян 122, 245
 Гуджул Опанас 255
 Гулак Іван 79, 103-106
 Гурін Лаврін 150

Д

Давибаран Григорій 154
 Дараган Єфим 120-121
 Дащенко Яцько 258
 Дащенко Стефан 151
 Демиденко Іван 116
 Дем'яненко Іван 151
 Дем'яненко Тиміш 165
 Дем'янов Яків 149
 Дем'янов Тимофій 165
 Демиденко Іван 100
 Демчиха Марія 253, 254
 Деревянко Семен 242
 Дерико Кость 234
 Деркач Іван 161, 200
 Деркачівна Настя 200
 Деса Семен 150
 Дехенька Іван 95
 Денк Матвій 197, 200
 Дзюник Самійло 166
 Динька Іван 240
 Дмитрашка-Райча Родіон 121
 Добромірський Василь 254
 Довгаль Степан 63
 Довгопол Іван 151
 Довженко Кіндрат 153
 Домонтович Іван 74, 85, 107, 108-112, 115,
 Донець Артем 245
 Дорошенко Петро 13, 21, 23, 26-27,
 30, 32, 34, 38, 48, 50, 55-56, 58, 78, 79,
 80, 83, 92, 95, 96, 100, 102, 103, 105,
 112, 114, 116
 Дручко Василь 150
 Дубина Мисько 83, 89-91
 Дублянський Олександр 119
 Дунін-Борковський Василь 114 116,
 118, 120
 Дуров Олександр 119
 Дядиченко Вадим 147, 166, 244
 Дяченко Петро 149

Є

Єлизавета Петрівна 20
 Ємченко Степан 240
 Єфимович Василь 73, 145, 152

Ж

Жданович Антон 40, 90, 116
 Жданович Василь 148, 152
 Жданович Данило 73, 145, 154
 Жданович Павло 73, 129, 140, 145,
 148, 152, 179, 181, 193
 Жданович Семен 153
 Ждановичова Меланія 180, 193, 200-
 221
 Животовський Павло 40, 46-47, 74,
 79, 85, 97, 99, 109-111, 115
 Житинський Євстафій 146, 154
 Житник Максим 255
 Жоравка Лук'янка 119
 Жук (Жученко) Федір 168
 Жураківський Андрій 120
 Жураківський Василь 125
 Жураківський Лук'ян Якович 118,
 120
 Жураківський Яків 38, 120
 Жученко Федір 122, 144, 176, 239,
 240, 255

З

Забіла Василь 114
 Забіла Іван Іванович 118
 Забіла Петро 39-40, 46, 78-79, 85, 97,
 98-99, 107-113, 115, 120
 Забіла Степан Петрович 44, 84-85,
 111-115, 118, 120, 122
 Заборовський Лукаш 80, 107-108
 Завадовський Яків 119
 Заїка Семенець 151
 Залеський Іван 136, 138, 167-168, 170,
 179, 191, 210
 Замай Юрій 99
 Замірко Охрім 151, 158
 Занковський Григорій 151, 178, 186-
 187, 198, 206, 208
 Занковський Федір 122
 Зарудний Самійло 88-89, 91,

Захарієв Данило 156, 198,
 Зеленський Василь 71, 134, 144, 153,
 165, 178, 181, 185, 205, 221
 Зеленський Дмитро 121
 Зінець Василь 154, 193
 Зінець Таран 154
 Зигмунд Старий, король 232
 Злий Іван 242
 Золотаренко Василь 55-56

I

Іваненко Григорій 121
 Іваненко Тиміш (Тишко) 153
 Іваниха Гапка 254
 Іванів Степан Опанасович 97
 Іванов Леонтій 153
 Іванов Семен 155
 Іванов Севастьян 56
 Іванов Яків 151
 Іванович Йосиф 154
 Іванович Кирило 135, 177-178, 187,
 208
 Іванович Радіон 151
 Іванович Семен 153
 Іванченко Никифор 153
 Івашенко Роман 258
 Івашківський Григорій 40
 Ігнатович (Многогрішний) Дем'ян
 10, 13, 18-19, 23, 26-27, 30-31, 34-37,
 39, 44-46, 63, 82-83, 85, 99, 108-109,
 116, 119, 120-121
 Ізмайлов Володимир 120
 Ізмайлов Павло 122
 Іларіон митрополит 247
 Іллівич Андрій 248
 Ілляшенко Максим 121
 Іскра Іван 122, 241

К

Кабан Лесько 150
 Кабачний Мирон 150
 Канасевич Іван 151
 Каністра Яків 153
Капеллер Андреас 16
 Капніст Василь 122
 Карл XII 11, 20, 36, 66

Карнович Стефан 119
 Карпов Григорій 109, 111
 Карпович-Вольський Григорій 115
 Катерина II, імператриця 12, 34, 56
 Киктенко Тимко 153
 Кисеновський Кирик 151
 Кисломедка Меланка 249
 Кисломедка Таця 249
 Кияника Семен 240
 Кільдяй Павло 83, 95
 Кіяшко Михайло 122
 Клімченко Стефан 154
 Кобельський Павло 201
 Кобилка Федір 197, 200
 Ковалевський Григорій 91-92
 Ковалевський Іван 74, 83, 90-92
 Ковальчук Іван 251
 Кованька Антон 71-72, 144
 Кованька Герасим 73, 145, 150, 174,
 178, 187, 198, 209
 Кованька Григорій 172
 Кованька Олекса 72-73, 144
 Кованька Петро 135, 145, 178, 209
 Койнашов 167
 Ковельський Павло 199
Когут Зенон 15
 Козельський Павло 152
 Кокошкін Іван 61, 119
 Колачинський Дмитро 73, 134, 145,
 151, 155, 158, 168, 178, 186, 206
 Колдибаба Іван 165
 Колибаба Василь 149
 Коломак Іван 149
 Коломийченко Іван 235
 Коломийчиха Оришка 253, 254
 Конвака Данило 155
 Кондратов Тимофій 165
 Кононович Нестор 101
 Конюшенко Дмитро 152
 Корицький Яків 38, 79, 102, 116
 Корнієнко Іван 154
 Коробка Федір 41, 74, 79, 85, 87, 88-
 89, 102, 116
 Коровка-Вольський Григорій 44, 84-
 85, 109-111, 119-120
 Коровка-Вольський Федір 120

Корогва Іван 149
 Коротченко Ничипір 149
 Косенко Михайло 151
 Косточко Андрій 150
 Костянтинів Павло 98-99
 Кот Павло 156, 199
 Кочубейвна Любов 135, 167-170, 176-177, 186, 206
 Кочубей Василь 19, 40, 72, 80, 114, 118, 120, 122, 134-135, 137-139, 144, 167, 168, 169, 170-174, 176-177, 182-186, 190-194, 196-198, 203, 207, 213, 215, 218, 222
 Кочубей Семен 120
 Кравченко Іван 93
 Крамаренко Григорій 151
 Креховецька Феодосія 22
 Креховецький Іван Демкович 80 82, 83, 86, 93-96, 116
 Кривецький Святослав 95-96
 Крижанівський Антон 121
 Кублицький Кость 113, 238
 Кублицький Федір 150
 Кузьмич Василь 241
 Кулябка Іван 122
 Кульбака Йосиф 153
 Купрієнко Федір 149
 Курган Іван 161
 Кутовий Кость 150
 Куцев Левко 252
 Кучер Андрій 155
 Кучер Грицько 150
 Кущ Яків 152
 Кущинський (Кущ) Іван 152

Л

Лаврененко Леонтій 153
 Лазаревський Олександр 147
 Лазебник Мирон 166
 Лазоренко Марко 146, 152
 Левенець Дмитро 136, 152, 178, 189, 212
 Левенець Іван Іванович 122, 136, 144, 155
 Левенець Іван Прокопович 71, 138, 155, 167-168, 170-171, 176, 178, 183,

188-189, 191-192, 198-211, 214, 216,
 Левенець Прокоп 65, 71, 122, 144, 155, 157, 255
 Левенцова Марія 157
 Левицький Орест 230, 237, 258
 Левченко Максим 139, 151, 179
 Лесеков К. 125
 Лесницький Григорій 37, 91, 94, 116
 Лесік Йосип 154
 Лизогуб Григір 105
 Лизогуб Юхим 45, 85, 118, 120
 Лизогуб Яків 38, 42, 83-84, 102-105, 114, 116, 120
 Лисенко Іван 41-42, 82-83, 109-111, 115, 120-121
 Лисенко Михайло 87, 91
 Лисовець Демко 83
 Лисовчиха Мотря 237
 Лисогор Антон 150
 Литвин Іван 155
 Литвин Міхалон 231
 Литвин Оврам 149
 Литвин Олістрат 152
 Лісний Софроній 153
 Лісовець Демко Михайлович 42, 85, 87, 89
 Лісовський Федір 68
 Лобода Федір 89, 91-92, 116
 Ложник Гриць 165
 Ломиковський Іван 80, 106
 Лось Іван 149
 Лошаков Петра 245
 Луговець Василь 245
 Лукашевич Лука 121
 Лук'янович Михайло 153
 Лупіненко Іван 96
 Луциковна Мар'я 241
 Лучко Корнило 149

М

Мазепа Іван 11, 13, 19-20, 23, 27, 30-31, 36, 38, 40, 56, 66, 68, 78, 83, 105, 112-115, 120, 167-168
 Максимович Дмитро 84
 Максимович Іван 137, 156, 179, 190, 213
 Максимович Семен 122, 137, 156,

179, 190, 213
 Максимович Федір 119
 Малий Яцик 153
 Мамот Федір 153
 Мануйленко Федор 199
 Маренич Антон 154
 Маркович Андрій 118, 122
 Мартинович Артем 42, 99
 Матвієнко Іван 161
 Матвієнко Михайло 149
 Матвійович Патій 245
 Матієнко Улас 149
 Махновський Антон 152
 Маценко Іван 64
 Мащенко Іван 121
 Медзяновський Петро 154
 Мельниченко Кирило 154
 Менков Яків 161
 Мигай Дмитро 84, 91-92
 Миклашевський Михайло 41, 82-84, 112-115, 119
 Миклашевський Петро 119
 Милорадович Гаврило 68, 117
 Милорадович Михайло 68, 117
 Милорадович Петро 120
 Мишович Іван 121
 Мишихою Педора 254
 Михайлович Омелян 154
 Михайлович Сава 73, 141, 145, 152, 180-181, 194, 223
 Михайлович Хома 255
 Михайловський Федір Михайлович 99
 Міщенко Семен 150
 Многогрішний Василь 120
 Мовчан Онисько 149, 197
 Мовчан Федір 60, 64, 69
 Могилевський Дмитрій 154
Модзалевський Вадим 230
 Мокієвський Костянтин 108, 120
 Мокренський Тимко 250
 Мокренський Хведко 250
 Мокрієвич Карпо 80, 107
 Москаль Степан 245
 Мошенець Данило 152
 Мудрий Ярослав 247

Н

Налимовских 167
Нарбут Т. 256
 Нашинський Дорош 134, 177, 205
 Нашинський Іван 177, 185, 205
 Нашинський Андрій 238, 242
 Нашинський Климентій 71, 140, 144, 180-181, 194, 222
 Негонизайченко Савка 149
 Недовіс Яків 165
 Незамай Юрій 97-98
 Нелюб Кіндрат 149
 Немирич Юрій 64
 Немировський Парфеній 154
 Непрак Ярема 120
 Несторенко Андрій 121
 Нестеренко Дмитро 150
 Нечай Іван 60
 Никитович (Микитович) Лаврентій 71-72, 143-144, 180-181, 189, 194, 212, 222
 Новицький Ілляш 64
 Нос Іван 121
 Носач Йосиф 150
 Носач Тимофій 37-38, 78-79, 85, 90, 91, 93-94, 96, 116
 Носенко Гаврило 254
 Нужний Парфен Михайлович 42, 97

О

Обидовський Іван 120
 Овенко Андрій 156
 Одинець Кирик 152
 Одновол Лаврентій 149
Окиншевич Л. 41, 82
 Олексієнко Кіндрат 153
 Олексієнко Гаврило 199
 Олексій Михайлович (Романов), цар 10, 18, 24, 32
 Олексієвич Тиміш 119
 Онацькович Матвій 87
 Опара Степан 116
 Опашенко Омелько 152
 Оробець Михайло 150
 Остренко Семен 40
 Остроградський Федір 122

П

Павелко Василь 151
 Павленко Матвій 167
 Павлович Мина 238
Падох Ярослав 233
 Палій Семен 56, 120
 Парасотченко Матвій 150
 Пашков Ілля 62, 119
 Педан Іван 151, 157
 Педуренко Кирик 149
 Пелешенко Михайло 254
 Перетятко Захарій 155
 Петличний Роман 248
 Петрановський Ярема 102, 116
 Петрашенко Стецько 245
 Петро І Олексійович (Романов), 11-12, 14, 20, 36, 52, 61, 66-69, 75, 117-119, 143, 148
 Пивовар Герасим 248
 Пиковець Дмитро 40
 Пиковець Іван 151
 Пилипенко Федір 150
 Пилипова Чернячка 134, 177, 185, 205
 Пиляй Демко 42, 83, 100-101
 Писаренко Федір 152
 Пискуненко Клим 149
 Плющенко Павло 257
 Половець Семен 78-79, 96, 103, 116
 Полуботок Леонтій 14, 41, 44, 82 83, 84, 109, 110-112, 115, 120-121
 Полуботок Павло 11, 20, 38, 52, 75, 116, 120
 Полуботок Семен 117
 Полуботок Яків 118
 Полян Данило 153
 Попов Іван Олексій 97-98
 Пороховий Іван 165
 Поставний Петро 151
 Постоленко Демян 118
 Постоленко Павло 118
 Постоленко Петро 118
 Потоцький Григорій 73, 145, 153, 199
 Потребич-Гречаний Степан 46, 80, 97-98
 Потребич-Гречаний Тризна 80

Пригара Михайло 83, 95
 Прийма Андрій 73, 145, 154
 Прийма Влас 73, 145, 154
 Прокопенко Фацько 150,
 Прокопів Каленик 155
 Прокопович Сава 80, 85, 109, 110-115, 121
 Протасьєв Федір 67
 Процовнін Опанас 43, 87
 Пудленко Костя 254
 Пухар Стефан 153
 Пушкар Мартин 24, 59, 63

Р

Радішев Афанасій 119
 Радкевич Михайло 78, 79, 94, 96
 Радниковко Трохим 242
 Раєвський Іван 162
 Ракоці Д'єрд II, князь 31
 Ракушка-Романовський Роман 46
 Речиченко Іван 252
 Речиченко Юрко 252
 Робота Федір 154
 Розумовський Василь 121
 Розумовський Кирило 12, 19-20, 34, 45, 120-121
 Розумовський Петро 120
 Романенко Іван 150
 Романиченко Степан 146, 151
 Ромодановський Г.Г. 26
 Рославець Петро 119
 Росоха Василь 154
 Рохвал Павло 149
 Рубан Василь 152
 Руденко Михайло 71-72, 143-144, 172-173
 Рудий Андрій 150
 Рудий Іван 152
 Рудченко Дем'ян 154
 Рум'янцев Олександр 143
 Руновський Андрій 71, 144
 Рябець Іван 175

С

Савин Олексій 167
 Савицький Самійло 95

- Савицький Семен 80
 Савич Василь 121
 Савич Гордій 73, 145, 155
 Савкина Феодосія Данилівна 180, 194, 223
 Самарський Василь 156, 198
 Самарський Дмитро 59, 127-128, 150, 156
 Самойлович Григорій 120
 Самойлович Іван 13, 19, 21-23, 26-27, 30-31, 35, 40, 44-45, 50, 56, 60, 63-65, 69, 84, 107-108, 116, 119-120
 Самойлович Семен 38, 119
 Самойлович Трохим 155
 Самойлович Яків 119
 Сарафин Іван 155
 Свириденко Василь 85, 107
 Свічка Леонтій 121
 Святайло Іван 135, 178, 187, 207-208
 Святуха Дмитро 94-95
 Селочко Лукаш 151
 Семенов Єрофей 154
 Семенович Павло 255
 Семенович Федір 149, 151, 158
 Сербин Войца 114, 121
 Сербин Іван 121
 Серета Ємельян 152
 Серета Омелько 152
 Сидорих Іван 249
 Сидориха Параска 249
 Силич Оникій 63
 Синьогуб Іван 153
 Сівак Васько 235, 257
 Сідаченко Стефан 245
 Сідний Іван 154
 Скляр Семен 152
 Скоробагатко Іван 42, 83, 91-92, 98, 116, 122
 Скоропадська Анастасія Василівна 118
 Скоропадська Парасковія Василівна 118
 Скоропадський Василь 118
 Скоропадський Іван Васильович 11, 14, 19, 20, 27, 30, 34, 37-38, 41, 61, 75, 82, 84, 116, 118-120, 125, 143, 166-167, 169
 Скоропадський Іоанн Ілліч 125
 Скоропадський Михайло Васильович 118
 Слуцький Тимофій 71, 72, 144, 197
 Слюсар Іван 152
 Смачний Клим 150
 Смілін Гаврило 153
 Снітко Степан 239-240
 Собко Василь 238
 Солдат Стефан 154
 Солонина Костянтин 107, 116, 120
 Солошичов Павло 155
 Соляник Семен 152
 Сомко Яким 18, 23-24, 27, 30, 55, 80, 101, 113, 116
 Сопільняк Опанас 153
 Соравець Денис 146, 154
 Сороковий Роман 249
 Сороковий Стефан 165
 Софія Олексіївна (Романова), регентша 28
 Старий Григорій 149
 Старицький Іван 156, 179, 191, 214
 Старицький Лука 149, 156
 Стефанович Гаврило 155
 Стефанович Сава 149
 Стефанов Тимофій 154
 Стороженко Іван 121
 Стороженко Кіндрат 152
 Стоянов Василь 152
 Стриєвський Костянтин 84, 107-108
 Сук Іван 152,
 Сулима Іван 73, 121, 137, 145, 151, 179, 181, 190, 199, 213
 Сулима Семен 121
 Сулич Михайло 41, 100, 116
 Супруненко Іван 149
 Сусло Данило 161
 Сухина Лук'ян 60
 Суховій Петро 80, 106
- Т**
- Танський Антон 120-121
 Танський Василь 121
 Танський Михайло 120
 Таран Пилип 149

Тараненко Лук'ян 153
 Таранухин Феодосій Данилович 199
 Тарасенко Андрій 102
 Тарасенко Харлам 103
 Тарнавський Іван 73, 121, 145, 151, 155, 179, 193, 199, 219
 Татієнко Ясько 149
 Телятник Петро 152
 Терещенко Григорій 72, 144
 Тетеря Павло 21, 79, 80, 94, 116
 Тимофійович Федір 145, 153
 Тищенко Іван 165
 Тищенко Семен 236
 Товстий Федір 146, 151
 Товстиченко Онисим 94
 Товстовій Василь 150
 Толстий Алексій 61
 Толстой Петро 61, 68, 118, 120
 Томара Василь 121
 Томара Степан 121
 Томиленко Василь 42, 82-83, 89
 Тораченко Андрій 106
 Требинський Федір 68
 Трембач Іван 165
 Третьак Семен 121
 Трикопа Филон 150
 Тройницький Павло 73, 145, 154, 200
 Трубцежкой А.Н. 18
 Тубулець Юрко 251
 Тукальський Йосип, митрополит 22
 Тупало Семен 153
 Туркенич Максим 150

У

Улесько (Улеський) Яків 105
 Уманець Пилип 9, 120
 Унковський В. 29
 Ус Михайло 150

Ф

Фастієвич Остап 93
 Федаєнко Василь 98
 Федір Олексійович (Романов) 48
 Федорак Федір 155
 Федорович Імануїл 106, 151
 Федорович Манц 252

Федорович Сидір 149
 Федорович Федір 145, 153
 Филімонович Максим 22
 Филоненко Кирило 152
 Фиранко Яков 72, 144
 Фридрикевич Самійло 100

Х

Халява Роман 154
 Ханенко Михайло 23, 80, 102, 116
 Харченко Іван 199
 Хвесенко Грицько 150
 Хильченко (Хилкієв) Василь 102,
 Хмельницький Богдан 9-10, 13, 15, 17-18, 25-34, 37-39, 41, 43-44, 47, 60, 63, 79, 83, 249
 Хмельницький Юрій 13, 19, 27, 32, 33, 37, 46, 53, 63, 79
 Хованський Юрій 119
 Холодний Микита 150
 Хорунжий Васько 87
 Хрущов Іван 119, 120

Ц

Цесарський Іван Климович 39, 47, 79, 97-99
 Цесарський Яків 152
 Цицюра Тимоша 63
 Цурка Іван 137, 156, 179, 190, 213

Ч

Чаленко Степан 165
 Чарниш Іван 14, 38, 68
 Чахов Грицько 151
 Чвертка Семен 154
 Чеботків Онисько 93
 Чегеда Василь 161
 Чекаловський Іван 100
 Черняк Григорій 73, 145-147, 149, 168, 169, 171-173, 177, 185, 187, 195, 198, 208, 228
 Черняк Іван 122, 125, 142, 144, 155, 167, 170, 177, 195, 227, 228
 Черняк Леонтій 122, 238
 Черняк Семен 156, 178, 187, 209
 Черняк (Черняков) Яків 59, 73, 127,

128, 134, 145, 149, 157, 168, 171, 177,
181, 184, 186, 206
Черняк Ярема 135, 178, 209
Чернякова Ірина 143, 155, 177, 191,
215
Чернякова Марія Яковиха 157, 177,
184, 185, 197, 205
Чернявський Дмитро 106, 121
Чернята Іван 38, 78, 68, 87, 143
Чернячка Марія 177
Чета Лесько 154
Четвертинська Уляна 118
Четвертинський Юрія 118
Човновський Кіндрат 149
Чорний Іван 165
Чорнушенко Клим 245
Чуйкевич Василь 80
Чуйкевич Григорій 156, 179, 189, 198,
211
Чуйкевич Олександр 136, 189, 211

Ш

Шалда Павло 242
Шалфа Ясько 165
Шапошник Кіндрат 254
Шашаковський 98
Швець Павло 153
Швидкий Федір 152
Шевченко Максим 158
Шепель Федір 236
Шершня Іван 249
Шереметьєв Борис 67
Шиба Омелян 255
Шидловський Яків 149
Шийкевич Захар 98
Шило Іван 106
Штепа Гаврило 156
Штепа Лукаш 153, 156
Шуличенко Тенохвер 155
Шуліка Тиміш 42, 102-106

Шумейко Прокоп 60
Шумейко Сава 119
Шут Дмитро 146, 149

Щ

Щербак Богдан 83, 98
Щербаненко Михайло 165
Щербаха Кирило 161

Ю

Юрашев Терентій 151
Ющенко Василь 150
Ющенко Матвій 199

Я

Явор Григорій 149
Явленко 167
Якименко Жадан 101
Яковенко Корній 154
Яковенко Максим 154
Яковенко Петро 135
Яковиха Пелагея 253
Якович Максим 199
Яковлевич Йосиф 73, 145, 153-154,
200
Яковлевич Микола 98
Якубович Олександр 121
Яланський Федір 153
Ялець Іван 154
Яненко Павло 89, 207
Яненко-Хмельницький Павло 83, 116
Ярема Кирило 165
Яременко Сидір 151, 158
Яреськовський Іван 153
Яровий Василь 153
Яровий Дмитро 153
Яценко Петро 178, 186
Яценко Грицько 152

(Укладач Алла Слизькоух)